

# AKADEEMIA

15. AASTAKÄIK

2003

NUMBER 5




---

|  |                           |
|--|---------------------------|
| Ajas rändamine ja kronesteesia . . . . .     | Jüri Allik, Endel Tulving |
| Aja ebareaalsus . . . . .                    | John M. Ellis McTaggart   |
| Aeg meie elus . . . . .                      | Hugh Mellor               |
| Aeg ja geoloogia . . . . .                   | Ivar Puura                |
| Ajad meie elus . . . . .                     | Karen Wright              |
| Aeg ja θεωρία . . . . .                      | Madis Kõiv, Piret Kuusk   |
| Aja mõiste . . . . .                         | Martin Heidegger          |
| Romaan <i>h</i> -mollis: Fragmente . . . . . | Madis Kõiv                |
| Kirjanduse periodiseerimisest . . . . .      | Tiit Hennoste             |
| Rameau vennapoeg . . . . .                   | Denis Diderot             |

---

**Kolleegium:**

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

**Toimetus:**

peatoimetaja . . . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee  
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee  
*universalia* . . . . . Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee  
*humaniora* }  
*socialia* } . . . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee  
*naturalia* . . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee  
keeletoiemetaja . . . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee  
korrektor . . . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee  
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

**Postiaadress/Postal address:**

Postimaja, postkast 80,  
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

**Toimetuse aadress:**

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

**Telefonid:** 07423146, 07423050

**Fax:** 07423146

**E-post:** akadeemia@akad.ee

**Kodulehekülg:** www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2003

Trükk: AS Printall. Trükiarv 2100

# AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

15. AASTAKÄIK 2003 NUMBER 5 (170)

- Ajas rändamine ja kronesteesia\*  
*Jüri Allik, Endel Tulving* .. 915
- Aja ebarealsus  
*John M. Ellis McTaggart*.. 939  
*Tõlkinud Anto Unt*
- Aeg meie elus  
*Hugh Mellor* ..... 958  
*Tõlkinud Maris Kaskmann*
- Aeg ja geoloogia  
*Ivar Puura* ..... 978
- Ajad meie elus  
*Karen Wright* ..... 987  
*Tõlkinud Riita-Iлона Märka*
- Aeg ja θεωρία  
*Madis Kõiv, Piret Kuusk* . 1000
- Aja mõiste  
*Martin Heidegger* ..... 1019  
*Tõlkinud Eduard Parhomenko*
- Romaan *h*-mollis: Fragmente  
*Madis Kõiv* ..... 1043

|   |      |
|---|------|
| Kirjanduse perioodiseerimisest. I: Taustast ja teoriast |      |
| <i>Tiit Hennoste</i> . . . . .                          | 1058 |
| Abstracts   |      |
| . . . . .   | 1092 |
| Rameau vennapoeg. III                                   |      |
| <i>Denis Diderot</i> . . . . .                          | 1101 |
| Tõlkinud <i>Andres Raudsepp</i>                         |      |

*Akadeemia* honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

---

Lk 938, 977, 999, 1042: Peeter Viktori tušijoonistused (2003)

\*Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.



---

# AJAS RÄNDAMINE JA KRONESTEESIA

*Jüri Allik, Endel Tulving*

## AJAMASIN

Sellest päevast alates, kui Herbert George Wells avaldas 1895. aastal oma kuulsa raamatu *Ajamasin* (*The Time Machine*), on ajas tagasi rändamise mõte pidevalt lummanud inimeste meeli. Nii literaadid kui teadlased on kulutanud suure hulga vaimujõudu, et vähemalt unistada aja mehaanilisest taltsutamisest — kuidas panna aeg tagurpidi voolama ja kuidas teha ajas rändamine võimalikuks. Kuid aja vastassuunas liikuma panemine pole mitte üksnes tehniliselt keeruline, vaid ilmselt põhimõtteliselt võimatu. Vääramatu loodusseadus ütleb, et minevik saab mõjutada olevikku ja olevik omakorda tulevikku, kuid pole mingit võimalust, et see, mida veel ei eksisteeri, võiks kuidagi mõjutada seda, mis on juba toimunud. Oma praeguste teadmiste kohaselt me elame jätkuvalt maailmas, kus tulevikus toimuv sündmus ei saa mingil viisil mõjutada seda, mis toimus kunagi minevikus või toimub praegusel hetkel. Kõik näib viitavat sellele, et ajamasinat, mis suudaks mööda pääseda sellest fundamentaalsest aja ühesuunalisuse seadusest, pole lihtsalt võimalik luua.

Ometi on selline ajamasin olemas. Seda ei ole tarvis kaugele otsida, sest see istub enamiku inimeste peas. Täpsemalt: peaaegu iga vaimselt terve inimese peas. Tegelikult on ajas rändamine väga lihtne ja enamik inimesi praktiseerib seda sadu

---

Me tänane professor Jaan Puhvelit, kes pakkus välja kronesteesia (kr *chronos* + *aisthêsis* — 'aja-' + 'tundmus, taju') termini.

kordi päevas. Inimesel tarvitseb vaid tahta ja ta rändab mõttes olukorda, mis oli viis minutit või 30 aastat tagasi. Pole kuigi keeruleline mõelda mõnele oma elu eredale sündmusele, näiteks keskkooli lõpetamisele, ja mõttes ennast sellesse päeva tagasi viia. Kas suurema või väiksema selgusega kangastuvad vaimusilmas mälestusväärse päeva sündmused. Meelde ei tule mitte üksnes see, mis juhtus, vaid taaselustuvad ka tunded, mida sel päeval kogeti, ja mõtted, mida mõeldi. Kui Wells unistas utoopilisest ajamasinast, siis Marcel Prousti *Kadunud aega otsimas* (*A la recherche du temps perdu*) kirjeldab reaalselt, vaid inimhõimusele omast ajamasinat, mis suudab liikuda ajas vastuvoolu ja asetada inimene veel kord olukorda, milles ta on juba olnud. Seda erilist ajamasinat — võimet tajuda aega ja selles rännata — võib lühidalt nimetada kronesteesiaks.

Kui loodusel oli inimhõimuse loomiseks mingi suurem kava, siis selleks võis olla viis, kuidas ületada aja ühesuunalisuse seadust. Teadaolevalt on inimese mõistus ainus looduse poolt loodud seade, mis lubab selle valdajal ajavoolu hetkeks peatada ja tagasi rännata nende sündmuste juurde, mis toimusid minevikus. Veelgi enam: see imeline riistapuu lubab rännata ka tulevikku, sündmuste juurde, mida ei ole veel toimunud.

### *Inimene ilma ajamasinata*

Ajas tagasirändamise võime on nii igapäevane, et selle olemasolu märkab õieti alles siis, kui see mingil põhjusel puudub. Väga märkimisväärne on K. C. juhtum (Tulving 1985). Tegu on praeguseks üle 50-aastase mehega, kes paarikümne aasta eest sai liiklusõnnetuses ajutrauma, mille tagajärjel tekkis mälukaotus.

Esimene kohtumine selle tagasihoidliku ja sümpaatse mehega võib jätta mulje, et ta ei erine mitte millegi olulise poolest ülejäänud inimestest. Ta on igati arukas, kõneleb lususalt, oskab lugeda ja kirjutada. Tal pole mingeid raskusi asjade äratundmisega. Tal on täiesti normaalne kujutlusvõime. Ta võib näiteks sulgeda silmad ja vaimusilmas tekkinud kujutluse põhjal kirjeldada seda, kuidas näeb välja *CN Tower*, mis on tema kodulinna Toronto tuntuim embleem. Tema teadmised matemaatikast, ajaloost ja geograafiast ei ole oluliselt kehvemad kui teistel keskkooli



lõpetanutel. Ta võib raskusteta seletada, mis vahe on stalagmiidil ja stalaktiidil, ülesanne, millega võivad jääda hätta paljud teaduskraadidega inimesed, kes K. C. mõistuse eripära katsuvad välja selgitada. K. C. mõtlemine on loogiline, ta oskab rahuldavalt mängida malet ja elektriorelit. Tema lühiajalise mälu maht on tavainimese kaheksa ühikut. Tema käitumismaneerid on eeskujulikud ja tal ei puudu ka huumorimeel.

Esmapilgul näib ka K. C. mälu olevat üldjoontes normaalne. Ta pole kaotanud varasemas elus omandatud motoorseid vilumusi ega tajuoskusi. Tema üldised teadmised maailmast, nagu see oli enne temaga juhtunud õnnetust, on igati adekvaatsed. Näiteks ta teab, kui palju maksis üks pudel piima või gallon bensiini. Ta võib vastata ka küsimustele, mis puudutavad tema eluloo avalikku, kõigile nähtavaid külgi. Ta teab oma sünnipäeva, maja aadressi, kus ta elas oma elu esimesed üheksa aastat, kooli nime, milles ta õppis, samuti seda, mis marki ja värvi oli ta esimene auto. Ta teab ka seda, et tema vanematel oli ja on praegugi suvemaja. Ta teab, kus see suvemaja asub, ning oskab näidata selle asukohta kaardil. Ta teab ütelda, kui kaugel on see suvila Torontost ja kui palju aega kulub sinna sõiduks tipptunnil. Ta teab seda, et ta on seal palju kordi olnud ja pikemalt viibinud. Kõik see faktiline (võib ka ütelda deklaratiivne, kognitiivne või propositsionaalne) teadmine on oma loomult semantiline, sest see on objektiivne, avalik, impersonaalne ja teistega jagatud teadmine. K. C. tunneb ennast ja fakte oma minevikust täpselt nii, nagu ta tunneb samasuguseid asju teiste inimeste, sõprade või oma perekonna liikmete kohta. Ent see on kõrvalise vaatleja, mitte vahetu osaleja teadmine oma elust. Sama isikupäratu võib olla teadmine paljude teiste maailma asjade ja sündmuste kohta.

K. C. ainus, kuid olulise tähtsusega probleem on selles, et ta ei mäleta mitte midagi, mis temaga on kunagi juhtunud. Ükskõik kui väga ta pingutaks ja ükskõik kui ilmseid vihjeid talle ka antaks, ei suuda ta meenutada mitte ühtegi juhtumit või olukorda, mille tunnistajaks ta on olnud või milles ta on osaline olnud. See globaalne episoodiline amneesia ulatub sünnihetkest kuni praeguse ajani: ta ei mäleta mitte ühtegi juhtumit oma elust ei enne ega pärast temaga toimunud õnnetust. Kui ta seisab maja ees, milles ta elas oma elu esimesed üheksa aastat, tunneb ta selle ära ja teab

isegi selle aadressi, aga ometi ei suuda ta meenutada mitte ühtegi sündmust, mis temaga selles majas on kunagi juhtunud. Samuti ei suuda ta meenutada mitte ühtegi vanemate suvekodu külastust ega ainsatki episoodi, mis on kunagi temaga juhtunud majas, milles ta on elanud viimased 30 aastat.

Peamine, mille poolest K. C. erineb kõigist teistest inimestest, on see, et ta elab ajatus maailmas, kus valitseb kogu aeg olevik. Kui paluda tal ajas tagasi rännata, kas või mõned minutid või siis mitu aastat, siis ütleb ta, et ei saa seda teha. Kui paluda tal kirjeldada oma mõistuse seisundit olukorras, kui mõistus tuleb suunata minevikku, siis kõige rohkem võib ta öelda, et seal valitseb “tühjus”. Samuti ei suuda ta mõelda tulevikule. Näiteks kui küsida talt, mida ta kavatseb täna pärastpoole teha, või siis homme või ükskõik millal oma järelejäänud elus, siis ei oska ta selle kohta ütelda rohkem kui nende sündmuste kohta, mis toimusid tema elus kunagi minevikus. Kui küsida, mis toimub tema peas, kui ta üritab mõtelda tulevikule, kas siis 15 minuti kaugusel või aasta jagu ette, siis suudab ta parimal juhul ütelda, et tema mõistus on selle koha pealt “tühi”. Tõepoolest, kui paluda tal võrrelda seda kahte “tühjust”, siis ta ütleb, et need on sama sorti tühjused. Seega K. C. on võimetu kujutlema oma tulevikku, nii nagu ta on võimetu meenutama oma minevikku (vt Tulving 2002b).

Samal ajal ei ole K. C.-l suuremaid raskusi füüsilise aja ja füüsilise ruumiga. Ta mõistab ja oskab nagu teisedki inimesed kõnelda füüsilisest ajast, selle ühikutest ja struktuurist ning aja mõõtmisest kella ning kalendri abil. Kuid see teadmine ei võimalda tal mäletada sündmusi, mis on mingil ajahetkel tema endaga toimunud. Füüsilise aja kirjeldamine on tarvilik, kuid mitte piisav ajas rändamiseks. Midagi on veel vaja, ja see miski — aja teadvustamine, milles isiklik kogemus on salvestatud — näib K. C.-l puuduvat. Seega näitab K. C. juhtum lahknevust aja “tundmise” ja “kogemise” vahel: on suur erinevus faktide teadmise ja mineviku mäletamise vahel (lähemalt Tulving 2002a, 2002b).

Oluline õppetund, mille psühholoogia võib saada K. C. ja paarist teisest sellesarnasest juhtumist, on see, et ajas rändamine ei ole inimese mõistuse tingimatu kaasnähe. Võib olla, nagu me K. C. juhtumist näeme, igati mõistlik ja arukas inimene, ka ilma võimeta ajas rännata. Seega peab ajas rändamise oskus olema tea-



tud mõttes iseseisev ja muust mõistusest eraldi asuv võime. Vastasel juhul poleks ajas rändamise võimet olnud võimalik muust mõistusest eristada, nagu see juhus K. C.-ga karmi eksperimendi käigus.

### *Loomad elavad vaid olevikus*

Teadvus ei ole midagi keerulist ega salapärast. Teadvus on alati millegi teadmine. Näiteks kui ämblik saab enda kootud võrgu rappumisest aru, et sellesse on sattunud kärbes, ja suundub oma peidikust seda püüdma, siis on tal olemas kindel teadmine saakloomast ja nendest protseduuridest, mida tuleb tal selle kättesaamiseks teha. Muidugi on ämbliku või ükskõik millise teise looma teadmised maailmast inimese omadega võrreldes väga piiratud. Ämblik elab üsna ahtas ämblikuasjade maailmas, mis ei kattu kuigi palju nende asjade maailmaga, milles elab näiteks merisiilik või mudakonn. Kuigi ka inimene elab samuti piiratud omailmas (*Umwelt*), kui kasutada Jakob von Uexküllil loodud mõistet, on tema asjade maailm palju avaram kui ämblikul, merisiilikul või mudakonnal. Loomadel on kahtlemata võime tajuda ja ära tunda asju, iseäranis neid asju, mis kõlbavad söömiseks. Teadmine sellest, mis kõlbab söömiseks ja mis mitte, võib olla nii kaasasündinud kui ka elu jooksul omandatud. Kuid peamine erinevus inimese ja looma vahel on selles, et ämblik küll teab, kuidas näiteks võrgus sipleb kärbes niitidesse mässida ja seejärel ära süüa, kuid ta ise ei ole sellest teadmisest teadlik. Tema jaoks on kärbes ja teadmine kärbses üks ja seesama asi. Nii nagu ta pole oma teadmisest teadlik, nii pole ämblikul ühtegi võimalust mäletada või meenutada näiteks ühte eriti rammusat kärbest oma varasemast elust. Ämblik nagu ükski teinegi loom ei saa ette võtta mõttelist rännakut ajas ja pöörduda mõne varem toimunud isikliku elu sündmuse juurde. Tal on küll ämbliku elu jaoks vajalikud teadmised, kuid ta ei saa pöörduda tagasi mingi oma varasema kogemuse juurde.

Idee sellest, et ajas rändamise võime on ainult inimesele omane, pärineb õigupoolest Wolfgang Köhlerilt. Köhler, üks 20. sajandi väljapaistvamaid psühholooge, kes muide on sündinud Tallinnas, kirjutab, et šimpans elab ajas, millel on väga piiratud tu-

levik ja minevik (Köhler 1925 [1917]). Šimpans, kõnelemata juba teistest, väiksema intellektiga loomadest, elab pidevas olevikus. Kui inimahvidel ongi mingi ajahorisont, mis on veidi kaugemal käesolevast hetkest, on see võrreldes inimese omaga ikkagi väga piiratud (Roberts 2002).

### *Kas lapsed oskavad ajas rännata?*

Pole ühtki põhjust, miks organismi areng viljastatud munarakust täiskasvanud organismiks peaks kordama kunagi evolutsiooni poolt läbikäidud teed. Kuid kronesteesia puhul näib see just nii olevat: sarnaselt loomadega elavad väikesed lapsed vaid olevikus.

Et lapsed oskavad kõnelda, siis võivad nad kergesti petta ära kõrvaltvaataja. Kuulates laste kõnet, võib kergesti tekkida illusioon, et nad rändavad vabalt ajas tagasi. Kujutame ette kolme ja poole aastast Paulat, kelle ema on ta just tagasi toonud sõbranna Liisa sünnipäevalt. Kui isa küsib, kuidas talle sünnipäev meeldis, siis vastab Paula küsimusele veenva jutuvadaga: "Me mängisime, Liisa sai palju kingitusi ja me kõik söime torti. See oli nämmu!" Seda kuuldes on raske arvata, et väike Paula tegelikult ei suuda tagasi rännata aega, millal toimus sünnipäevapidu. Võimalik, et Paula tõepoolest suutis mõttes ennast asetada nende sündmuste keskele, mis toimusid paar tundi tagasi. Mõned lapsed suudavad seda, kuid mitte kõik. Samavõrd usutav on see, et Paula ei mäleta seda, mis toimus sünnipäevapeol. Ta teab seda, mis seal juhtus, nii nagu ta teab paljusid asju teda ümbritseva eluolu kohta, ja seepärast oskab sellest arukalt kõnelda. Paljud Paula vanuses lapsed ei valda veel ajas rändamise kunsti.

Taibukad katsed, mis psühholoogid on välja nuputanud, näitavad, et enamik kolmeaastasi lapsi ei ole võimelised ajas rändama. Eelkõige sellepärast, et nad ei suuda mäletada seda, mida nad hetk tagasi mõtlesid või tundsid. Ühesõnaga, väga väikesed lapsed ei näi mäletavat oma varasemaid vaimseid seisundeid. Kuidas on võimalik, et laps ei suuda arvet pidada selle üle, mis tema mõistuses toimus? Ühe teravmeelse katse autoriks on Alison Gopnik, kes näitas alguses lapsele kinnist kommikarpi ja küsis, mis seal sees võiks olla. Mõistagi arvasid lapsed, kes karbi ära tundsid, et seal on kommid. Kui lapsel lubati seejärel karp avada, siis



avastas ta üllatusega, et selles on hoopis värvipliiatsid (Gopnik, Astington 1988). Kui esimene üllatus mööda sai, küsiti lapselt kolme liiki küsimusi: "Mida Nicky võiks mõelda, mis selles karbis on?", "Kas see karp näeb välja nii, nagu selles võiksid olla kompekid?" ja "Mis sinu arvates oli selles karbis enne, kui sa ta avasid?" Sõltumata küsimuse vormist, vastas enamik kolmeaastasi lapsi, et nad mõtlesid kohe alguses, et karbis on pliiatsid. Võiks arvata, et lastel on lihtsalt halb mälu ja nad ei suuda meenutada, mis juhtus mõni minut tagasi. Kuid nii see ei ole. Samad lapsed mäletasid väga hästi sündmusi ja nende ajalist järgnevust juhul, kui tegemist ei olnud nende oma peas olnud mõtetega, vaid väliste füüsiliste sündmustega. Lastele näidati mängumaja, mille sisse oli peidetud üks mänguasi. Lapse nähes võeti see mängumajast välja ja pandi sinna üks teine, eelmisest erinev mänguasi. Kui nüüd lapselt küsida: "Mis oli selles majas enne, kui me katuse pealt ära võtsime?", siis ei ole kolmeaastastel mingeid raskusi sellele küsimusele vastamisega. Seega nad mäletavad väga hästi eelmisi sündmusi juhul, kui pole tegemist nende enda peas olnud mõtetega. Lapsed jäävad häтта siis, kui nad ei pea mõtlema mitte asjade, vaid omaenda mõtete peale, millega nad ilmselt toime ei tule.

Vaimukaid katseid, mis näitavad laste mõtlemise oleviku külge kammitsetust, on tehtud veelgi. Näiteks ühes uurimuses õpetati 4–6-aastastele lastele uusi värvinimesid (vt Taylor, Esbensen, Bennett 1994). Lapsi harjutati mõttega, et mingi neile tundmatu sõna (näiteks "marun") tähendab punast ja mingi teine sama tähenduseta sõna ("taupe") tähistab rohelist. Ka kõige noorematel lastel ei olnud raskusi uute sõnade omandamisega ja nad õppisid lühikese ajaga valima esemeid vastavalt sellele värvile, millele need senitundmatud sõnad osutasid. Kui aga umbes 10 minutit pärast eduka õppimise lõppu küsida lastelt, kuidas nad said teada, et näiteks "marun" tähendab punast, siis vastas enamik 4-aastasi, et nad on selle sõna tähendust alati teadnud. Kuigi 5-aastased mäletasid uute sõnade päritolu paremini kui nooremad lapsed, kordasid ka mõned neist ikkagi sama viga. Ka see katse viitab sellele, et väikesed lapsed ei suuda jälgida seda, milline on nende teadmiste päritolu.

Seega näib, et väikesed lapsed suudavad ära tunda asju, mäletavad sündmusi, mis nendega on eelnevalt juhtunud, kuid nad ei suuda mõttes tagasi rännata olukorda, kus nad mõtlesid või tundsid teisiti kui siin ja praegu. Nad ei oska kirjeldada oma vaimuseisundeid ja järelikult ei oska ennast ajas tagasi viia olukorda, kus neil oli praegusest erinev vaimuseisund.

Samavõrd raske kui mõelda minevikule on lastel raske tulevikku ette näha. Rännakud tulevikku on esialgu võimatud, sest lapsed sarnaselt loomadega on oleviku kammitsas. Sellest pääsemine on vaevaline protsess. Laps õpib järk-järgult ette nägema tulevase sündmusi ja saavutab seeläbi suurema kontrolli keskkonna üle, milles ta elab. Tuleviku mõiste tekkimine ja selle teadvustamine on lastele pikk ja vaevaline protsess (Haith jt 1994). Ilmselt vanemad tajuvad seda vaistlikult, ja nagu Marhall Haithi uurimused näitavad, kõnelevad emad-isad oma lastele vähemalt 5–7 korda rohkem tulevikust kui minevikust. Ilmselt aitab selline tulevikule suunatus hakata lastel mõtlema peale selle, mis on olemas, ka sellest, mis on tulemas.

Seega ei hakka ajamasin, mis lubab rännata minevikku ja tulevikku, kohe sünnihetkest tööle. Kulub veel kolm-neli-viis aastat, enne kui see enam-vähem korralikult toimima hakkab.

## MIKS ME OLEME NEED, KES ME OLEME?

Esitatud küsimuses tähendab “meie” kogu *Homo sapiens*’i liiki. “Olema” tähendab kõike seda, mida inimkond on seni suutnud korda saata, alates tehnoloogiatest, mida ta on loonud, kultuurist, ja lõpetades ühiselu korraldusega, milles inimesed elavad. Ühesõnaga, me küsime, miks on üks loomaliik — inimene — kõigist teistest liikidest erinev ja on suutnud muuta looduslikku keskkonda, milles ta elab, rohkem kui ükski teine liik siin planeedil. Miks näiteks gorillad ei raja endale elamuid, ei kasuta tuld ning ei märgi üles astronoomiliste vaatluste tulemusi? Miks šimpansid pole seni leiutanud keelt, mis laiendaks oluliselt nende suhtlemisvõimalusi? Mis on inimesel see eriomane, mis on ta teinud kõigist teistest loomadest erinevaks?



*Mis on ainuimilik?*

Teadlased armastavad mõningaid küsimusi, millele nad väsimatult üritavad vastust leida. Üheks selliseks küsimuseks on see, mis on see eriline, mille poolest erineb inimene kõigist teistest loomadest ja elusolenditest. Mis on ainuimilik? Mida rohkem selle küsimusega tegelda, seda ebamäärasemaks vastus muutub. Pikka aega tundus, et keel on unikaalselt inimlik omadus. Nüüd on suur hulk šimpansid, gorillasid ja orangutane ära õppinud inimkeele sellisel määral, et saab kõnelda keele omandamise astmest, mitte aga võimetusest keelt omandada. Muidugi ei moodusta inimahvid nii keerulisi lauseid kui inimene, kuid nad saavad aru sõnade tähendusest ja võivad moodustada uusi lauseid, mida nad pole varem kuulnud või näinud (Terrace jt 1979).

Samuti tundus, et kultuur — mittepärilikult ühest põlvest teise pärandatud teadmised, oskused ja harjumused — on inimese tõeline pärusmaa. Lähemal vaatlusel selgub, et ka näiteks šimpansidel on palju teadmisi ja oskusi, mida ei kanta edasi geenide kaudu, vaid õpitakse üldjuhul oma vanematelt liigikaaslastelt. Iseloomulikult kõikidele kultuuridele on need harjumused piirkonniti erinevad. Šimpanside käitumise uurijad loetlesid kokku vähemalt 39 erinevat käitumismustrit (tööriistade kasutamine, suhtlemine, kurameerimine jne), mis on kasutusel ühes šimpanside kogukonnas, kuid puudub mõnes teises (Whiten jt 1999). Kohe peatselt järgnes šimpansile ka orangutan: orangutanide kogukonnad erinevad omavahel õppimise ja jäljendamise teel edasiantavate teadmiste ja harjumuste poolest (Schaik jt 2003). Seega on kultuur, vähemalt kõige algsemal kujul olemas ka inimese lähisugulastel šimpansidel ja orangutanidel, mitte ainult inimestel.

Suur osa maailma progressiivsest elanikkonnast uskus pikka aega teaduse popularisaatorit Friedrich Engelsit, kes väitis, et tööriistade valmistamine on see eriline, mis eristab inimest loomast. Töö tegi ahvist inimese (Engels 1980). Hiljem selgus aga, et tööriistade kasutamine ja isegi valmistamine pole omane ainult inimesele. Lisaks šimpansidele ja teistele primaatidele valmistavad tööriistu isegi linnud. Hiljuti sai ajakirjade ja TV-kanalite staariks vares nimega Betty, kes meisterlikult valmistab kirjaklambrist või

mõnest muust käepärasest materjalist konksu, millega ta osavalt torust toitu õngitseb<sup>1</sup> (Weir, Chappell, Kacelnik 2002). Nii et ka tööriistade valmistamine pole midagi niisugust, mida inimene ainsana oskaks.

Immanuel Kant, kelle viimast näoilmet võib Tartus kipsi tardununa näha, väitis, et hoopis eneseteadvus on see, mis tõstab inimese mõõtmatu kõrgemale kõikidest loomadest. Pikka aega võeti seda iseenesestmõistetava tõena, sest polnud head ideed, kuidas üldse kindlaks teha, kas loomal on eneseteadvus. Kuigi eneseteadvusel on mitmesuguseid omadusi, on peeglis iseenda kujutise äratundmine hea ja usaldusväärne märk eneseteadvuse olemasolust. Kas loom suudab kasutada peeglit selleks, et uurida oma keha sealt, kuhu ta ilma peeglita ei küüni vaatama? Selgus, et eneseteadvus on vähemalt algsel kujul olemas nii šimpansil kui ka orangutanil, kes ennast peeglis ära tunnevad (Gallup 1970). Need katsed näivad kinnitavat, et ka eneseteadvus pole inimkultuuri leiutus, vaid see võime oli olemas juba kõikide inimahvide ühisel eellasel umbes 13 miljonit aastat tagasi (Povinelli 1993).

Inimesele ainuomaseid omadusi on pakutud veel mitmeid. Näiteks higistamist ja kahel jalal jooksmist (Heinrich 2002). Eri-nevalt meie bioloogilistest lähisugulastest, kes kasutavad liikumiseks kõiki nelja jäset, võime meie joosta pikki vahemaid kahel jalal. Selleks et keha seejuures üle ei kuumeneks, õppis inimene ka üle keha higistama — oskus, mida ei ole ühelgi lähisugulasel. Võimalik, et tagajalgadel jooksmine ja higistamine on kuidagi seotud aju mahu kiire kasvuga inimesel, kuid inimene erineb inimahvlitest eelkõige oma vaimsete võimete poolest. Paljud neist võimetest, mis inimesel on eriti kaugele arenenud, on olemas ka loomadel: näiteks mõtlemisvõime ja oskus aru saada märkidest ehk olukordadest, kus üks asi osutab mingile teisele asjale.

Mis võiks olla see unikaalne joon, mis eristab inimese mõistust kõikidest teistest mõistuse vormidest? Siinses töös on välja pakutud mõte, et selleks on **ajas rändamise** võime. See, mis teeb inimese kogu loomariigis nii unikaalseks, on tema ajus paiknev ajamasin, mis lubab inimesel korraldada ajarännakuid nii minevikku kui ka tulevikku. Et see masin on olemas vaid inimesel,

---

<sup>1</sup>Vt [http://users.ox.ac.uk/~kgroup/tools/tools\\_main.html](http://users.ox.ac.uk/~kgroup/tools/tools_main.html).



siis järelikult pidi mingil hetkel toimuma põhimõtteline muutus teadvuses ja aju ehituses. Võib ette kujutada, et meie kahejalgsed esivanemad, nagu näiteks Etioopiast leitud kolme miljoni aasta vanune Lucy (Johanson, Edey 1981), elasid lihtsat ja pretensioonitut elu. Nad otsisid endale toitu, pidasid jahti, paljunesid, ja kui vaja, kaitsesid oma lapsi vaenlaste eest. Meie eellased ei vaevanud pead selliste probleemidega nagu "mis on õnn" või "mis on õiglus". Sellele vaatamata on mõttetu väita, et nende elu oleks olnud vilets ja haletsusväärne. Nad tegid just seda, mida instinktid ja muud evolutsiooni kujundatud tungid olid programmeerinud neid tegema. Et neil ei olnud oma elule mingeid teisi alternatiive, siis olid nad selle loodusliku protsessi lahutamatuks osaks ja selle elluvijaks.

Tegelikult oli üks asi, mis aitas hominiididel jätkata nende loomulikke ja ühetaolist elu ühest põlvest teise. See oli see, et nad ei olnud teadlikud ajast. Kuna nad ei olnud ajast teadlikud, siis ei saanud nad ka rännata minevikku ja — palju olulisem — ka tulevikku, mis oleks kas või ühe kujuteldava joone poolest olnud erinev sellest lõputult kestvast olevikust, milles nad elasid. Ruumist olid meie esivanemad hästi teadlikud, kuid mitte ajast. Piisavalt täpne mõtteline pilt ümbritsevast ruumist ei ole olemas mitte ainult hominiididel, vaid ka paljudel teistel liikidel. Psühholoogide üheks märkimisväärseks saavutuseks on see, et nad suutsid näidata, et mõttelised kaardid ümbritsevast ruumist pole olemas mitte üksnes inimesel, vaid ka näiteks rotil, kes peab labüündis leidma tee toiduni või vastassugupoole isendini (Tolman 1948). Teravmeelsed katsed ei jätnud kahtlusele ruumi, et isegi sellise väikese ajuga loom nagu rott suudab oma peas luua piisavalt hea "kaardi", et leida kõige lühem ja kiirem tee ühest ruumipunktist teise. Kindlasti oli meie kahel jalal kõndivate esivanemate mõtteline kaart palju suurem ja täpsem kui rotil, kuid kronesteesiavõime puudus neil nagu närilistelgi. Mõistagi nõudsid tegevused, mida meie hominiididest eellased ette võtsid, aega, ja keerulisemad operatsioonid toimusid kindlas ajalises järgnevuses, kus üks kindel tegevus eelnes teisele. Kuid aeg oli sarnane valgusega, mis teeb võimalikuks asjade nägemise, õhurõhu perioodilise kõikumisega, mis teeb võimalikuks helide kuulmise, ja raskustungiga, mis toob iga massi omava eseme alati maa peale tagasi. Lisaks valgus-

sele, õhurõhule ja raskustungile oli veel musttuhat asja, mille olemasolust inimesed ei olnud teadlikud. Kõik need füüsilised jõud ja mõõtmed olid objektiivselt olemas ning mõjutasid või vähemalt piirasid inimese tegevusi. Subjektiivselt neid aga ei eksisteerinud, sest inimesed ei suutnud neist mõelda ja neid endale mingil muul viisil teadvustada.

Kui mingil ajaloohetkel inimesed said teadlikuks ajast ja ühes sellega ka iseenda olemasolust, siis oli see kõige suurem muutus, mis elusa loodusega kunagi on juhtunud — inimene muutus ajaränduriks. Võime taas kogeda seda, mida on varem juba kogatud (episoodiline mälu), oli juba iseenesest otsustava tähtsusega tegur keskkonnaga kohanemisel ja ellujäämisel. Kuid tõeliselt revolutsiooniline oli ajarändamise vastassuund, võime olla teadlik tulevikust. Selles kirjutises me tahame väita, et tulevikust teadlikuks saamine oli fundamentaalne ja absoluutselt otsustav tingimus, mis viis tsivilisatsiooni ja kultuuri tekkimiseni.

## KRONESTEETILISE KULTUURI HÜPOTEES

Seega on siin kaitstav tees järgmine: selleks unikaalseks jooneks, mis eristab inimest kogu ülejäänud loomariigist, on meie autobiograafiline mälu, mis eeldab võimet tajuda ja teadvustada aega (vt Tulving 2002a, 2002b). Kronesteesia — võime tajuda aega — oli üheks ja suure tõenäosusega kõige otsustavamaks teguriks, mis viis inimkultuuri tekkimiseni sellistes vormides, nagu me seda tänapäeval tunneme. Mõte on lihtne: teadmine tuleviku olemasolust on tarvilik eeltingimus selleks, et muuta olulisel ja märkimisväärsel määral kogu seda keskkonda, milles organism elab. Konkreetsemalt seisneb kronesteetilise kultuuri hüpotees selles, et tsivilisatsiooni ja kultuuri arenguks ning püsimiseks on inimesel hädavajalik olla teadlik iseenda ja oma järeltulijate jätkuvast eksisteerimisest ajas, mis ei sisalda mitte ainult minevikku ja olevikku, vaid ka tulevikku. Loom, kes ei suuda ette mõelda, mis võib juhtuda tulevikus, on vähetõenäoline kandidaat algatamaks tegevusi, mille kasu ei ole kohe märgatav olevikus, milles ta elab. Selline loom, kes ei suuda ette näha ja planeerida potentsiaalset tulevikku, käitub vastavalt keskkonnas valitsevatele füüsikalistele ja bioloogilistele seadustele, nendele



füüsilistele piirangutele, mis keskkonnas eksisteerivad, ja nendele determineeritud käitumisprogrammidele, mille ta on pärinud oma esivanematelt. Kõik need organismi käitumist juhtivad seadused toimivad lineaarses ajas: minevik saab mõjutada olevikku ja olevik saab omakorda mõjutada tulevikku, kuid seal pole mingit võimalust, et tulevik, mida veel ei eksisteeri, võiks mõjutada seda, mis toimub olevikus. Pole mingit võimalust peale üheainsa: peab olema tulevik, mis eksisteerib kellegi teadvuses. See on aga võimalik vaid siis, kui tajutakse aega ja suudetakse selles rännata nii mineviku kui tuleviku suunas. Seega on kronesteesia trikk, mille loodus leiutas selleks, et mööda minna omaenda fundamentaalsest aja ühesuunalisuse seadusest.

### *Kronesteesia ja kultuuri areng*

Kuigi elus asi erineb elutust, jagavad nad füüsilist ruumi, mille muutumatutele reeglitele nad mõlemad alluvad. Selleks et tekkida ja ellu jääda, peavad kõik liigid peale kohanemise ümbritseva maailmaga kohanema ka ajas toimuvate muutustega. Eluslooduse areng teab jutustada selliste õnnestumiste ja nurjumiste lugu miljonite liikide kohta miljonite aastate jooksul. Reegel on lihtne ja karm — elada tähendab kohastuda maailmaga sellisel kujul, nagu ta eksisteerib.

Inimene, nii palju kui meie teame, on ainus loom, kes on kasutanud teist ja tõhusamat viisi, kuidas leida sobiv suhe liigi ja sellele sobiva ökoloogilise niši vahel. Mingil evolutsiooni hetkel, tuhandeid aastaid tagasi, avastasid inimesed, et pole tingimata vajadust kohaneda iga välismaailma omaduse või muutusega. Üheks viisiks, kuidas toime tulla ümbritseva keskkonnaga, on hoopis muuta seda vastavaks nende enda vajadustele. Teised liigid on sama taktikat kasutanud mõnel üksikul kitsamal eesmärgil, kuid inimene oli esimene ja seni ainus, kes õppis seda tegema laialt ja suurejooneliselt. Muutused, mida inimene on keskkonda sisse viinud, on hämmastavad nii ulatuselt kui keerukuselt. Me võime kasutada sõna “kultuur” selleks, et kollektiivselt kirjeldada seda vahet maailmas — materiaalne või virtuaalne, abstraktne või konkreetne —, mis eksisteerib tänu inimese sekkumisele, ja mis oleks olnud siis, kui seda sekkumist poleks olnud, ning esitada

küsimuse: milline sündmus inimese evolutsioonis tegi *Homo sapiens*'i jaoks võimalikuks aeglaselt, kuid kindlalt teha teoks kõik need monumentaalsed kultuurisaavutused? Mis andis tõuke kultuuri arengule ja mis on seda käigus hoidnud?

### *Evolutsioon ja aju*

Alates Darwinist vaadatakse ajule kui asjale, mis on tekkinud ja arenenud bioloogilise evolutsiooni käigus. Looduslik valik sõelus isendite seast välja need, kes olid elujõulisemad ja ümbritseva keskkonnaga paremini kohanenud. Inimese ajus tekkisid ja hakkasid tööle sellised "masinad", mis andsid toimetulekuks ja maa-keral püsimiseks inimese eellasele suurema eelise kui umbes sama suure või isegi natuke suurema ajuga neandertallasele.

Vale on mõelda, nagu paljud seda teevad, et kui mingil põhjusel kaasaegne inimene oli tekkinud, siis jäi evolutsioon inimese jaoks seisma. Väidetakse, et sellest hetkest alates pole inimene enam muutunud ja tänapäeva inimese aju on täpselt seesama, mis ta oli näiteks 100 000 aastat tagasi. Kõik jälgitavad erinevused inimeste vahel on inimeste enda loodud ja on sotsiaalset päritolu (Lewontin 1992). Realistlikum on siiski vaade, et looduslik valik on ka inimese puhul pidevalt edasi toimunud. Ainult see ajalõik, mida inimene suudab analüüsida, on liiga väike, et märgata miniatuur-seid muutusi, mis inimpopulatsioonis on toimunud või toimumas. Pole aga kahtlustki, et kronesteesia ei saanud tekkida ja püsima jääda mitte igas ajus, vaid üksnes sellises, mis oli selleks valmis. Näiteks on raske ette kujutada, et kronesteesia ja episoodiline mälu oleksid saanud tekkida lahus keeleliste võimete arengust (Deacon 1997). Selleks et ise kõnelda ja teiste kõnest aru saada, peab ajus olema vastav kõne produtseerimise ja interpreteerimise neuronaalne "keelemasin". See "masin" on puudu või on oluliselt algelisemal kujul olemas šimpansil ja järelikult on see evolutsiooni käigus suhteliselt hiljuti tekkinud. Tõepoolest, viimase aja geneetilised uuringud pakuvad sellele kinnitust. Näiteks geen FOXP2, mis on vajalik selleks, et inimesel kujuneks artikulatsioon ja keelest arusaamise võime, on olnud veel üsna hiljuti loodusliku valiku märklauaks (Enard jt 2002). Eesti taustaga Svante Pääbo kirjutas hiljuti ajakirja *Nature* erinumbris, mis oli



pühendatud DNA struktuuri avastamise poolsajandile, et üheks kõige perspektiivsemaks genoomi uurimise suunaks on inimesele ainuomaste geenide uurimine (Pääbo 2003). Jutt ei ole mitte ainult hiljuti toimunud mutatsioonidest, mis on populatsioonis levinud ja kindlustavad inimesele iseloomulikud omadused, näiteks suure ajumahu. Inimese unikaalsus võib avalduda ka viisis, kuidas toimub geenide ekspressioon, ja geenide vaigistamises. Inimene ei erine ahvidest mitte ainult uute lisandunud ülesannetega geenide poolest, vaid ka nende poolest, mis osutusid liigseks ja on inimesel hoopis vaikima sunnitud. Kuigi inimese DNA järjestus erineb šimpansi omast vaid 1,2% võrra, on see piisav, et inimesel oleksid võimed ja oskused, mida primaatidel ei ole. Nende unikaalsete, ainult inimesel esinevate geenide seas peavad olema ka sellised, mis teevad võimalikuks ajamasina toimimise.

Praegu me teame veel üsna vähe sellest, kus täpselt paikneb ajas rändamise aparaat inimese ajus, kuid mingid vihjed on juba olemas. On igati alust kahtlustada, et ajamasin paikneb prefrontaalses ajukoos. Üldiseltki on teada, et inimese kõige rafineeritumad ja komplitseeritumad võimed paiknevad otsmikusagarates või prefrontaalses ajukoos (Stuss, Benson 1986). Mitmed kliinilised juhtumid ja tervete inimeste ajutegevuse jälgimine vihjavad tõepoolest sellele, et prefrontaalne ajukoos on see otsustava tähtsusega närvisüsteemi piirkond, mis teeb võimalikuks ajas rändamise. Oluliseks vihjeks on see, et ajukahjustused, millega kaasneb kronesteesia häirumine, lokaliseeruvad üldjuhul prefrontaalses ajukoos. Näiteks üks teine patsient, kes sarnaselt K. C.-ga kaotas ajutrauma tagajärjel võime meenutada minevikus toimunud isikliku elu sündmusi, omas ainust patoloogilist muutust närviteede põimikus, mis ühendab prefrontaalset ajukoort temporaalsete aju osadega (Levine jt 1998). Selle leiuga haakuvad hästi tervete inimeste peal läbiviidud ajukuvamise uuringud. Näiteks katses, mille viis läbi Fink kolleegidega (1996), uuriti PET (positronemissioontomograafia) meetodi abil, mis juhtub inimese ajus siis, kui nad kuulevad kahte liiki lauseid. Ühed olid võetud inimese enda eluloost, mille inimene oli varem ise kirja pannud. Arvati, et need laused toovad tagasi tükikese isikliku elu kogemust, mis on inimese jaoks emotsionaalselt laetud. Teist liiki laused kirjeldasid sellega sarnaseid olukordi, kuid pärinesid võõrastest, teiste katse-

isikute kirjutatud elulugudest. Oletuse kohaselt kutsusid need laused samuti esile mälestusi, kuid mitte isiklikke, nagu need tekivad ajas tagasirännaku tulemusena. Fink jt (1996) leidsid, et omaenda elu puudutavate lausete kuulamine kutsus esile peamiselt aktivatsiooni, mis haaras paremat ajupoolt, kaasa arvatud otsmikusagarad ja prefrontaalne piirkond just selle koha ligiduses, mis on kahjustatud amneesikutel (Levine jt 1998). Need ja paljud teised andmed sobivad hästi oletusega, et frontaalsagarad etendavad kriitilist osa eneseteadvuses, mis on aga ilmselt võimatu ilma ajas rändamise võimeta (Wheeler, Stuss, Tulving 1997).

Seega tundub ajukoore otsmiku osa areng kriitilisena kronesteesia võime väljakujunemises. Võimalik, et just see ajupiirkond on kujundatud kõige suuremal määral geenide ja kultuuri koosarengu tulemusena. Geenide ja kultuuri koosvolutsiooni idee pakkusid esimest korda välja Charles Lumsden ja Edward Wilson (1985). Selle idee kohaselt on geneetiline ja kultuuriline areng omavahel seotud. Kultuur muutub ise üheks oluliseks teguriks, mis hakkab suunama bioloogilist evolutsiooni. Sellega sarnasel viisil tugineb kultuuri areng geenidele, mis populatsioonis levivad kui otstarbekad. Selleks et paremini mõista, kuidas kultuur ja geenid saavad koos areneda, tuleb endale ette kujutada järgmist olukorda. Ühed indiviidid omandavad paremini kui teised ühiskonnaliikmed mõningaid selles kultuuris praktiseeritavaid harjumusi ja tavasid, mis võivad soodustada ellujäämist ja suurema arvu järglaste saamist. Need kasulikud oskused ja harjumused võivad olla väga erinevad. Näiteks ellujäämise seisukohast on oluline teadmine sellest, milliseid taimi kõlbab süüa ja millised roomajad on mürgised. Kui puuduvad vastavad instinktid, saab seda kasulikku teadmist edasi anda pärimuse teel ning eelise saab selline organism, kelle aju on vastuvõtlikum ja õppimisvõimelisem. Kui looduslik valik on toiminud läbi paljude põlvkondade, siis levivad populatsioonis need kasulikud kultuurilised tavad ja harjumused üheskoos geenidega, mis teevad nende oskuste ja harjumuste omandamise hõlpsamaks. Selle tulemusena ei laiene looduslik valik mitte ainult organismi otstarbekaks osutuvatele anatoomilistele ja füsioloogilistele omadustele, vaid ka käitumisviisidele (Wilson 1998: 127).



Ajas rändamise oskus, mille üheks avalduseks on oma tulevaste tegevuste planeerimine ja tagajärgede ettenägemine, andis indiviididele, kes võrreldes teistega sellega paremini toime tulid, kindla eelise. Näiteks võib endale ette kujutada lihtsat stsenaariumi, et karmi talve elasid üle need indiviidid, kes nägid selle tulekut ette ja tegid selleks vastavaid ettevalmistusi. Kogusid endale toiduvarusid, ehtasid külma kaitseks elamuid, mõtlesid selle peale, mida teha, et tuli ei kustuks. Neil, kes seda tegid, oli näiteks täitsa juhuslikult mingi mutatsiooni tulemusena veidi suurem prefrontaalne ajukoor või teatud eripärase omadusega närvivõrk. Karm looduslik valik tegi läbi sadade põlvkondade toimides oma otsuse. Need inimesed, kellel oli tekkinud uus struktuur, mis võimaldas neil hakata tajuma aega ja ühes sellega ette nägema tulevase sündmusi, jäid suurema tõenäosusega ellu ja said rohkem elujõulisi järglasi, kes seda kasulikku mutatsiooni edasi kandsid (vt Suddendorf, Corballis 1997).

### *Aja mõõtmine ja kronesteesia*

Mõtet, et ainult inimene suudab ajas rännata, pole lihtne omaks võtta. On olemas tuhandeid näiteid selle kohta, et loomad ja väikesed lapsed mäletavad sündmusi ja olukordi, mis on nendega varem juhtunud. Selliste näidete puhul on raske uskuda, et tegemist ei ole ajas tagasi rändamisega. Samuti on loomariigis hulgaliselt näiteid lausa imelisest aja mõõtmise täpsusest. Loomad võivad väga täpselt mõõta aega, sealjuures väga pikki ajavahe- mikke. Üks väga kõnekas näide on 13- ja 17-aastased tsikaadid ehk siristlased (*Magicicada*), kes veedavad 13 või 17 aastat vastsetena maa all, et siis korraga miljonite kaupa nähtamatu käskluse peale täpselt ühel ajal maapinnale tõusta, moonduda tsikaadiks, paarituda, muneda ja seejärel kohe surra. See on ühe terve liigi omapärane ellujäämisviis. Tsikaadid ei kaitse ennast arasõõmise eest mitte mürgi või kaitsevärvi, vaid ajastatud moondega — ühtäkki on neid nii palju, et kõik röövlomad, kes neid jälitavad, ei suuda neid kõiki korraga hävitada (Williams, Simon 1995). Kuigi võime täpselt mõõta nii pikka ajalõiku nagu 13 ja 17 aastat on märkimisväärne, ei kõnele miski sellest, et tsikaadid oskaksid seda aega ise kuidagi teadvustada või tajuda.

Tõepoolest, kas kell ise teab, mis on aeg? Ilmselt iga mõistlik sisetunne ütleb, et mitte. Kell on seade, mis mõõdab aega. Tavaliselt on selleks mingi perioodiline protsess, mis on väga korrapärane ja ajas püsiv. Tehniliste vahenditega täpse perioodilise protsessi loomine ei olnud sugugi lihtne ülesanne, kuigi sellest sõltus maailmameredel navigeerimise täpsus. Inimene õppis aega mõõtma väga hilja. John Harrison konstrueeris oma kuulsa kella H-1, mis võimaldas hakata täpselt asukohta määrama, alles 1737. aastal. Dava Sobel (1998) on kirjutanud haarava loo geeniuusest, kes esimesena ehitas kella, mis käis väga täpselt. Aga see, mida on keeruline mehaaniliselt ehitada, võib olla suhteliselt lihtne bioloogilistele organismidele. Elus loodus õppis aega mõõtma juba üsna varases evolutsiooni staadiumis. Ronald Konopka ja Seymour Benzer avastasid 1971. aastal puuviljakärbsel (*Drosophila melanogaster*) geeni *per*, mis hoolitseb selle eest, et kärbsel oleks sisemine kell, mis mõõdab aega (Konopka, Benzer 1971). Mutandid, kellel puudub geen *per*, ei suuda näiteks päeva ööst eristada. Nende ööpäevane elurütm on täiesti segi. Une ning ärkveloleku perioodid vahelduvad korrapäratult. Hilisemad uuringud on näidanud, et analoogne geen eksisteerib paljudel liikidel ja reguleerib protsesse, mis on vajalikud aja mõõtmiseks. Seega on paljud organismid varustatud kellaga, õigemini paljude kelladega, mis kontrollivad eri pikkusega elurütme. Mõned neist võivad olla erakordselt täpsed.

Kronomeetria ei ole aga veel kronesteesia. Oskus mõõta aega ei tähenda, et see, kes aega mõõdab, oleks ajast ka teadlik ja suudaks aega endale teadvustada. Aja mõõtmine võib olla täiesti tahtmatu ja mehaaniline. Ja veel vähem on aja mõõtmine seotud ajas rändamisega. Kell võib küll maha jääda ja ette rutata, kuid see ei ole veel aja tajumine ega selles rändamine. Täiesti võimalik, et aja mõõtmise oskus on üks neist vajalikest tingimustest, et kronesteesia saaks üldse tekkida. Selleks et aega teadvustada, tuleb seda eelnevalt registreerida ja mõõta. Selliseid protsesse, mis toimuvad erakordselt suure täpsusega ja nõuavad sündmuste head ajastamist, on nii loomariigis kui ka inimese mõistuses piisavalt palju. Kuid aja mõõtmine, mis võib olla uskumatult täpne ja rafineeritud, ei tähenda, et aja mõõtja suudaks kas või viis minutit ajas tagasi või ka edasi rännata.



## KUIVÕRD UUDNE ON KRONESTEETILISE KULTUURI HÜPOTEES?

Lõpuks võib küsida: kuivõrd uudne on kronesteetilise kultuuri hüpotees? Loomulikult pole ajas rändamise võime erilisus mõtlejatele märkamatuks jäänud. Juba Püha Augustinus kirjutab oma *Pihtimustes*, et oleviku teadvus ei ole aheldatud ühe hetke külge, vaid ulatub paratamatult sellest väljapoole, nii mineviku kui tuleviku suunas. Augustinuse tähelepaneku kohaselt ei ole siiski olemas kolme erinevat aega, vaid kolm erinevat olevikku: möödunud asjade olevik (*praesens de praeteritis*), praeguste asjade olevik (*praesens de praesentibus*) ja tulevaste asjade olevik (*praesens de futuris*) (vt Augustinus 1993). Mitmeid olulisi tähelepanekuid kronesteesia kohta tegi Henri Bergson oma teostes, eriti töödes *Essee teadvuse vahetutest andmetest* (*Essai sur les donnes immédiates de la conscience*, 1889) ja *Mateeria ja mälu* (*Matière et mémoire*, 1896). Bergsoni järgi tuleb selleks, et äratada ellu mingi mineviku kujutus, ennast esmalt vabastada oleviku painest. Ta arvas, et ainult inimene on võimeline seda laadi pingutuseks. Vaim saab endast teadlikuks vaid siis, kui ta suudab hoida alles oma mineviku ja ette näha oma tulevikku.

Võimalik, et kõige lähemal oli kronesteetilise kultuuri hüpoteesile Ernst Cassirer. Oma sümboolsete vormide filosoofia kolmandas osas kirjutab ta, et ainult sellisel olendil, kellel on tahe ja kelle tegevused ulatuvad tulevikku, mida ta vastavalt oma tahtele suudab muuta, saab üldse olla "ajalugu". Iga olend saab tunda ajalugu ja just sellisel määral, millisel ta seda ise aktiivselt loob (Cassirer 1957: 182). Loom ei suuda vabatahtlikult katkestada tegevuste ahelat, millesse ta on haaratud. Samuti ei ole tema jaoks tuleviku ettenägemist ja võimalust luua soovitud tuleviku kujutuspilti. Ainult inimesel tekib uus tegevuse vorm, mis põhineb kronesteensial, uuel aja tajumise viisil. Inimene eristab, valib ja otsustab. Iga selline otsustus tähendab enda pikendamist tulevikku. See, mis enne oli fikseeritud tegevuste järgnevus, kujundab ennast liikuvaks, tõsi, ikka veel enesekeskseks tegevuste järgnevuseks, mille iga lüli on nüüd allutatud terviklikule eesmärgile. "Selles võimes "vaadata taha ja ette" seisnebki inimhõimuse olemus ja peamine funktsioon" (Cassirer 1957: 183).

Vihjeid selle kohta, et kronesteesia võiks olla peamine inimkultuuri liikumapanev jõud, võib leida filosoofide, literaatide ja psühholoogide töedest palju. Enamasti on aga kronesteesiaale vaadatud kui nähtusele, mis paratamatult kaasneb mingite teiste inimteadvuse omadustega või tuleneb nendest. Tundub aga, et mitte keegi pole varem selgelt ja ühemõtteliselt väitnud, et võime ajas rännata on määrav — ja võimalik, et ainus otsustav tegur, mis seisab selle hiiglasliku kultuurilise plahvatuse taga, mille inimkond on läbi teinud viimase paarikümne tuhande aasta jooksul.

### Kirjandus

- Augustinus, Aurelius 1993. *Pihtimused. S.l.*: Logos
- Cassirer, E. 1957. *The Philosophy of Symbolic Forms. Vol. 3: The Phenomenology of Knowledge*. New Haven: Yale University Press
- Deacon, T. W. 1997. *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*. New York: W. W. Norton & Company
- Enard, W., M. Przeworski, S. E. Fisher, C. S. Lai, V. Wiebe, T. Kitano, A. P. Monaco, S. Pääbo 2002. Molecular evolution of FOXP2, a gene involved in speech and language. — *Nature*, Vol. 418, pp. 869–872
- Engels, F. 1980. *Looduse dialektika*. Tallinn: Eesti Raamat
- Fink, G. R., H. J. Markowitsch, M. Reinkemeier, T. Bruckbauer, J. Kessler, W. D. Heiss 1996. Cerebral representation of one's own past: Neural networks involved in autobiographical memory. — *Journal of Neuroscience*, Vol. 16 (13), pp. 4275–4282
- Gallup, G. G. Jr. 1970. Chimpanzees: Self-recognition. — *Science*, Vol. 167, pp. 86–87
- Gopnik, A., J. W. Astington 1988. Children's understanding of representational change and its relation to the understanding of false belief and the appearance-reality distinction. — *Child Development*, Vol. 59, pp. 26–37
- Haith, M. M., J. B. Benson, R. J. Roberts, Jr., B. F. Pennington 1994. *The Development of Future-Oriented Processes*. Chicago: University of Chicago Press
- Heinrich, B. 2002. *Why We Run: A Natural History*. New York: HarperCollins
- Johanson, D., M. Edey 1981. *Lucy: The Beginning of Human-kind*. New York: Simon & Schuster



- Konopka, R. J., S. Benzer 1971. Clock mutants of *Drosophila melanogaster*. — *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, Vol. 68, pp. 2112–2116
- Köhler, W. 1925 [1917]. *The Mentality of Apes*. New York: Harcourt, Brace
- Levine, B., S. E. Black, R. Cabeza, M. Sinden, A. R. McIntosh, J. P. Toth, E. Tulving, D. T. Stuss 1998. Episodic memory and the self in a case of isolated retrograde amnesia. — *Brain*, Vol. 121, pp. 1951–1973
- Lewontin, R. C. 1992. *Biology as Ideology: The Doctrine of DNA*. New York: HarperCollins
- Lumsden, C. J., E. O. Wilson 1985. The relation between biological and cultural evolution. — *Journal of Social and Biological Structures*, Vol. 8, pp. 343–359
- Povinelli, D. J. 1993. Reconstructing the evolution of mind. — *American Psychologist*, Vol. 48, pp. 493–509
- Pääbo, S. 2003. The mosaic that is our genome. — *Nature*, Vol. 421, pp. 409–412
- Roberts, W. A. 2002. Are animals stuck in time? — *Psychological Bulletin*, Vol. 128, pp. 473–489
- Sobel, D. 1998. *Longitude: The True Story of a Lone Genius who Solved the Greatest Scientific Problem of his Time*. London: Fourth Estate
- Stuss, D. T., D. F. Benson 1986. *The Frontal Lobes*. New York: Raven Press
- Suddendorf, T., M. C. Corballis 1997. Mental time travel and the evolution of the human mind. — *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, Vol. 123, pp. 133–167
- Taylor, M., B. Esbensen, R. T. Bennett 1994. Children's understanding of knowledge acquisition: The tendency for children to report they have always known what they have just learned. — *Child Development*, Vol. 65, pp. 1581–1604
- Terrace, H. S., L. A. Petitto, R. G. Sanders, T. G. Bever 1979. Can an ape create a sentence? — *Science*, Vol. 206, pp. 891–902
- Tolman, E. C. 1948. Cognitive maps in rats and men. — *Psychological Review*, Vol. 55, pp. 189–208
- Tulving, E. 1985. Memory and consciousness. — *Canadian Psychology*, Vol. 26, pp. 1–12
- Tulving, E. 2002a. Chronesthesia: Conscious awareness of subjective time. — D. T. Stuss, R. C. Knight (Eds.), *Principles of Frontal Lobe Functions*. New York: Oxford University Press, pp. 311–325

- Tulving, E. 2002b. *Mälu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Schaik, C. P. van, M. Ancrenaz, G. Borgen, B. Galdikas, C. D. Knott, I. Singleton, A. Suzuki, S. S. Utami, M. Merrill 2003. Orangutan cultures and the evolution of material culture. — *Science*, Vol. 299, pp. 102–105
- Weir, A. A., J. Chappell, A. Kacelnik 2002. Shaping of hooks in New Caledonian crows. — *Science*, Vol. 297, p. 981
- Wheeler, M. A., D. T. Stuss, E. Tulving 1997. Toward a theory of episodic memory: The frontal lobes and autonoetic consciousness. — *Psychological Bulletin*, Vol. 121, pp. 331–354
- Whiten, A., J. Goodall, W. C. McGrew, T. Nishida, V. Reynolds, Y. Sugiyama, C. E. Tutin, R. W. Wrangham, C. Boesch 1999. Cultures in chimpanzees. — *Nature*, Vol. 399, pp. 682–685
- Williams, K. S., C. Simon 1995. The ecology, behavior, and evolution of periodical cicadas. — *Annual Review of Entomology*, Vol. 40, pp. 269–295
- Wilson, E. O. 1998. *Consilience: The Unity of Knowledge*. New York: Alfred Knops

JÜRI ALLIK (sünd. 1949) lõpetas 1973 Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna, psühholoogiakandidaat Moskva ülikoolis 1976, psühholoogiadoktor Tampere ülikoolis 1991. Olnud 1973–1985 Tartu ülikooli psühholoogiaosakonna teadur ja vanemteadur (1978–1983 dotsent), 1985–1989 biofüüsikalabori teadur ja vanemteadur, 1989–1992 psühhomeetria ja ja psühhofüüsika labori professor, 1992–2002 psühhofüüsika korraline professor, aastast 2002 eksperimentaalpsühholoogia korraline professor; 1993–1995 psühholoogiaosakonna juhataja ja 1996–2000 sotsiaalteaduskonna dekaan. Olnud 1991–1992 Jyväskylä ülikoolis kognitiivse psühholoogia vanemassistent. Soome Teaduste Akadeemia välisliige 1997.

Valik ta eestikeelseid artikleid on ilmunud raamatus *Psühholoogia lihtsusest* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997).

*Akadeemias* avaldanud artiklid “Goethe, Hering ja Land: Väljakutse *establishmendile*” (1989, nr 3, lk 473–492); “Mis meeletu püüdlus: Isiklik vaade Francis Crickile” (1990, nr 11, lk 2363–2379); “Intsest ja selle tõlgendused” (1993, nr 9, lk 1893–1915); “Hämmastav hüpotees teadvuse kohta” (1996, nr 9, lk 1853–1870) ja “Kes kardab Virginia Woolfi?” (2002, nr 11, lk 2408–2422) ning arvustused Andres Parki artiklikogumikust (1996, nr 1, lk 185–189) ja Stephen Jay Gouldi raamatust *Vääriti mõõdetud inimene* (2001, nr 7, lk 1513–1523).

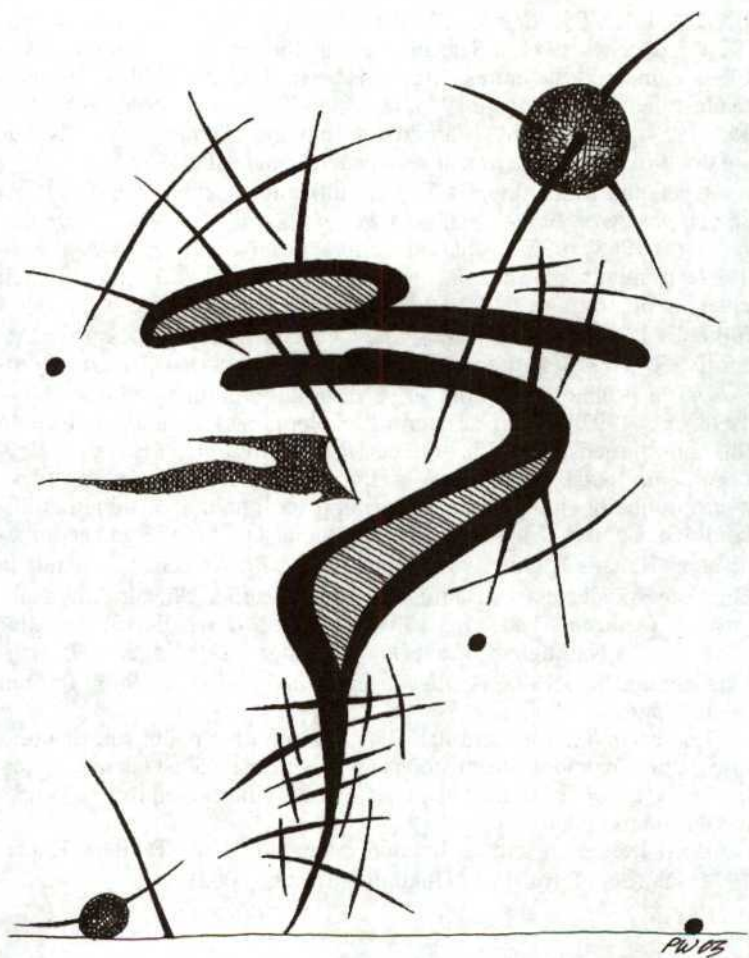


ENDEL TULVING (sünd. 1927 Petseris) õppis Treffneri gümnaasiumis Tartus; põgenes 1944. a Saksamaale, kus lõpetas gümnaasiumi, töötas tõlgina ameeriklaste juures ning õppis aasta Heidelbergi ülikoolis arstiteadust; lahkus Kanadasse 1949, kus õppis Toronto ülikoolis (BA 1953, MA 1954); jätkas 1954–1956 doktoriõpinguid Harvardi ülikoolis, kus sai doktorikraadi eksperimentaalse psühholoogia alal 1957.

Õpetanud psühholoogiat Toronto ülikoolis (lektor 1956–1959, *assistant professor* 1959–1962, *associate professor* 1962–1965, korraline professor 1965–1992, sh ülikooli-professor (*university professor*) 1985–1992; psühholoogiaosakonna juhataja 1974–1980); Toronto ülikooli emeriitprofessor a-st 1992. Olnud psühholoogiaprofessoriks ka Yale'i ülikoolis 1970–1975, Briti Rahvaste Ühenduse külalisprofessoriks Oxfordis 1977–1978, neuropsühholoogia uurimisprofessor (*research professor*) ja psühholoogiaprofessor California Ülikoolis Davises 1994–1998. A-st 1992 kognitiivse neuropsühholoogia sektori juhataja Toronto ülikooli Rotmani Uurimisinstituudis (*Rotman Research Institute at Baycrest Centre*); a-st 1996 Clark Way Harrisoni psühholoogia ja kognitiivse neuropsühholoogia külalisprofessori õppetooli hoidja Washingtoni ülikoolis St. Louises (Missouri). Teda on tunnustatud mh järgmiste nimetustega: Kanada Kuningliku Ühingu liige 1979; Ameerika Kunstide ja Teaduste Akadeemia välisauliige 1986; Ameerika Ühendriikide Rahvusliku Teaduste Akadeemia välisliige 1988; Tartu ülikooli audoktor 1989; Rootsi Kuningliku Akadeemia välisliige 1991; Londoni Kuningliku Ühingu liige 1992; *Academia Europaea* välisliige 1996; Toronto ülikooli audoktor 2001.

Endel Tulvingu uurimisalaks on olnud inimese mälu; suurima tunnuse on ta saavutanud uurimistööga episoodilisest mälust (sh monograafia *Elements of Episodic Memory* (1983)); viimasel ajal on keskseks huviks aja osa mälus.

Eesti keeles on temalt ilmunud raamatud *Mälu* (Tallinn: Kupar, 1994) ja *Mälu* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002).



PEETER VIKTOR



---

## AJA EBAREEAALSUS

*John M. Ellis McTaggart*

*Tõlkinud Anto Unt*

Kahtlemata tundub ülimalt paradoksaalne, kui keegi väidab, et Aeg on midagi ebareaalset ja kõik selle reaalsust eeldavad väited on ekslikud. Selline väide lahkneb inimkonna poolt omaks võetud loomulikust seisukohast palju rohkem kui väide, et ebareaalne on Ruum või Aine. Selle loomuliku seisukoha nii otsustava häirimisega kergesti juba ei lepita. Ja ometi on usk aja ebareaalsusesse osutunud kõikidel aegadel haruldaselt ligitõmbavaks.

Ida filosoofias ja religioonis leiame selle õpetuse olevat äärmiselt olulise. Ka Läänes, kus filosoofia ning religioon on omavahel nõrgemalt seotud, tuleb seesama õpetus pidevalt esile nii filosoofide kui teoloogide seas. Teoloogia ei hoidu kunagi pikemat aega kõrvale müstikast ja peaaegu igasugune müstitsism eitab aja reaalsust. Ja filosoofias käsitavad aega ebareaalsena Spinoza, Kant, Hegel ja Schopenhauer. Tänapäevase filosoofia kaks kõige olulisemat liikumist (kui jätta kõrvale need, mis on üksnes kriitilised) lähtuvad Hegelist ja Bradley'st. Ja need mõlemad koolkonnad eitavad aja reaalsust. Säärase arvamuste kokkulangemise tähendusrikkust ei saa eitada, ja seda tähendusrikkust ei vähenda ka asjaolu, et õpetus võtab niivõrd erinevaid vorme ja seda toetavad niivõrd erinevad argumendid.

Ma usun, et aeg on ebareaalne. Kuid mul on selle tarvis põhjendused, mida minu arvates pole kasutanud ükski eespool mainitud filosoofidest, ja selles artiklis kavatsen ma need põhjendused ära tuua.

---

**The Unreality of Time. — *Mind*. New Series. Vol. 17, No. 68, October, 1908, pp. 457–474.**

Ajalisi positsioone, nii nagu aeg meile *prima facie* paistab, eristatakse kahel viisil. Iga positsioon on mõnest positsioonist Varasem ja mõnest teisest positsioonist Hilisem. Ja iga positsioon on kas Minevik, Olevik või Tulevik. Esimese klassi eristused on püsivad, teise klassi omad mitte. Kui M on millalgi varasem kui N, siis on ta alati varasem. Ent sündmus, mis on praegu olevik, oli tulevik ja saab minevikuks.

Kuna esimese klassi eristused on püsivad, võib neid pidada objektiivsemaks ja aja loomusele olemuslikumaks. Siiski ma arvan, et see oleks viga ja et mineviku, oleviku ja tuleviku eristus on ajale niisama *olemuslik* kui eristus varasema ja hilisema vahel, kusjuures, nagu me varsti näeme, mõnes mõttes võib neid pidada *fundamentaalsemaks* kui varasema ja hilisema eristust. Ja just seepärast, et mineviku, oleviku ja tuleviku eristamine tundub mulle aja puhul olemuslik, peangi ma aega ebareaalseks.

Lühiduse huvides nimetan ma positsioonide seeriat, mis tuleb kaugemast minevikust läbi lähimineviku olevikku ja läheb olevikust edasi läbi lähituleviku kaugemasse tulevikku, A-seeriaks. Positsioonide seeriat, mis läheb varasema juurest hilisema juurde, nimetan ma B-seeriaks. Aja positsioonide sisu nimetatakse sündmusteks. Üksikpositsiooni sisu peetakse õigemaks nimetada sündmuste paljususeks. (Ma ise olen siiski arvamusel, et *niisama* suure, ehkki mitte *suurema* õigusega võiks seda nimetada üksiksündmuseks. See vaade ei ole üldtunnustatud ja ma ei vaja seda oma argumendi tarvis.) Positsiooni ajas nimetatakse hetkeks.

Esimeseks küsimuseks, mida meil tuleb vaadelda, on see, kas aja reaalsuse jaoks on olemuslik, et tema sündmused moodustavad niihästi A- kui ka B-seeria. Ja alustuseks on selge, et me kunagi ei *vaatle* aega ilma mõlemat seeriat moodustamata. Me tajume sündmuse ajas olevikulisena ja need on ainsad sündmused, mida me otseselt tajume. Kõiki teisi sündmuse ajas, mida me mäletamise või järeldamise kaudu reaalseks peame, peame me minevikuliseks või tulevikuliseks — olevikust varasemaid minevikuliseks ja olevikust hilisemaid tulevikuliseks. Niisiis moodustavad meie vaadeldavad ajasündmused niihästi A- kui ka B-seeria.

Siiski on võimalik, et see on vaid subjektiivne. Võib-olla on nii, et eristus, mille ajapositsioonide vahele teeb A-seeria — eristus mineviku, oleviku ja tuleviku vahel —, on lihtsalt meie vaimu püsiv illusioon ja et aja tõeline loomus sisaldab vaid B-seeria eris-



tust ehk eristust varasema ja hilisema vahel. Sel juhul ei *tajuku* me aega sellisena, nagu see tegelikult on, kuid me võiksime *mõtelda* temast nii, nagu ta tegelikult on.

See pole väga levinud vaade, kuid see on leidnud võimekaid toetajaid. Ma ei pea sellist vaadet võimalikuks, sest nagu ma eespool ütlesin, näib A-seeria mulle aja loomuse jaoks olemuslikuna, ja et iga raskus käsitada A-seeriat reaalsena teeb ühtlasi raskeks käsitada aega reaalsena.

Ma eeldan, et kõik oleksid valmis möönma, et ajaga kaasnevad muutused. Tõepoolest, mõni konkreetne asi võiks eksisteerida muutumatuna ükskõik kui kaua aega. Ent kui me küsime, mida me silmas peame, kui ütleme, et on olemas erinevad ajahetked või teatud ajavahemik, mille jooksul see asi jäi samaks, siis leiame, et me peame silmas selle muutumatuks jäämist, samas kui teised asjad muutusid. Universum, kus kunagi midagi ei muutuks (ka mitte selles olevate teadvuslike olendite mõtted), oleks ajatu universum.

Kui aga B-seeria ilma A-seeriata saab moodustada aja, peavad muutused olema võimalikud ilma A-seeriata. Oletame, et mineviku, oleviku ja tuleviku eristusel pole reaalsuses kohta. Kas siis muutustel on reaalsuses koht? Mis on see, mis muutub?

Kas me saaksime ütelda aja puhul, mis moodustab B-seeria, aga mitte A-seeriat, et muutus seisneb asjaolus, et sündmus lakkas olemast sündmus, samas kui teine sündmus hakkas olema sündmus? Kui see oleks nii, oleks meil kindlasti tegemist muutusega.

Ent see on võimatu. Sündmus ei lakka kunagi olemast sündmus. Ta ei pääse kunagi välja ühestki ajaseeriast, kus ta juba on. Kui N on millalgi varasem kui O ja hilisem kui M, siis saab ta alati olema ja on alati olnud varasem kui O ja hilisem kui M, sest varasema ja hilisema relatsioonid on püsivad. Ja kui aeg vastavalt meie praegusele oletusele moodustub üksnes B-seeriast, saab N-il alati olema positsioon ajaseerias ja tal on see alati olemas olnud.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup>Samavõrra on tõsi, ehkki see ei puuduta meid käesoleva hüpoteesi korral, et mis iganes on kord A-seerias, on seal alati. Kui mõni määratlustest "minevik", "olevik" ja "tulevik" on millalgi N-ile rakendatav, siis on mõni neist olnud alati rakendatav ja saab alati olema rakendatav, ehkki muidugi mitte alati üks ja seesama.

See tähendab, et ta saab alati olema sündmus ja on alati olnud sündmus, ega saa saada sündmuseks või lakata olemast sündmus.

Või peaksime ütlema, et üks sündmus läheb üle teiseks, säilitades seejuures muutumatu elemendi abil teatava identsuse, nii et me ei saa öelda mitte üksnes, et M on lakanud ja N alanud, vaid et see on M, millest on saanud N? Sama probleem jääb ikkagi alles. M-il ja N-il võib olla ühine element, kuid nad ei ole üks ja seesama sündmus, muidu poleks mingit muutust. Seega kui teatud hetkel M muutub N-iks, siis sellel hetkel on M lakanud olemast M ja N on saanud N-iks. Kuid me nägime, et ükski sündmus ei saa lakata olemast tema ise või saada iseendaks, sest B-seerias ei kaota ta mitte kunagi oma kohta iseendana. Seega ei saa üks sündmus muutuda teiseks.

Ka ei saa muutust otsida absoluutse aja numbriliselt erinevatest hetkedest, eeldades, et sellised hetked on olemas. Sest sedasama argumentatsiooni saab rakendada ka siin. Igal sellisel hetkel oleks oma koht B-seerias, sest igaüks neist oleks igast teisest varasem või hilisem. Ja kuivõrd B-seeria viitab permanentsetele relatsioonidele, ei saa ükski hetk kunagi lakata olemast ega saaks ta ka teiseks hetkeks saada.

Seega, kuna millelgi ajas aset leidval poleks algust ega lakkaks ta ka olemast või olemast tema ise ja kuna teiselt poolt, kui on muutus, peab see muutus aset leidma ajas (sest ajatu ei muutu mitte kunagi), jääb minu meelest üle ainult üks võimalus. Muutused peavad toimuma sündmustega, mille loomus on selline, et nende muutuste toimumine ei takista neil sündmustel jääda sündmusteks, ja samadeks sündmusteks nii enne kui ka pärast muutusi.

Niisiis, millised on sündmuse karakteristikud, mis võivad muuta ja ometi jätta sündmuse selleksamaks sündmuseks? (Ma kasutan sõna "karakteristik" üldterminina, et hõlmata nii sündmuse kvaliteete kui ka relatsioone, milles ta osaleb — või pigem asjaolu, et sündmus osaleb neis relatsioonides.) Mulle näib, et on olemas vaid üks klass sääraseid karakteristikuid — nimelt antud sündmuse määramine A-seeria mõistete abil.

Võtame mingi sündmuse — näiteks kuninganna Anne'i surma — ja vaatame, milline muutus võib toimuda tema karakteristikutega. Et see on surm, et see on Anne Stuarti surm, et sel on teatud põhjused ja tagajärjed — ükski seda laadi karakteristikutest ei muutu mitte kunagi. Vaadeldav sündmus oli Inglise Kuninganna



surm “enne, kui tähed üksteist nägid”. Viimasel ajahetkel — kui ajal on viimane hetk — on vaadeldav sündmus ikka Inglise Kuninganna surm. Ja samamoodi igas suhtes peale ühe puudub sel muutus. Aga ühes suhtes see muutub. Alguses oli see tulevikusündmus. Iga hetkega sai see lähema tuleviku sündmuseks. Lõpuks oli see olevik. Siis sai see minevikuks ja jääb alati selleks, saades iga hetkega üha kaugemaks minevikuks.

Seega oleme sunnitud järeldama, et kogu muutus on üksnes nende karakteristikute muutus, mille edastab sündmustele nende osalemine A-seerias, olgu need karakteristikud siis kvaliteetidid või relatsioonid.

Kui need karakteristikud on kvaliteetidid, siis peame tunnista-  
tama, et sündmused ei oleks alati samad, sest sündmus, mille kvaliteetidid vahelduvad, ei oleks muidugi mitte täpselt seesama. Ja isegi kui need karakteristikud on relatsioonid, ei oleks sündmused täiesti needsamad, kui — nagu ma usun olevat — X-i ja Y-i vahelise relatsiooniga kaasneb X-i kvaliteet olla relatsioonis Y-iga.<sup>2</sup> Meie ees oleks siis kaks alternatiivi. Me võiksime tunnista-  
tada, et sündmused tõepoolest muudavad oma loomust nende, ehkki mitte mingite muude karakteristikute suhtes. Ma ei näe selle tunnistamises midagi keerulist. See asetaks A-seeria määratlused sündmuse karakteristikute hulgas väga erilisse positsiooni, aga nad oleksid ainulaadsed karakteristikud mis tahes teoorias. Näiteks on tavapärane öelda, et minevikusündmus ei muutu kunagi, aga ma ei näe, miks me ei võiks selle asemel öelda: “Minevikusündmus muutub ainult ühes mõttes — iga hetkega kaugeneb ta praegusest hetkest üha enam.” Ent kuigi ma ei näe selles vaatekohas mingit sisemist keerukust, ei ole see alternatiiv, mida ma lõplikult tõeseks peaksin. Sest kui aeg on ebareaalne, nagu ma usun, ei kaasne tunnistamisega, et sündmus ajas muutub oma A-seeria positsiooni suhtes, seda, et reaalselt üldse midagi muutuks.

Niisiis, ilma A-seeriata poleks muutusi ja seega ei piisa aja jaoks ainuüksi B-seeriast, sest ajaga kaasnevad muutused.

<sup>2</sup>Ma ei väida Lotze kombel, et X-i relatsioon Y-iga kaasneb X-i kvaliteedist ja Y-i kvaliteedist — vaade, mida ma ei pea kaitstavaks. Ma väidan, et X-i ja Y-i vaheline relatsioon Z hõlmab, et X-il on kvaliteet “olla Y-iga relatsioonis Z”, nii et erinevus relatsioonides hõlmab alati ka erinevust kvaliteedis; ja relatsiooni muutus hõlmab alati kvaliteedi muutust.

Ka B-seeria ei saa eksisteerida muidu kui ajalisesena, sest eristused, millest ta koosneb — varasem ja hilisem — on selgelt ajamäärangud. Siit järeldub, et kus pole A-seeriat, seal ei saa olla ka B-seeriat, sest kus pole A-seeriat, seal pole aega.

Kuid siit ei järeldu, nagu ei jääks pärast ajast A-seeria määrangute eemaldamist enam üldse mingeid seeriaid alles. On olemas üks seeria — püsivate relatsioonide seeria nende reaalsuste vahel, mis ajas on sündmusteks — ja just selle seeria kombineerimine A-määrangutega on see, mis annab aja. Ent see seeria — nimetame ta C-seeriaks — ei ole ajaline, kuna ta hõlmab vaid järjekorda, mitte aga muutusi. Sündmustel on järjekord. Ütleme, et nad on järjekorras M, N, O, P. Ja seega *ei* ole nad järjekorras M, O, N, P või O, N, M, P ega üheski muus võimalikus järjekorras. Aga see, et neil on järjekord, ei implitseeri muutuste olemasolu rohkem kui tähtede järjekord tähestikus või peeride järjekord parlamendi nimekirjas. Ja nii võivad need reaalsused, mis paistavad meile sündmustena, moodustada sellise seeria, ilma et nad vääriskid sündmuse nime, sest selline nimi antakse üksnes aja-seerias olevatele reaalsustele. Alles siis, kui sisse tulevad muutus ja aeg, saavad neist C-seeria relatsioonidest varasema ja hilisema relatsioonid ja nii saab tast B-seeria.

B-seeria moodustamiseks on tarvis enamgi kui lihtsalt C-seeriat ja muutumise fakti. Sest muutusel peab olema kindel suund. Ja C-seeria määrab küll ära järjekorra, mitte aga suunda. Kui C-seeriaks on M, N, O, P, siis B-seeria varasemalt hilisemale ei saa olla M, O, N, P või M, P, O, N, ega mingit muud moodi peale kahe võimaluse. Aga ta võib olla nii M, N, O, P (nii et M on kõige varasem ja P kõige hilisem) kui ka P, O, N, M (nii et P on kõige varasem ja M kõige hilisem). Ja ei C-seerias ega muutumise faktis pole midagi, mille abil määrata, kummaga on tegu.

Mitteajalisel seerial ei ole oma suunda, olgugi tal järjekord. Kui me jääme naturaalarvude rea juurde, ei saa me panna arvu 17 arvude 21 ja 26 vahele. Ent me jääme selle rea juurde nii siis, kui me alustame arvust 17 ja läheme 21 kaudu 26 juurde, kui ka siis, kui läheme 26 juurest 21 kaudu 17 juurde. Esimene suund näib meile loomulikumana, sest sellel seerial on vaid üks ots ja üldiselt on mugavam võtta seda otsa pigem algus- kui lõpp-punktina. Ent me säilitame selle rea samamoodi ka tagurpidi lugedes.



Samuti ei saa me Hegeli dialektikast pärit kategooriate reas panna Absoluutset Ideed Olemise ja Põhjuslikkuse vahele. Ent see võimaldab meil kas minna Olemiselt Põhjuslikkuse kaudu Absoluutse Idee juurde või Absoluutse Idee juurest Põhjuslikkuse kaudu Olemise juurde. Esimene on Hegeli järgi tõestamise suund ja on seega üldiselt mugavam loendamise järjekord. Ja kui me ka leiame, et mugav on loendada vastupidises suunas, vaatleme ikkagi sedasama rida.

Mitteajalisel seerial pole seega iseeneslikku suunda, ehkki seda vaatlev inimene võib võtta liikmeid ühes või teises järjekorras, nagu talle mugavam tundub. Ja samamoodi võib ka ajalise järjekorra üle mõtiskleja võtta seda ükskõik kumba pidi. Ma võin järjestada sündmused *Magna Charta*'st parlamendireformini või parlamendireformist *Magna Charta*'ni. Ent ajaseeria käsitlemisel pole meil tegemist mitte üksnes muutusega välises mõtlemises selle üle, vaid ka muutusega, mis kuulub seeriale endale. Ja sellel muutusel endal on oma suund. *Magna Charta* tuli enne parlamendireformi ja parlamendireform ei tulnud enne *Magna Charta*'t.

Seega lisaks C-seeriale ja muutumise faktile peab olema antud — selleks, et aega kätte saada — tõsiasi, et muutus toimub ühes suunas ja mitte teises. Me näeme nüüd, et piisab A-seeriast, et koos C-seeriaga anda meile aeg. Sest saamaks muutust, ja kindlasuunalist muutust, piisab sellest, kui üks ja ainult üks positsioon C-seerias on Olevik, nii et see olevikulisuse karakteristik käib seeriaga kaasas sellisel viisil, et kõik positsioonid Olevikust ühel pool on olnud olevikud ja kõik positsioonid teisel pool saavad seda olema. Mis on olnud olevik, on Minevik, mis saab olema olevik, on Tulevik.<sup>3</sup> Seega meie eelmisele järeldusele, et ei saa olla aega ilma A-seeria reaalsuseta, võime lisada täiendava järelduse, et ajaseeria moodustamiseks pole tarvis rohkem elemente kui A-seeria ja C-seeria.

Me võime nende kolme seeria suhted ajaga järgmisel viisil kokku võtta: A- ja B-seeria on ühtviisi olemuslikud ajale, kus tu-

---

<sup>3</sup>See käsitlus A-seeria loomusest pole kehtiv, sest ta sisaldab nõiarangi, kuivõrd ta kasutab väljendeid "on olnud" ja "saab olema", selleks et seletada Minevikku ja Tulevikku. Aga nagu ma edaspidi püüan näidata, on see tsirkulaarsus A-seeria käsitlemisel vältimatu, ja moodustab aluse, millelt me peame ta tagasi lükkama.

leb eristada nii minevikku, olevikku ja tulevikku kui ka varasemat ja hilisemat. Ent need kaks seeriat pole võrdselt fundamentaalsed. A-seeria eristused on taandumatud. Me ei saa seletada, mida peetakse silmas mineviku, oleviku ja tuleviku all. Me võime neid teatud määral kirjeldada, kuid neid ei saa defineerida. Me saame nende tähendusele viidata vaid näidete abil. "Teie hommikusöök täna hommikul," võime öelda vastuseks pärijale, "on minevik; käesolev vestlus on olevik; teie õhtusöök täna õhtul on tulevik." Enamat me teha ei saa.

B-seeria aga ei ole taandumatu. Sest kui meil on antud püsivate seostega C-seeria, mis ise ei ole ajaline ja mis seega ei ole B-seeria, ja kui lisaks on antud asjaolu, et C-seeria liikmed moodustavad ühtlasi ka A-seeria, on tulemuseks see, et C-seeria liikmetest saab B-seeria, kus suuna korral minevikust tulevikku eespool paiknevad liikmed on varasemad kui kaugemal tulevikus paiknevad liikmed.

Kuid C-seeria on sama taandumatu kui A-seeriagi. Me ei saa seda millestki muust tuletada. See, et ajaühikud moodustavad püsivate relatsioonidega seeria, on sama taandumatu kui asjaolu, et igäüks neist on minevik, olevik või tulevik. Ja see taandumatu asjaolu on ajale olemuslik. Sest on võetud omaks, et ajale on olemuslik, et iga hetk on igast teisest hetkest kas varasem või hilisem; ja need relatsioonid on püsivad. Ja seda — B-seeriat — ei ole võimalik kätte saada üksnes A-seeriast. Üksnes siis, kui ühendada A-seeria, mis annab muutuse ja suuna, C-seeriaga, mis annab püsivuse, saab tekkida B-seeria.

Käesoleva artikli üldise eesmärgi jaoks läheb vaja vaid osa senistest järeldustest. Aja ebareaalsust põhjendades ei kavatse ma tugineda mitte asjaolule, et A-seeria on fundamentaalsem kui B-seeria, vaid asjaolule, et ta on sama olemuslik kui B-seeria — et eristused mineviku, oleviku ja tuleviku vahel on ajale olemuslikud ja kui reaalsuses selliseid eristusi pole, siis puudub ajal reaalsus.

Selles vaatekohas, olgu see siis tõene või väär, pole midagi üllatavat. Eespool sai osutatud, et aeg, nii nagu me teda tajume, esitab alati need eristused. Ja üldiselt arvatakse, et see on aja reaalne karakteristik, mitte meie ajatajumisviisist tingitud illusioon. Enamik filosoofe, olenemata sellest, kas nad on uskunud aja reaalsusesse või mitte, on pidanud A-seeria eristusi ajale olemuslikuks.

Kui on omaks võetud vastupidine vaade, siis ma arvan, et üldiselt sellepärast, et on oldud arvamusel (õigusega, nagu ma hiljem



katsun näidata), et oleviku, mineviku ja tuleviku eristamine ei saa reaalsuses paika pidada, ja seega on aja reaalsuse päästmiseks tarvis näidata, et see eristus pole ajale olemuslik. Kui oletada aja reaalsust, siis annaks see meile aluse loobuda A-seeriast kui ajale mitteolemuslikust. Aga muidugi saaks nii vaid oletada. Kui ajamõiste analüüs näitaks, et A-seeria kõrvaldamine hävitab aja, ei saaks seda argumenti enam kasutada ja A-seeria ebareaalsusega kaasneks aja ebareaalsus.

Olen üritanud näidata, et A-seeria kõrvaldamine *tõepoolest* hävitab aja. Ent sellele teooriale on kaks vastuväidet, mida meil nüüd vaadelda tuleb.

Esimene puudutab ajaseeriaid, mida reaalselt ei eksisteeri, kuid mille kohta ekslikult arvatakse, et nad eksisteerivad, või mida kujutletakse eksisteerivat. Võtame näiteks Don Quijote seiklused. Väidetakse, et see seeria ei ole A-seeria. Ma ei saa käesoleval hetkel liigitada seda ei minevikuks, olevikuks ega tulevikuks. Õigupoolest ma tean, et see pole ükski kolmest. Ometi on see väidetavalt kindlasti B-seeria. Näiteks seiklus galeeriorjadega on hilisem kui seiklus tuuleveskitega. Ja B-seeriaga kaasneb aeg. Siit järeldatakse, et A-seeria ei ole ajale olemuslik.

Ma usun, et vastus sellele vastuväitele on järgmine. Aeg kuulub vaid eksisteeriva juurde. Kui ajal on mingit reaalsust, siis kaasneb sellega vaadeldava nähtuse eksistents. Ma kujutlen, et sellega on kõik nõus. Võib kahelda, kas kõik, mis eksisteerib, eksisteerib ajas, või isegi, kas üldse miski reaalselt eksisteerib eksisteerib ajas, ent keegi ei eitaks, et kui miski on ajas, peab ta eksisteerima.

Mis aga eksisteerib Don Quijote seiklustes? Mitte midagi. Sest see on kujutletud lugu. Cervantese vaimuaktid, kui ta mõtles loo välja, minu vaimuaktid, kui ma selle loo üle järele mõtlen — need eksisteerivad. Aga need moodustavad ka A-seeria. Cervantes mõtles loo välja minevikus. Minu mõtted sellest loost on minevikus, olevikus ja — arvatavasti ka — tulevikus.

Ent mõni laps võib arvata, et Don Quijote seiklused on ajaloolised. Ja neid lugedes kujutada endale ette, et need tõepoolest leidsid aset. Sel juhul usutakse seikluste eksisteerimisse või kujutletakse neid eksisteerinuna. Ent siis usutakse ka, et nad kuuluvad A-seeriasse. Laps, kes usub nende ajaloolisust, usub, et need juhtusid minevikus. Kui ma kujutlen neid eksisteerinuna, kujut-

len, et nad juhtusid minevikus. Samamoodi, kui keegi usuks, et sündmused, mida kirjeldatakse Morrise teoses *Uudised eikusa-gilt*,\* tõepoolest eksisteerisid, või kujutleks neid eksisteerinuna, usuks ta neid eksisteerivat tulevikus või kujutleks nende eksistentsi tulevikus. Kas me paigutame oma uskumus- või kujutlusobjekti olevikku, minevikku või tulevikku, see oleneb objekti karakteristikutest. Ent kuhugi meie A-seerias see objekt paigutatakse.

Seega on vastuväitele vastuseks, et niisamuti, nagu asi on ajas, on ta ka A-seerias. Kui ta on reaalselt ajas, on ta reaalselt A-seerias. Kui ta usutakse olevat ajas, usutakse ta olevat A-seerias. Kui teda kujutletakse ajas, kujutletakse teda A-seerias.

Teine vastuväide tugineb võimalusele, mille üle on arutlenud hr Bradley, et reaalsuses võiks eksisteerida mitu sõltumatut ajaseeriat. Hr Bradley jaoks on aeg õigupoolest üksnes näivus. Reaalset aega pole olemas ja seega mitte ka mitut reaalselt ajaseeriat. Ent siin me vaatleme hüpoteesi, et reaalsuses eksisteerib mitu reaalselt ja sõltumatut ajaseeriat.

Võidakse vastu vaielda, et kõik ajaseeriad on küll reaalsed, kuid mineviku, oleviku ja tuleviku eristus on mõttekas üksnes iga seeria sees, mistõttu ühtki seeriat ei saaks võtta taandumatult reaalsena. Näiteks oleks olemas palju olevikke. Muidugi võivad mitmed ajapunktid olla olevik (iga ajaseeria iga punkt on ükskord olevik), aga nad peavad olema olevik järgemööda. Kuid erinevate ajaseeriade olevikud ei oleks olevikuks mitte järgemööda, sest nad ei ole samas ajas. (Ka ei oleks nad samaaegsed, sest ka sellega kaasneks samas ajas olemine. Nende vahel puuduks üldse iga-sugune ajaline relatsioon.) Ja erinevad olevikud, kui nad ei järgne üksteisele, ei saa olla reaalsed. Seega erinevad ajaseeriad, mis on reaalsed, peavad saama eksisteerida sõltumata eristusest mineviku, oleviku ja tuleviku vahel.

Paraku ei saa ma seda vastuväidet paikapidavaks lugeda. Kahtlemata poleks sel juhul ükski olevik *see* olevik — ta oleks olevik üksnes universumi teatud aspekti suhtes. Aga siis poleks ka ükski aeg *see* aeg — ta oleks vaid universumi teatud aspekti aeg. Kahtlemata oleks see reaalne ajaseeria, aga ma ei näe, et olevik oleks vähem reaalne kui aeg.

---

\*William Morris. *News From Nowhere, or, An Epoch of Rest* (1891). *Toim.*



Muidugi ma ei väida, nagu ei oleks erinevate A-seeriade olemasolu vasturääkivust. Minu peamiseks teesiks on, et *mis tahes* A-seeria olemasoluga kaasneb vasturääkivus. Tahan siinkohal öelda üksnes seda, et A-seeria olemasolu eeldamise korral ei näe ma mingit lisaraskust selles, kui on olemas mitu üksteisest sõltumatut A-seeriat, ja et seega A-seeria olemuslikkus aja jaoks ei ole sugugi kokkusobimatu mitmete eri aegade olemasoluga.

Veelgi enam, me ei tohi unustada, et ajaseeriade paljususe teooria on vaid hüpotees. Keegi ei ole kunagi pakkunud mingit põhjendust, miks me peaksime uskuma nende olemasolu. On vaid öeldud, et pole mingit alust nende olemasolu mitte uskuda ja et seega nad võivad eksisteerida. Aga kui nende olemasolu peaks olema ühitamatu millegi muuga, mille tarvis on positiivseid tõendeid, siis on olemas põhjendus nende olemasolu mitte uskuda. Ja nagu ma olen katsunud näidata, leidub positiivseid tõendeid, et uskuda: A-seeria on ajale olemuslik. Seega kui oletada, et tõepoolest (mida ma aga eeltoodud põhjustel eitan) ajaseeriade paljusus ei ole kooskõlas A-seeria olemuslikkusega aja jaoks, siis tuleks kõrvale heita aegade paljususe hüpotees, aga mitte meie järeldus A-seeria kohta.

Ma asun nüüd oma ülesande teise poole juurde. Olles, nagu mulle näib, edukalt tõestanud, et aega ei saa olla ilma A-seeriata, jääb üle tõestada, et A-seeriat ei saa eksisteerida ja et seega ei saa eksisteerida ka aega. Sellega kaasneb aja ebareaalsus, sest ollakse nõus, et ainult eksisteerides saab aeg olla reaalne.

A-seeria liikmed on sündmuste karakteristikud. Me ütleme sündmuse kohta, et ta on kas minevikus, olevikus või tulevikus. Kui ajahetki võetakse eraldi realiteetidena, ütleme ka nende kohta, et nad on minevikus, olevikus või tulevikus. Karakteristik võib olla kas relatsiooni või kvaliteet. Kas me võtame A-seeria liikmeid sündmustevaheliste relatsioonidena (mis näib olevat mõistlikum vaade) või sündmuste kvaliteetidena, mõlemal juhul näib mulle, et nad sisaldavad vasturääkivust.

Vaatleme esmalt oletust, et nad on relatsioonid. Sel juhul saab ainult üks iga relatsiooni liige olla sündmus või hetk. Teine liige peab olema midagi väljastpoolt ajaseeriat.<sup>4</sup> Sest A-seeria relat-

---

<sup>4</sup>On väidetud, et olevik on kõik see, mis on samaaegne tema olevikulisuse väitmisega, tulevik kõik see, mis on hilisem tema tulevikuli-

sioonid on muutuvad relatsioonid ja ajaseeria liikmete vahelised relatsioonid ei muutu. Kaks sündmust on ajaseerias teineteise suhtes täpselt samal kohal nii miljon aastat enne nende toimumist, kummagi toimumise ajal kui miljon aastat pärast nende toimumist. Sama kehtib hetkede omavahelise relatsiooni kohta. Kui eristada ajahetki sündmustest kui iseseisvaid realiteete, milles sündmused aset leiavad, siis on ka relatsioon sündmuse ja hetke vahel muutu-matu. Iga sündmus on samas hetkes nii tulevikus, olevikus kui ka minevikus.

A-seeriat moodustavad relatsioonid peavad niisiis olema sünd-muste ja hetkede relatsioonid millegagi, mis ise ei kuulu ajasee-riasse. Mis see miski on, selle ütlemine võib olla raske. Ent kui selle raskuse kõrvale jätame, ilmutab end positiivsem raskus.

Minevik, olevik ja tulevik ei ole ühitavad määratlused. Iga sündmus peab olema üks või teine, kuid ükski sündmus ei saa olla rohkemat kui üks neist. See on nende terminite tähendusele olemuslik. Ja kui see nii ei oleks, ei piisaks A-seeriast, et anda meile koos C-seeriaga tulemuseks aeg. Sest aeg, nagu me nägime, sisaldab endas muutusi, ja ainus muutus, mille me võime saada, on tulevikust olevikku ja olevikust minevikku.

Karakteristikud ei ole seega ühitatavad. Ent igal sündmusel on olemas nad kõik. Kui M on minevikus, on ta olnud olevikus ja tu-levikus. Kui ta on tulevik, saab ta olema olevik ja minevik. Kui ta on olevik, on ta olnud tulevik ja saab olema minevik. Seega saavad kõik kolm ühitamatut terminit olla iga sündmuse predikaatideks, mis ilmselt ei ole kooskõlas nende ühitamatusega ega sellega, et nad muutuse tekitavad.

Võib paista, et seda on lihtne seletada. Õigupoolest on olnud võimatu raskust sõnastada ilma lahendust peaaegu andmata, sest meie keeles on verbivormid mineviku, oleviku ja tuleviku jaoks, puudub aga vorm, mis oleks ühine kõigi kolme jaoks. Vastuseks on siis, et mitte kunagi pole nii, et M *oleks* olevik, minevik ja tulevik. Ta *on* olevik, *saab olema* minevik ja *on olnud* tulevik. Või ta *on* minevik ja *on olnud* olevik ja tulevik või siis *on* tulevik ja *saab olema* olevik ja minevik. Karakteristikud on ühitamatud

---

suse väitmisest ja minevik kõik see, mis on varasem tema minevikuli-suse väitmisest. Ent see teooria eeldab, et aeg eksisteerib sõltumata A-seeriast, ning ei ole ühitatav tulemustega, milleni me juba oleme jõudnud.



ainult siis, kui nad on samaaegsed ja pole mingit vastuolu asjaolus, et igal liikmel on nad kõik järgemööda.

Kuid see seletus on tsirkulaarne. Sest see eeldab aja olemasolu, et seletada, mil viisil hetked on mineviku, olevik ja tulevik. Nii et selleks, et seletada A-seeriat, tuleb eeldada aja olemasolu. Aga me oleme juba näinud, et aja seletamiseks tuleb eeldada A-seeria olemasolu. Seega tuleb A-seeria seletamiseks eeldada A-seeria olemasolu. Ja see on juba selge nõiarang.

Me oleme toiminud järgmisel viisil: et tulla toime raskusega, et sellel, et ma käesolevat artiklit kirjutun, on mineviku, oleviku ja tuleviku karakteristikud, me ütleme, et see on olevik, on olnud tulevik ja saab olema minevik. Ent "on olnud" on eristatav "on'ist" seeläbi, et eksistents on minevikuline ja mitte olevikuline, ja "saab olema" on eristatav kummastki eelnevast üksnes seeläbi, et eksistents on tulevikus. Seega taandub meie väide järgnevale: vaadeldav sündmus on olevik olevikus, tulevik minevikus ja minevik tulevikus. Ja on selgelt tsirkulaarne, kui me võtame ette seletada oleviku, tuleviku ja mineviku karakteristikuid kriteeriumi abil, et vastav karakteristik on olevik, minevik ja tulevik.

Seda raskust võib esitada ka teistmoodi, kus eksijäreldus ilmutab end pigem halva lõpmatuse [*vicious infinite series*] kui nõiaringi kujul. Kui me väldime kolme karakteristiku ühitamatust, väites, et M on olevikus, on olnud tulevikus ja saab olema minevikus, siis oleme konstrueerinud teise A-seeria, millesse esimene seeria paigutub samal viisil nagu sündmused esimesse seeriasse. Võib kahelda, kas saab anda mingit mõistlikku tähendust väitele, et aeg on ajas. Aga igal juhul kannatab teine A-seeria sama raskuse all mis esimenegi seeria, ning sellest saab lahti ainult teda kolmandasse seeriasse paigutades. Sama printsiip paigutab kolmanda neljandasse ja nii edasi ilma lõputa. Te ei vabane kunagi vastuolust, sest eemaldades selle seletatavast, loote te ta seletuses üha uuesti. Ja nii ei ole see seletus kehtiv.

Seega tekib vasturääkivus, kui väita A-seeria reaalsust, kus A-seeriat võetakse kui relatsioonide seeriat. Kas teda võiks võtta kui kvaliteetide seeriat ja kas see annaks meile parema tulemuse? Kas on olemas kolm kvaliteeti — tulevikulisus, olevikulisus ja minevikulisus — ja kas sündmused muutuvad pidevalt esimesest teiseks ja teisest kolmandaks?

Mulle näib, et on väga vähe öelda vaate poolt, et A-seeria muutused on kvaliteetide muutused. Kahtlemata on kogemuse M ootamine, kogemus M ise ja mälestus kogemusest M kolm seisundit, millel on erinevad kvaliteedid. Ent need kolm kvaliteeti pole mitte tuleviku M-il, oleviku M-il ja mineviku M-il. Kvaliteedid kuuluvad kolmele erinevale sündmusele — M-i ootusele, M-i kogemisele endale ja M-i mäletamisele, millest igaüks omakorda on tulevikus, olevikus ja minevikus. Seega ei toeta see vaadet, nagu oleksid A-seeria muutused kvaliteetide muutused.

Ent meil ei tarvitse sellesse küsimusse rohkem süveneda. Kui A-seeria karakteristikud oleksid kvaliteedid, tekiks sama raskus nagu siis, kui nad oleksid relatsioonid. Sest nagu ennegi, poleks nad ühitatavad, ning nagu ennegi, oleksid igal sündmusel nad kõik. Nagu ennegi, saaks seda seletada vaid öeldes, et igal sündmusel on need järgemööda. Ja seega teeksime samasuguse eksijärelduse nagu eelmisel juhulgi.<sup>5</sup>

Me oleme niisiis jõudnud järeldusele, et A-seeria rakendamisega reaalsusele kaasneb vasturääkivus ja et järelikult reaalsuses ei saa A-seeriaid olla. Ja kuna ajaga kaasneb A-seeria, ei saa reaalsuses olla aega. Mil iganes me otsustame, et miski eksisteerib ajas, me eksime. Ja mil iganes me tajume midagi eksisteerivana

---

<sup>5</sup>On väga tavaline esitada Aega ruumilise liikumise metafoori abil. Aga kas see peaks olema liikumine minevikust tulevikku või tulevikust minevikku? Kui A-seeriat võtta kvaliteetide seeriana, siis võetakse teda loomulikult liikumisena minevikust tulevikku, sest olevikulisuse kvaliteet on kuulunud minevikuseisunditele ja saab kuuluma tulevikuseisunditele. Kui A-seeriat võetakse relatsioonide seeriana, võib liikumist võtta ükskõik kumba pidi, sest ükskõik kumba relatsiooni liiget võib võtta liikuvana. Kui sündmuse võetakse liikuvana fikseeritud olevikupunkti suhtes, on liikumine tulevikust minevikku, sest tulevikusündmused on need, mis ei ole seda punkti veel läbinud, ja minevikusündmused on need, mis on. Kui olevikulisust võetakse liikuva punktina, mis on järgemööda seotud seeria iga sündmusega, siis on liikumine minevikust tulevikku. Nii me ütleme, et sündmused tulevad tulevikust, aga meie ise liigume tuleviku poole. Sest iga inimene samastab end eelkõige oma praeguse olekuga ja mitte oma mineviku või tulevikuga, sest olevik on ainus, millest tal on otsene kogemus. Ja nii kujutatakse ennast liikuvat, kui ennast üldse kujutatakse liikuvana, koos olevikupunktiga mööda sündmuste voogu minevikust tulevikku.



ajas — mis on ainus viis, kuidas me üldse asju tajume —, tajume me asja rohkem või vähem nii, nagu ta tegelikult pole.

Me peame vaatlema võimalikku vastuväidet. Võidakse öelda, et meie alus aja eitamiseks on, et aega ei saa seletada ilma aega eeldamata. Ent kas ei või see tõestada mitte aja paikapidamatust, vaid aja taandumatust? Näiteks on võimatu seletada headust või tõe ilma seletatavat mõistet seletuses osaliselt kasutamata, mistõttu me seletuse kui paikapidamatu kõrvale heidame. Ent seepärast ei heida me kõrvale neid mõisteid kui vigaseid, vaid aktsepteerime neid taandumatuna, ja ehkki see ei võimalda küll seletust, ta ka ei vaja seda.

Kuid siin ei saa seda argumenti rakendada. Idee võib reaalsuse kohta paika pidada, ilma et tema jaoks leiduks kehtivat seletust. Kuid ta ei saa reaalsuses paika pidada, kui tema rakendamisega reaalsusele kaasneb vasturääkivus. Me osutasime, et aja korral on tegemist vasturääkivusega: A-seeria karakteristikud on üksteisega vastastikku ühitamatud ja ometi iga liikme kohta tõesed. Kui see vasturääkivus on kõrvaldamata, tuleb ajaidee paikapidamatuna kõrvale heita. Just sellest vasturääkivusest vabanemiseks pakuti välja seletus, et karakteristikud kuuluvad ajaseeria liikmetele järgemööda. Kui see seletus tsirkulaarsena luhtus, jäi vasturääkivus alles ja ajaidee tuli kõrvale heita, aga mitte sellepärast, et seda ei saaks seletada, vaid sellepärast, et vasturääkivusest ei ole võimalik vabaneda.

Kui see kõik paika peab, on see piisav alus aja kõrvaleheitmiseks. Ent me võime lisada veel ühe kaalutluse. Aeg, nagu me nägime, tugineb A-seeriale ja langeb koos selle langemisega. Kui me nüüd isegi eiraksime vasturääkivust, mille me äsja avastasime A-seeriat reaalsusele rakendades, kas leiduks üldse mingit positiivset põhjendust, miks me peaksime eeldama, et A-seeria *peab* reaalsuses paika?

Miks me usume, et sündmused eristuvad minevikuks, olevikuks ja tulevikuks? Ma kujutan ette, et see usk pärineb eristustest meie endi kogemuses.

Igal ajahetkel on mul teatud tajud, ma mäletan mingeid teisi tajusid ja olen kolmandate ootuses. Otsene taju ise on mentaalne seisund, mis kvalitatiivselt erineb taju mäletamisest või selle ootusest. Sellele tugineb uskumus, et tajul endal on teatud karakteristik siis, kui ma tajun, ning see asendatakse teiste karakteristikutega,

kui ma mäletan või ootan seda — milliseid karakteristikuid nimetatakse olevikulisuseks, minevikulisuseks ja tulevikulisuseks. Kui meil juba on ettekujutus nendest karakteristikutest, rakendame neid ka teistele sündmustele. Kõike, mis on samaaegne minu praeguse otsese tajuga, nimetatakse olevikuks ja ollakse isegi seisukohal, et olevik oleks olemas ka siis, kui kellelgi poleks ühtki otsest taju. Samamoodi peetakse mäletatavate või oodatavate tajudega samaaegseid tegevusi minevikuks või tulevikuks, ning seda jällegi laiendatakse sündmustele, millega pole samaaegne ükski mu praegu mäletatavaist või oodatavaist tajudest. Ent kogu meie usk sellesse eristusse pärineb eristusest tajude ja tajuootuste või -mäletamiste vahel.

Otsene taju on olevik, siis kui ma parajasti tajun, nagu ka kõik muu, mis on sellega samaaegne. Kõigepealt on see definitsioon tsirkulaarne, sest sõnad “kui ma parajasti tajun” saavad tähendada üksnes “kui see on olevik”. Kui me aga need sõnad välja jätaksime, oleks definitsioon väär, sest mul on palju otseseid esitusi erinevatel aegadel, mis seetõttu ei saa olla olevikus muidu kui järgemööda. See on aga A-seeria fundamentaalne vasturääkivus, mida me juba vaatlesime. Siin tahan ma vaadelda midagi muud.

Otsesed tajud, mis mul praegu on, on need, mis langevad praegu minu “olevikuna tunduvasse” [*specious present*]. Sellest väljapoole jäävate tajudega seoses on mul vaid mälestus või ootus. Ent “olevikuna tunduva” pikkus varieerub olukorriti ja võib samal ajal kahe inimese jaoks erinev olla. Sündmus M võib olla samaaegne nii X-i tajuga Q kui ka Y-i tajuga R. Mingil hetkel võib Q lakata olemast X-ile tunduv olevik. Seega on M sel hetkel minevik. Kuid R võib samal hetkel Y-ile ikka veel tunduda olevik. Ja nii on M olevik, samal hetkel kui ta on minevik.

See on võimatu. Kui A-seeria oleks tõepoolest midagi puhtsubjektiivset, poleks siin midagi keerulist. Me võiksime öelda, et M on minevik X-i jaoks ja olevik Y-i jaoks, just nagu me võime öelda, et see on meeldiv X-ile ja piinarikas Y-ile. Kuid meie vaatleme katseid võtta aega reaalsena, kui midagi, mis kuulub reaalsusesse endasse ja mitte ainult meie uskumustesse selle kohta, ja see saab olla niimoodi ainult siis, kui A-seeria samuti rakendub reaalsusele endale. Ja kui see on nii, siis peab M igal hetkel olema kas olevik või minevik. Ta ei saa olla mõlemat.



Seega ei saa olevikku, millest sündmused reaalselt läbi lähevad, määratleda samaaegsena olevikuna tunduvaga. Selle kestus peab olema fikseeritud taandumatu tõsiasjana. See kestus ei saa olla seesama mis kõigi olevikuna tunduvate kestus, sest mitte kõigil olevikuna tundvatel pole sama kestus. Ja nii võib sündmus olla minevik, kui mina tajun teda olevikuna, või olevik, kui mina kogeen teda minevikuna. Objektiivse oleviku kestus võib olla sekundi tuhandik. Või see võib olla sajand ning George IV ja Edward VII troonileasumised võivad olla osa samast olevikust. Mis alusel peaksime uskuma, et eksisteerib olevik, mida me kindlasti ei vaatle kui olevikku ja mis pole kuidagi seotud sellega, mida meie vaatleme olevikuna?

Kui me põgeneme nende raskuste eest, võttes omaks vaate, nii nagu seda vahel on tehtud, et olevikul pole A-seerias lõplikku kestust, vaid et see on vaid punkt, mis lahutab tulevikku minevikust, siis leiame eest uued tõsised raskused. Sest sel juhul on objektiivne aeg, kus on sündmused, äärmiselt erinev ajast, milles me tajume sündmusi. Ajal, milles me neid tajume, on varieeruva lõpliku pikkusega olevik, ja seega on see koos tuleviku ja minevikuga jagatud kolmeks kestuseks. Objektiivsel ajal on vaid kaks kestust, mida lahutab olevik, millel pole peale nime midagi ühist kogemusliku olevikuga, kuivõrd ta pole kestus, vaid üksnes punkt. Mis meie kogemustes annaks meile vähimatki põhjust uskuda niisugusesse aega?

Ja nii näikse, et aja reaalsuse eitamine polegi lõppude lõpuks nii väga paradoksaalne. Seda nimetati paradoksaalseks, sest see näis nii raevukalt vastu rääkivat meie kogemusele — sundivat meid käsitlema illusioonina midagi, mis *prima facie* paistab meile andvat teadmisi reaalsuse kohta. Ent nüüd me näeme, et meie ajakogemus — mille keskmes on olevikuna tunduv — ei oleks vähem illusoorne ka siis, kui oleks olemas reaalne aeg, kus eksisteeriksid meie kogetavad realiteedid. Meie vaatlustes olevikuna tunduv — mis minu ja teie vahel ei lange kokku — ei saa vastata vaadeldavate sündmuste olevikule. Ja järelikult meie vaatluste minevik ja tulevik ei saa vastata vaadeldavate sündmuste minevikule ja tulevikule. Ükskõik kumma hüpoteesi korral — kas me võtame aega reaalse või ebareaalsena — vaadeldakse kõike olevikuna tundavas, aga mitte miski, isegi mitte vaatlused ise, ei saa kunagi olla olevikuna tundavas. Ja sel juhul ei näe ma, et me käsitleksime

kogemust illusoorsemana öeldes, et miski polegi kunagi olevikus, kui öeldes, et kõik läbib mingit hoopis teistsugust olevikku.

Meie järeldus on niisiis, et ei aega tervikuna ega A- ja B-seeriat ei ole reaalselt olemas. See jätab alles võimaluse, et reaalselt eksisteerib C-seeria. A-seeria heideti kõrvale tema vastuolulisuse tõttu. Ja selle kõrvaleheitmisega kaasnes B-seeria kõrvaleheitmine. Ent C-seerias me sellist vasturääkivust ei leidnud ja selle kehtetus A-seeria kehtetusest ei järeldu.

Seega on võimalik, et realiteetid, mida meie tajume kui sündmusi ajaseerias, moodustavad reaalselt mitteajalise seeria. Ka on selle põhjal, milleni oleme jõudnud, võimalik, et nad *ei* moodusta sellist seeriat ja et reaalsuses pole nad ei seerias ega ajalised. Kuid ma arvan — ehkki mul pole siin ruumi sellesse küsimusse süveneda —, et esimene seisukoht, mille järgi nad reaalselt moodustavad C-seeria, on tõepärasem.

Kui see peaks olema tõsi, siis järgneb siit, et tajudes neid realiteete sündmustena ajas, on selles nii tõtt kui ka eksitust. Läbi petliku ajalise vormi haarame me osa nende tõelistest suhetest. Öeldes, et sündmused M ja N on samaaegsed, me ütleme, et nad asetsevad ajaseeria samas punktis. Ja selles on omajagu tõtt, sest realiteetid, mida me tajume kui sündmusi M ja N, asuvad tõepoolest seeria samas punktis, ehkki tegemist pole ajalise seeriaga.

Kui me jällegi väidame, et sündmused M, N, O on kõik erinevatel aegadel ja selles järjekorras, siis me väidame, et nad asuvad ajaseeria erinevates positsioonides, ja et N-i positsioon on M-i ja O vahel. Ja siin on tõsi, et realiteetid, mida me näeme nende sündmustena, on seerias, ehkki mitte ajalises seerias, ja et nende positsioonid on kõik erinevad ja et selle realiteedi positsioon, mida meie tajume kui sündmust N, on nende realiteetide positsioonide vahel, mida meie tajume kui sündmusi M ja O.

Kui see vaatekoht omaks võtta, on tulemus, milleni oleme jõudnud, sarnane pigem Hegeli kui Kanti omaga. Sest Hegel käsitas ajaseeria järjekorda kui peegeldust, olgugi moonutatud peegeldust, millestki ajatu reaalsuse tegelikus loomuses, samas kui Kant ei näi olevat kaalunud võimalust, et noumenite loomuses peaks midagi vastama ajalisele järjestusele, mis ilmneb fenomenides.



Ent küsimus, kas selline objektiivne C-seeria tõesti eksisteerib, peab jääma tulevaseks aruteluks. Ja meile suruvad end peale paljud teisedki küsimused, mis vältimatult tekivad, kui aja reaalsust eitada. Kui eksisteerib selline C-seeria, kas siis positsioonid temas on lihtsalt taandumatud faktid või on nad määratud positsioone hõivavate objektide mõne ühise kvaliteedi erineva hulgaga neis? Ja kui nii, siis mis kvaliteet see on ja kas selle suurem hulk paneb asjad paistma hilisemana ja väiksem hulk varasemana või on asi vastupidi? Võib-olla, et nende küsimuste lahendusest sõltub meie universumi kohta käivate lootuste ja hirmude kinnitamine või tagasilükkamine.

Ja jällegi, kas näiv seeria ajas on lõpmatu või lõpliku pikkusega seeria? Ja kuidas tuleb meil seda näivust ennast käsitleda? Kui me taandame aja ja muutuse näivusele, kas ei pea see olema näivus, mis muutub ja mis on ajas, ja kas pole siis sellega hoopis näidatud, et aeg on reaalne? See on kahtlemata tõsine küsimus, aga ma loodan teine kord näidata, et sellele on võimalik rahuldaval viisil vastata.

JOHN McTAGGART ELLIS McTAGGART (1866–1925), inglise filosoof, esindas uushegellikku *absoluutset idealismi*, mille järgi nii aeg, ruum kui materia on vaid näivused. Kuigi McTaggart oli väga kaugel tema ajal tärkavast analüütilisest filosoofiast, on ta ajakäsitus — erinevalt ta muudest vaadetest — olnud selles traditsioonis keskne vaidlusobjekt. Õppis 1884–1888 Trinity kolledžis Cambridge'is, doktori-kraad (*Litt.D.*) 1902. Valiti 1891 sama kolledži liikmeks ja 1897 lektoriks, töötas sellena pensionileminekuni 1923. a. Briti Akadeemia liige (1906). Teoseid: *Studies in the Hegelian Dialectic* (1896); *Studies in Hegelian Cosmology* (1901); *Some Dogmas of Religion* (1906); *A Commentary on Hegel's Logic* (1910); *Human Immortality and Pre-existence* (1915) ja *The Nature of Existence* (2 kd, 1921–1927).

---

# AEG MEIE ELUS

*Hugh Mellor*

*Tõlkinud Maris Kaskmann*

Eelmise sajandi alguses ilmus artikkel, mis tõi pöörde ajafilosoofiasse. See oli John Ellis McTaggarti kirjutis "Aja ebareaalsus", mis avaldati 1908. aastal (McTaggart 1908). Nagu pealkiri mõista annab, väidab McTaggart selles artiklis, et niisugust asja nagu aeg ei ole tegelikult olemas. Aga mitte see, iseenesest küll jahmatav väide ei ole artikli tähelepanuväärsuse põhjuseks. Lõppude lõpuks oli sama väidetud juba ammu enne McTaggartit, näiteks Kant 1781. aastal *Puhta mõistuse kriitikas*, ja McTaggarti tähenduses esitavad seda väidet endiselt kõik need, kelle arvates aeg on pelgalt üks neljast muutumatu "plokkuniversumi" [*block universe*] mõõtmest. Ent enamik neist, kes nii usuvad, on pigem mõjutatud Minkowski samuti 1908. aastal avaldatud märkusest, mille järgi relatiivsus on aja ja ruumi määranud "hääbuma ühtse aegruumi varjuks", kui McTaggarti sisukamatest argumentidest (Minkowski 1924).

Tegelikult on McTaggarti väidetest isegi olulisem viis, kuidas ta neid esitab. Siin ja mujalgi on keeruliste küsimuste lahenduse võtmeks nende sõnastus, mis tähendas McTaggarti jaoks nüüdseks

---

**The Time of Our Lives. — *Philosophy at the New Millennium*. Ed. by Anthony O'Hear. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, pp. 45–59. Vt ka: <http://www.dar.cam.ac.uk/~dhm11/TimeLives.html>**

See on Londonis Kuningliku Filosoofiainstituudi 1999.–2000. a loengusarjas *Uue aastatuhande poole 22.* oktoobril 1999 peetud loengu veidi parandatud tekst.

©D. H. Mellor 2000

Avaldame autori nõusolekul.



tavapärase eristuse tegemist kahe viisi vahel ütelda, millal asjad juhtuvad. Üks võimalus on ütelda, et sündmused on kas minevikus, olevikus või tulevikus, ning kui mitte olevikus, siis mil määral minevikus (eile, eelmisel nädalal, kümme aastat tagasi) või mil määral tulevikus (homme, järgmisel nädalal, kümne aasta pärast). Niisugusel viisil, ajalise suhte kaudu olevikuga järjestatud sündmused moodustavad McTaggarti "A-seeria" [*A-series*]. Tema teine viis sündmusei järjestada, mida ta nimetas "B-seeriaks", on selle järgi, kui palju varem või hiljem nad juhtuvad, aga mitte oleviku, vaid üksteise suhtes. Ning McTaggarti esmane suur panus ajafilosoofiasse oli näidata, kui palju olulisi küsimusi aja kohta on õigupoolest küsimused tema kahe seeria kohta.

Nagemaks, miks see nii on, peame esiteks võrdlema aega ruumiga, mille mõtted on ilmselgelt sarnasemad ajaga kui mis tahes teine nähtuste reastamise viis, näiteks temperatuuri alusel. Põhjus on selles, et aeg ja ruum moodustavad neljamõõtmelise võimaluste hulga — nimelt aegruumi punktid —, millest igäüks võimaldab kahe asja kokkusattumist või ühenduses olemist, s.t võimaldab selles punktis vahetut interaktsiooni. Niisiis öelda, et aegruumil on neli mõõdet, on sama mis öelda, et on olemas neli viisi, kuidas asjad võivad *mitte* kokku sattuda, sest neil on erinev asukoht vähemalt ühes sellises mõõtmes. Teisisõnu, aega ja ruumi eristab kõigest muust tõsiasi, et inimesed ja asjad saavad — sõna otseses mõttes — ühenduses olla üksteisega siis ja ainult siis, kui nad on samal ajal samas kohas. See, kas neil on sama temperatuur, värv, kaju või mõni teine omadus, on tähtsusetu selle kõrval, kas nad on ühenduses ja seeläbi võimalised vahetult interakteeruma. Nii et esimene, lihtsaim ja suurem osa vastusest küsimusele "Mis on aeg?", see, mis räägib, kuidas aeg kõigest muust peale ruumi erineb — ja on juhtumisi erirelatiivsusteooriast üsna sõltumatu —, on see, et aeg on üks aegruumi neljast mõõtmest.

Muidugi jääb endiselt alles küsimus, kuidas aeg erineb teistest aegruumi mõõtmetest, küsimus, millele relatiivsusteooriatest vastust ei leia või mida nad üleliigseks ei muuda. McTaggart vastab, et aeg on *muutuse* mõõde. Ja nii see loomulikult ka on: muutus tähendab, et millelgi on ühitamatud [*incompatible*] omadused erinevatel ajahetkedel. Liikumine ehk oma koha muutmine tähendab olemist algselt ühes kohas ja seejärel teises; muutus

värvis tähendab olla algselt üht värvi ja seejärel teist; niisamuti on ka suuruse, kuju, temperatuuri ja kõikide teiste muudetavate omadustega. Muutus on mingi asja omadustes esinev varieerumine ajas.

Ent miks peaks see tõsiasi eristama aega ruumist? Paljud omadused varieeruvad ju ka ruumis. Võtkem näiteks auväärne filosoofiline relv, ahjuroop, ja kujutlegem üht sellist pistetuna tulle, mis teeb selle ühest otsast kuumaks ja teisest külmaks. Miks me ei peaks nimetama niisugust ruumilist varieerumist temperatuuris muutuseks? Vastuseks ei piisa sellest, kui ütleme, et muutuse all me *peame silmas* varieerumist ajas, mitte ruumis. See vaid ajendab küsima, miks me eristame ajalist ja ruumilist varieerumist. Ja kuidas, kui me niisuguse eristuse tõepoolest teeme, peaksime me aega ruumist eristama? Me ei saa seda teha nii, et defineerime aja muutuse mõõtmena, kui me seejärel defineerime muutuse varieerumisena ajas, kuid mitte ruumis.

Või saame? McTaggarti arvates saame, sest tema arvates ei seisne muutus üksnes ühitamatute omaduste olemasolus eri aja hetkedel. Oletame, et teie keskküte lülitub sisse kell kuus ja soojendab maja kella seitsmeks. Mis, küsiks McTaggart, teeb selle temperatuuri tõusu muutuseks? Mitte lihtsalt faktid, et maja on kell kuus külm ja kell seitse soe — need faktid ei muutu kunagi. Kui teie maja on külm kell kuus, ei saa ta hiljem *mitte* olla olnud sel ajal külm; ja samuti, kui maja oli kell seitse soe, ei saa ta kunagi olla olnud sel ajal *mittesoe*. Kui need on üldse faktid, siis on nad alati faktid. Aga kuidas saavad kaks niisugust muutumatut fakti moodustada muutuse?

McTaggarti järgi ei saagi. Muutused ei ole faktid selle kohta, kui külm või soe on teie maja kell kuus või seitse, vaid selle kohta, kui külm või soe on ta *praegu*. Seega kell kuus, s.t kui kell on *praegu* kuus, on relevantne fakt see, et teie maja on *praegu külm*; ja kell seitse, s.t kui kell on *praegu* seitse, on relevantne fakt see, et teie maja on *praegu soe*. Need on muutuvad faktid. Fakt, et teie maja on *praegu külm*, *ei ole* alati fakt, kuna ta on fakt kell kuus, aga mitte kell seitse; nii nagu fakt, et teie maja on *praegu soe*, on fakt kell seitse, aga mitte kell kuus. Need on need faktid, mille vahetumine teeb teie maja soojenemisest muutuse näite.



Järelikult, McTaggarti jaoks teeb ajalisest varieerumisest muutuse see, et ta toob endaga kaasa faktide muutumise selle kohta, kuidas on lood *praegu*. Need faktid paneb muutuma see, et praegune *hetk* muutub pidevalt. Mis teeb teie maja esiteks külmaks praegu ja siis soojaks praegu — teades, et maja on külm kell kuus ja soe kell seitse —, on see, et esiteks on “praegu” kell kuus ja siis on “praegu” kell seitse. Kui kell on praegu kuus, jääb kõik, mis toimub kell seitse, ühe tunni võrra tulevikku, see tähendab, et need asjad ilmnevad tunni aja pärast; ja kui tund aega hiljem on praegu kell seitse, jääb kõik, mis toimus kell kuus, tunni võrra minevikku, tähendab, see esines tund aega tagasi. Lühidalt, muutuse teeb võimalikuks aja ning järelikult kõige selle sisse jääva nn *vool* või kulgemine tulevikust läbi oleviku minevikku. Niisiis aeg erineb ruumist just seetõttu, et aeg voolab ja ruumi mõõtmed mitte — see teeb ajast ainsa muutuse mõõtme.

Ja siin see konks McTaggarti arvates ongi, kuna tema väitel aeg samas ka *ei saa* voolata, nii et tegelikult ei saa olla muutust ja seega tema meelest ka aega. Mõistagi tunnistab ta neljanda mõõtme olemasolu — mida me ekslikult ajaks peame — selles, mida me nimetame aegruumiks. Aga kuna tema meelest varieerumine selles mõõtmes toob kaasa sama vähe muutust tema mõistes kui ruumiline varieerumine, loobub ta seda ajaks nimetamast. Just seda peab ta silmas aja ebareaalsuse all.

Niiviisi sõnastatuna võib McTaggarti väide olla usutavam; ning tõepoolest, nagu ma olen maininud, on see tänini põhiosas laialt aktsepteeritud, ehkki väljendatud erinevalt ja vähem arvesse võttes tema enda põhjendusi kui väära järeldust relatiivsusest. Ent isegi kui McTaggarti enda vastuväide aja voolamisele on endiselt vaidluste objektiks, ei kahtle keegi tema A- ja B-seeria eristuses, millele see vastuväide tugineb. Just see eristus, ja mida võib see meile õpetada selle kohta, kuidas me peaksime mõtlema, mitte ainult ajast, vaid ka iseendast, ongi teinud McTaggarti töö aja kohta nii ettenägelikuks ja mõjukaks.

Et näha, miks, mõelge *oleviku* isikulisele analoogile, nimelt inimese *minale*. Me võime suhestada inimesi üksteisega kahel viisil, sarnaselt McTaggarti kahe sündmuste ajas suhestamise viisiga. Ma nimetan *isikuliseks* viisiks seda, kui me suhestame inimesed iseendaga, see vastab McTaggarti A-seeriale. Suhted võivad

olla perekondlikud, näiteks lapsevanemaks, nõoks või äiaks-äm-maks jne olemine; või ruumilised, näiteks naabriks olemine; või sotsiaalsed ja poliitilised, näiteks alluvaks või poliitilise erakonna liidriks olemine; või ükskõik missugust teist tüüpi. Siinjuures pole oluline selle suhte laad, vaid see, kas see suhe puutub kaudselt või otseselt *meisse*: *minu* vanemad, *minu* naabrid, *minu* nõo alluvad, *minu* unupoja toakaaslase erakonna liider ja nii edasi.

Just nimelt seda pean ma silmas inimeste identifitseerimise ja kirjeldamise isikulise viisi all, et me suhestame nad otseselt või kaudselt endaga. Teine, *ebaisikuline* viis, mis vastab McTaggarti B-seeriale, on suhestada teisi inimesi mitte iseendaga, vaid omavahel; näiteks Jilli vanemad, Johni naabrid, Davidi nõo alluvad, Fredi toakaaslase erakonnaliider ja nii edasi.

Küsigem nüüd, mille poolest need kaks inimeste suhestamisviisi erinevad, kõigepealt reaalsuses ja seejärel reaalsuse üle mõtlemise viisides. Reaalsuses toetub isikuline viis ilmselgelt ebaisikulisele viisile. Viimast defineeritakse lihtsalt selle kaudu, kes on kuidas kellegagi seotud, ükskõik kas üks neist inimestest olen mina; need ebaisikulised suhted inimeste vahel panevad paika kõik isikulised suhted. Seega, kui John on Hugh' nõbu ja mina olen Hugh, peab John olema minu nõbu; samamoodi ka kõigil teistel juhtudel. Niisiis saavad isikuline ja ebaisikuline tegelikkus erineda ainult siis, kui tegelikult on rohkem tõtt selles, et John on *minu* nõbu, kui selles, et ta on Hugh' nõbu; mis omakorda on võimalik ainult sel juhul, kui fakt, et *mina* olen Hugh, on ise tegelikkuse olemuslik osa või aspekt.

Te võite arvata, et see on niigi selge. Kuid seda ta pole, nagu näitab järgnev analoog McTaggarti vastuväidetele aja voolamisele. Seda esitades ma muidugi ei eita, et öeldes "Mina olen Hugh", on see väide tõene, ja kui minu nõbu ütleb "Mina olen John", on ka see väide tõene. Küsimus on selles, mis *teeb* need väited tõeseks. Selleks ei saa olla tõsiasi, et mina olen tegelikult Hugh ja mitte John, kuna see muudaks Johni väite vääraks. Ei saa olla ka nii, et tegelikult olen mina John ja mitte Hugh, kuna see muudaks Hugh' väite vääraks. Ning mina ei saa olla korruga Hugh ja John, kuna vaid üks isik saab olla mina. Järelikult arvamused, et isikulisi tõdesid nagu "Mina olen Hugh" teevad tõeseks vastavad isikulised faktid, tekitab üksnes vasturääkivusi, kuna nõuab, et tõsiasi, et mina olen



Hugh, oleks olemas, selleks et Hugh' väide "Mina olen Hugh" oleks tõene, ja ühtlasi ei oleks olemas, selleks et Johni väide "Mina olen John" oleks samuti tõene.

Mis siis teeb need isikulised väited tõeseks? Vastus on lihtne. Näiteks, iga X-i korral saavad väited kujul "Mina olen X", "X on minu nõbu" ja "Ma elan X-is" tõeseks, kui need on öeldud vastavalt X-i poolt, X-i nõo poolt ja kellegi poolt, kes elab X-is. Aga need on kõik ebaisikulised faktid selle kohta, kes mida ütleb, kus keegi elab ja kuidas kellegagi seotud on, sõltumata sellest, kas ükski neist inimestest olen mina — mistõttu need faktid ei implitseeri vasturääkivust. Ning seepärast, kui me tahame ilma vasturääkivuseta ütelda, mis tegelikkuses teeb isikulised väited tõeseks, peame pidama tegelikkusest ennast ebaisikuliseks, s.t selliseks, et ta ei sisalda fakte, et *mina* olen Hugh, et *mina* olen Johni nõbu või et *minu* elukoht on Cambridge, lisaks sellele, et Hugh on kõike seda.

Selle isikulise tegelikkuse vastase argumendi lihtsuse ja ilmselge paikapidavuse tõttu on tähelepanuväärne, kui vähesed filosoofid aktsepteerivad tolle samavõrra paikapidavat ja lihtsat ajaloolist analoogi, nimelt McTaggarti argumenti aja voolamise vastu. Siingi ei pea me eitama, et kui ma kell kuus ütlen: "Kell on praegu kuus", on see väide tõene, ja kui ma kell seitse ütlen: "Kell on praegu seitse", on ka see väide tõene. Jällegi on küsimuseks see, mis *teeb* need väited tõeseks. Selleks ei saa olla tõsiasi, et tegelikult on kell praegu kuus, muidu oleks minu kella seitsme kohta käiv väide väär. Ega ka, et tegelikult on kell praegu seitse, sest see muudaks minu kella kuue kohta käiva väite vääraks. Samuti ei saa kell olla praegu korraga kuus ja seitse, kuna vaid üks aeg saab olla "praegu". Järelikult arvamus, et A-seeria tõesid nagu "Kell on praegu kuus" teevad tõeseks vastavad A-seeria faktid, tekitab üksnes vasturääkivusi, kuna nõuab, et tõsiasi, et kell on praegu kuus, oleks olemas, selleks et mu kella kuuene väide "Kell on praegu kuus" oleks tõene, ja ühtlasi ei oleks olemas, selleks et minu kella seitsmene väide "Kell on praegu seitse" oleks samuti tõene.

Mis siis teeb need A-seeria väited tõeseks? Jällegi on vastus lihtne. Näiteks, iga X-i korral saavad väited kujul "Praegu on X", "X oli eelmisel nädalal" ja "X on homme" tõeseks, kui need on

öeldud vastavalt kell X, nädal pärast X-i ja päev enne X-i toimumist. Aga need on kõik B-seeria faktid selle kohta, millal asjad juhtuvad ja millal nende kohta midagi öeldakse, sõltumata sellest, kas ükski neist asjadest ja ütlustest on olevikus — mistõttu need B-seeria faktid ei implitseeri vasturääkivust. Ning seepärast, kui me tahame ilma vasturääkivuseeta ütelda, mis tegelikkuses teeb A-seeria väited tõeseks, peame uskuma, et tegelikkus ise ei sisalda A-seeria fakte, s.t fakte, et X on praegu, eelmisel nädalal või homme.

Kuigi see argument on lihtne ja paikapidav, on ta osutunud pehmelt öeldes vaidlustekitavaks. Aga mul pole siin ruumi kaitsmaks teda tema paljude ülekohtuste, ent teravmeelsete kriitikute eest (vt nt Oaklander, Smith 1994). Selle asemel püüan ma seda muuta vastuvõetavamaks, näidates, miks me isegi puhtalt B-seeria maailmas kipume sellest samast maailmast mõtlema A-seeria seisukohalt, s.t mineviku, oleviku ja tuleviku seisukohalt. Siingi on abiks isikulise analoogi sissetoomine. Sest nagu Thomas Nagel 1986. aastal oma raamatus *Vaade eikusagilt* (Nagel 1986) kirjutab, “kui see ei ole fakt [---] maailma kohta, et mina olen [Thomas Nagel], siis peab ütleva midagi selle kohta, mida muud see siis on, sest see ei näi mitte ainult tõene, vaid [---] ka üks fundamentaalsemaid asjadest, mida me maailma kohta öelda saame”. Mina ütlen samamoodi, kuigi vähem enesekeskselt, et kui see ei ole fakt maailma kohta, et nii- ja naasugused asjad juhtuvad praegu, siis peab ütleva midagi, mida muud see siis on, sest ka see mitte ainult et näib tõene, vaid on ka kõige tähtsam asi, mida öelda ja uskuda.

Mõistmaks, mida me selle kohta ütleva peaksime, mõelgem esmalt, kuidas see, mida me tahame ja mida me usume, mõjutab meie käitumist. See seos, kvantifitseerituna kaasaegse otsustusteooria poolt, on laias laastus niisugune, nagu selle sõnastas Frank Ramsey 1926. aastal oma postuumselt ilmunud artiklis “Tõde ja tõenäosus” (Ramsey 1990): “Me käitume viisil, mida peame kõige tõenäolisemaks oma soovide objektide saavutamisel” — tees, mis on nüüd nn funktsionalistlike uskumuste- ja soovideteooriate raudvaraks, ehkki tekitab vaidlusi. Siiski praegusel juhul piisab mulle lihtsamast ja vähem vaidlusi tekitavast kvalitatiivsest väitest, mida keegi loodetavasti tagasi ei lükka: tavaliselt me teeme seda, mis meie arvates annab meile seda, mida me tahame.



Näiteks põhjustas see minu mineku 1999. aasta 22. oktoobril Londonisse, et pidada Kuninglikus Filosoofiainstituudis loeng, mille väikeste muudatustega variant on käesolev tekst. Läksin sinna sellepärast, et ma tahtsin seda loengut pidada; ma uskusin end olevat kohustatud seda sel päeval seal pidama. Aga et see minu uskumus põhjustaks minu teo, pidi see olema nii isikuline kui A-seeria uskumus, nagu on tõestanud John Perry teistsuguste näidete varal oma 1979. aasta artiklis "Olemusliku indeksikaali probleem" (Perry 1979). Ei oleks piisanud uskumusest, et Hugh Mellor pidi rääkima Londonis 22. oktoobril. Lõppude lõpuks ei põhjustanud see uskumus kellegi teise minekut Londonisse loengut pidama, lihtsalt seetõttu, et keegi teine ei uskunud "Mina olen Hugh Mellor". Ega oleks see uskumus pannud ka *mind* Londonisse minema, kui ma oleksin unustanud, kes ma olen, ja seetõttu lakanud uskumast, et kõneleja pole mitte ainult Hugh Mellor, vaid *mina*. Sama lugu on kuupäevaga. Tahtmine olla sellel loengul ja usk selle toimumisse 22. oktoobril poleks viinud kedagi sinna 22. oktoobril, seni kui ta poleks olnud omandanud A-seeria uskumust "Täna on 22. oktoober".

On seega ilmne, et me vajame isikulisi ja A-seeria uskumusi, et need paneksid meid tegutsema. Vähem ilmne on see, *miks* me neid uskumusi vajame; selle küsimuse vastus peitub alahinnatud faktis tõe kohta: nimelt selles, et tõe on meie uskumuste see omadus, mis võimaldab meil saada, mida me tahame. Mõelgem veel kord minu Londonisse mineku peale 22. oktoobril loengut pidama, sellepärast, et ma uskusin end siis selleks kohustatud olevat. See uskumus oleks põhjustanud minu Londonisse mineku isegi juhul, kui see oleks vale olnud, s.t isegi juhul, kui ma oleksin eksinud ja polekski pidanud sel kuupäeval loengut pidama. Nagu antud näites, nii on ka üldiselt: üldjuhul ei mõjuta meie uskumuste tõesus või väärus seda, mida nad panevad meid tegema. Nad mõjutavad seda, kas meie tegevus *õnnestub*, s.t kas me saame seda tehes, mida me tahame. Ainult seetõttu, et uskumus, mis viis minu 22. oktoobril Londonisse, oli siis tõene, õnnestus mul "realiseerida oma soovi objekt" ehk pidada see loeng. Oleks minu uskumus vale olnud, s.t kui ma ei oleks siis pidanud loengut pidama, oleks tegevus (Londonisse minek), mida minu uskumus

pani mind tegema, luhtunud objekti saavutamisel, mille nimel ma seda tegin.

See seos meie uskumuste tõesuse ja meie käitumise edukuse vahel on tõeteraks nn pragmaatilistes tööteooriates, nagu näiteks William Jamesi 1909. aastal avaldatud *Tõe tähenduses* (James 1909). Mina arvan tegelikult niisamuti nagu Jamie Whyte 1990. aastal argumenteeris oma artiklis "Edukuse semantika" (Whyte 1990), et see seos võimaldab meil defineerida tõe, kuigi see pole tähtis selle jaoks, mida ma siin väita tahan. Antud juhul on mul vaja kaheldamatut fakti, et tegude edukus sõltub üldjuhul neid põhjustavate uskumuste tõesusest. Sellest faktist piisab seletamiseks, miks meie nagu kõik tegutsejad vajame isikulisi ja A-seeria uskumusi isegi täiesti ebaisikulises ja B-seeria maailmas.

See seletus meie vajadusele isikuliste ja A-seeria uskumuste järele saab alguse ilmsest faktist, et peaaegu kõikide tegude edukus sõltub sellest, kes ja millal neid teeb. Nii pidi selleks, et minu tegu minna Londonisse loengut pidama õnnestuks, selle teostama inimene, kes pidi seda loengut pidama, nimelt Hugh Mellor, loengu toimumiseks määratud päeval, nimelt 22. oktoobril. Seni on kõik väga selge. Aga nägemaks, mida annab see ilmne fakt mõista uskumuste kohta, mis meie tegusid põhjustavad, läheb meil vaja veel teist ilmset fakti, nimelt seda, et minu tegevust põhjustavad ainult need uskumused, mis *minul on*, ja ainult siis, *kui nad mul on*. Kellegi teise uskumus minu loengupidamise kohustuse kohta poleks *mind* Londonisse ajanud: inimene, kel oli vaja nii uskuda, olin mina. Ja isegi selleks, et see uskumus paneks mind Londonisse minema 22. oktoobril, pidi see mul olema nimelt sel päeval, mitte päev varem või hiljem.

Kõik see järeldeb faktist, mille põhjendustesse ei ole mul vaja süüvida, et põhjused ei mõju ruumilise või ajalise distantsi korral kunagi kohe. Meie teod seega toimuvad paratamatult umbkaudu siis, kui, ja seal, kus neid põhjustavad uskumused ja soovid ilmnevad, nimelt kus me oleme siis, kui meil on need uskumused ja soovid. Ma ütlen "umbkaudu" seepärast, et meie uskumused ja soovid tegelikult ei põhjusta meie tegusid kohe, vaid ainult niisuguste toimete läbi nagu lihaste kokkutõmbumine, jäsemete liikumine või heli-, valgus- või isegi raadiolainete tekitamine, mille abil me avaldame inimestele ja asjadele mõju distantsilt.



(Siinsete eesmärkide huvides võib kõrvale jätta kõik need vahemaad ja viivitused. Esiteks sellepärast, et nad võivadki olla väheolulised, näiteks nn põhitegevuste puhul nagu jäsemete liigitamine. Teiseks, isegi kui nad ei ole tähtsusetud, avaldavad nad mõju eelkõige teo lõpetamisele, mitte alustusele. Nii *algas* minu tegu, Londonisse minek, peaaegu samal hetkel, kui ma omandasin uskumuse, et on aeg lahkuda Cambridge'ist. See uskumus põhjustaski minu teo, s.t põhjustas selle alguse, siis ja seal, hoolimata sellest, et tegu lõppes 60 miili eemal ja 90 minutit hiljem. Nii et isegi antud juhul on küllalt õige ütelda, et meie teod on põhjustatud uskumustest ja soovidest, mis meil neid tegusid tehes parajasti on, tähendab siis, kui me nendega alustame.)

Nüüd lisagem siia juurde veel fakt, et meie teod on tavaliselt edukad ainult siis, kui neid põhjustavad uskumused on tõesed. Järelikult selleks, et teo edukus saaks sõltuda sellest, kes ja millal seda teeb, peab see olema põhjustatud uskumuse poolt, mille tõesus sõltub samal moel sellest, kellel see uskumus on ja millal. Seepärast, selleks et ma saanuksin minna Londonisse loengut pidama siis, kui ma seda tegin, pidin ma sel hetkel uskuma, et loengupidaja olen *mina* ja loengu pidamise päev on *täna*. Kuna minu Londonisse minemise tegevus õnnestuks ainult siis, kui see on täide viidud õigel päeval ja väljakuulutatud kõneleja poolt, siis sai uskumus, mis selle põhjustas, olla tõene ainult siis, kui see oli antud isiku uskumus tollel päeval. Ent ainsad uskumused, mis vastavalt neile kahele tingimusele sobivad, on A-seeria uskumus, et täna on õige päev, ja isikuline uskumus, et kõneleja olen mina.

Seetõttu meie tegutsejatena vajame isikulisi ja A-seeria uskumusi. Neid on vaja selleks, et meil oleks võimalik tegutseda *siis*, kui *meil* on vaja tegutseda, selleks, et meie teod õnnestuksid. Ning mitte ainult niisuguste väikeste asjade puhul nagu õigel ajal loengu pidamine ja kuulamine, vaid ka elu ja surma küsimustes. Iga liik, mille isendite reaktsioonid toidu, kiskjate ja võimalike kaaslaste suhtes ei oleks õiged, õigeaegsed ja nende enda omad, sureks kiiresti välja. Niisiis iga liigi isenditel, kelle teod on põhjustatud uskumustest ja soovidest, niisamuti nagu meil, peavad olema isikulised ja A-seeria uskumused — ja nad peavad neid üldjuhul omandama ainult siis, kui need on tõesed.

Seega on meie meelte algne ja põhiline funktsioon see: panna toidu, kiskjate ja võimalike kaaslaste ilmumise ja kadumise läbi meid vastavalt uskuma ja mitte uskuma, et “*Mina olen praegu silmitsi toiduga/kiskjaga/tulevase kaaslasega*” siis ja ainult siis, kui need uskumused ja mitte-uskumused on tõesed. Nagu nendes olukordades, nii ka kõigis teistes, kus meil on vajadus või tahtmine tegutseda. Ainult isikulised ja A-seeria uskumused, mis on usaldusväärset kujunenud (s.t kujunenud ainult nendes isikutes ja siis, kui neil on suur tõenäosus olla tõesed), võimaldavad meil üldjoontes tegutseda siis, kui meil on vaja tegutseda, selleks et oma tegudes edu saavutada. Seetõttu nimetan ma olevikukesket A-seeria ajakontseptsiooni, seda praktikas vältimatut arusaamist sündmustest kui minevikus, olevikus või tulevikus juhtuvatest, “ajaks meie elus”: sest me sõna otseses mõttes ei suudaks ilma sellela elada.

Ja ometi ma ütlen, et aeg ei ole tegelikult niisugune, kuna tegelikult ei ole olemas mineviku, oleviku ja tuleviku eristust ja seega ei ole olemas ka ajavoolu ega muutuvaid A-seeria fakte. Aga mis siis eristab tegelikkuses aega ruumist? Vastuse pakkus välja A. A. Robb 1914. aastal oma *Aja ja ruumi teoorias* (Robb 1914) ja seda arendas edasi Hans Reichenbach *Aja ja ruumi filosoofias* (Reichenbach 1928) ja selleks on *põhjuslikkus*: aeg on aegruumi *põhjuslik* mõõde. See vastus tugineb tõigale, et sellal kui põhjustel on tagajärjed kõigis ruumisuundades, näiteks tuli levitab soojust ümberringi, on neil tagajärjed ainult ühes ajalises suunas, kuna põhjused saavad oma tagajärgedele ainult eelneada. Sellepärast ei mõjuta ükski meie tegevus mitte kunagi midagi, mis juhtus enne seda, ja seetõttu me ei näe kunagi midagi enne, kui see juhtub, sest millegi tajumine on alati ühtlasi ka sellest mõjutatud olemine.

Peab tunnistama, et sellele põhjuslikule ajateooriale on ka vastuväiteid, mis põhinevad näiliselt või väidetavalt võimalikel samaaegse või tagurpidise põhjuslikkuse juhtudel. Ma ei saa öelda nende kohta rohkem, kui et kõik niisugused vastuväited leiavad vastuse (vt Mellor 1998: ptk 10–12). Ning sellele väitele lisaksin ma, et ma ei tea ühtegi tõsist alternatiivi aja ja ruumi vahelise erinevuse põhjuslikule teooriale. Iseäranis, ükski teistest paljukii-detud aja ja selle suuna defineerimise viisidest — näiteks mõõtme



ja suunana, milles entroopia suureneb, või universum paisub, või kiirgus eemaldub väikestest allikatest — ei seleta, miks me kunagi ei mõjuta minevikku ega taju tulevikku.

See siiski ei ütle meile, miks peaksime nimetama aegruumi põhjuslikku mõõdet *muutuse* mõõtmeks, s.t miks varieerumine aegruumi mitte-põhjuslike ja seega ruumiliste mõõtmete lõikes ei tule muutusena arvesse. Et näha, miks, peame esmalt küsima, mis eristab muutust pelgast erinevusest. Miks on *minu* maja külm olemine ja *sinu* maja soe olemine pelgalt erinevus, samas kui see, et minu maja on külm kell kuus ja soe kell seitse, on muutus? Loomulikult on vastuseks, et me nimetame muutuseks erinevust omadustes ainult siis, kui tegemist on ühe asjaga — asjaga, mis muutub —, millel on need erinevad ja ühitamatud omadused.

Ent kuidas saavad ühel ajal olla ühitamatud omadused? Ruumilise näite puhul ahjuroobi samaaegse ühest otsast kuum ja teisest külm olemise kohta on vastuseks, et ei saagi: ahjuroop tervikuna ei ole ei üleni külm ega üleni kuum; see osa, mis *on* kuum, ei ole seesama osa, mis on külm. Seetõttu ei ole ruumiline varieerumine ühe asja omadustes muutus, vaid lihtsalt erinevus, kuna antud juhul ei ole erinevad omadused mitte ajal endal, vaid selle eri osadel.

Miks peaksime ajalist varieerumist teistmoodi käsitlema? Kindlasti käsitleme seda teistmoodi just nimelt sellepärast, et me tavaliselt ei mõtle, et inimestel ja asjadel on ajalised osad. Minu loengu kuulajaskond ei tarvitsenud arvata, et ma olin vaimus seal täielikult kohal, aga kindlasti mõtlesid nad, et ma olin ajaliselt seal täielikult: nad arvasid, et see olen mina, ja mitte lihtsalt osa minust, keda nad nägid ja kuulsid. Sama kehtib ka maja kohta, milles ma loengut pidasin. Seepärast peavad kõik — või kõik need, kes on filosoofiast rikkumata — ajalist varieerumist kellegi või millegi, näiteks maja omadustes muutuseks ja mitte lihtsalt erinevuseks: sest mõlemal juhul arvavad nad, et on olemas üksikentiteet, mille varieeruvad omadused on kõik *tema* omadused ja mitte lihtsalt tema eri osade omadused.

Sellegipoolest ütlevad paljud B-seeria filosoofid, nagu David Armstrong 1980. aastal "Identsuses läbi aja" (Armstrong 1980), et nii ei ole õige mõelda, ja väidavad, et tegelikult *on* inimestel ja asjadel ajalised osad. Kuigi ma nendega ei nõustu, ei hakka ma

siinkohal nende väiteid kummutama. Sest isegi kui meil oleksid ajalised osad, siis kuna me tavaliselt ei suuda mõelda ja rääkida nii, nagu nad oleksid meil olemas, seletab see ikkagi, miks me *nime-tame* muutuseks ainult ajalist varieerumist. Nii et tegelik küsimus ei ole selles, miks me nii teeme, vaid miks me rakendame muutuse mõistet ainult variatsioonile aegruumi *põhjuslikus* mõõtmes.

Vastus sellele küsimusele peitub tõsiasjas, et me peame asjade identsust sõltuvaks vähemalt mõnede nende omaduste jäävusest. Näiteks mõned minu omadused, nagu inimeseks olemine, võivad olla mulle olemuslikud, s.t. niisugused, et ma ei saa neid kaotada, sest ilma nendeta poleks mind. Aga isegi kui ükski omadus pole mulle niisuguses tähenduses olemuslik, nii et ma võiksin kujuteldavalt muutuda sujuvalt järkjärguliste faaside kaupa mardikaks või ninasarvikuks, ei arva keegi, et ma elaksin üle *kõikide* oma omaduste üheaegse kaotuse. See tähendab aga, et samal ajal kui üks, ükskõik missugune minu muutuvatest omadustest *on* muutumas, pean ma oma identsuse säilitamiseks selle muutuse jooksul hoidma piisavalt palju oma teisi omadusi *muutumatumana*.

See, mis hoiab enamiku mu omadustest aja jooksul muutumatumana, on sama, mis paneb mõnda neist muutuma, nimelt põhjuslikkus. Minu praegune pikkus, kaal, vaated ajale ja teised minu suhteliselt muutumatud omadused on praegu need, mis nad on, sellepärast — sõna otseses mõttes *sellepärast* —, et pole juhtunud midagi, mis võinuks neid muuta, sellepärast, et niisugused olid nad hetk tagasi. Muutumatu seisundi põhjuslikkus võib olla vähem ilmne kui muutuse põhjuslikkus; ometi pole see vähem reaalne ega vähem tarvilik säilitamiseks identsust, mis on vajalik selleks, et erinevusest saaks muutus.

Seetõttu pelgalt ruumiline varieerumine asja omadustes, näiteks ahjuroobi kuumast otsast külma otsani, pole kunagi muutus. Kuna põhjused ei ole kunagi oma tagajärgedega samaaegsed, ei saa ühelgi ahjuroobil olla mingi omadus ühes otsas ainult sellepärast, et sama omadus on samal ajal tema teises otsas. Sellepärast ei saagi ahjuroobi kaks otsa olla üks asi kahes kohas korraga — vastupidiselt ühe asja kahele osale — ja seega on igasugune nendevaheline omaduste erinevus ainult erinevus ja mitte muutus ahjuroobis tervikuna.



See seletus selle kohta, miks me sulgeme muutuse aegruumi põhjusliku mõõtme piiridesse, on üsnagi uus ja mitte veel nii laialt levinud, kui peaks. Siiski, siinkohal on oluline see, et keegi ei kahtle faktis, mida ta püüab seletada, nimelt selles, et me rakedame, kas õigesti või valesti, muutuse mõistet ainult ajalisele varieerumisele. Sest kui seda tõsiasja arvesse võtta, siis meis esinevad vaieldamatud muutused, mis seletavad, miks me tunneme aja voolamist hoolimata sellest, et tegelikult ta ei voola. Neid muutusi on meil oma A-seeria uskumuste puhul vaja teha, selleks et nad püsiksid tõesed; ja nagu me oleme näinud, peavad nad seda olema, kui me tahame, et meie teod tooksid meile seda, mida me tahame. Sel põhjusel, näiteks, kui ma ärkasin 22. oktoobri hommikul, muutus mu eelmine uskumus, et minu loeng toimub *homme*, mis oli olnud tõene eelmisel päeval, kuid oli nüüd väär, uskumuseks, et minu loeng on *täna* — uskumus, mis oli päev varem olnud väär ja nüüd oli tõene. Ja kuna need kaks uskumust on selgelt ühe asja (minu) ühitamatud omadused, oli see, et üks neist oli mul 21. oktoobril ja teine järgmisel hommikul, tõeline muutus minus, reaalsete põhjustega, nagu hommikul raadiost kuupäeva kuulmine, ja reaalsete tagajärgedega, nagu minu Londonisse sõit sel päeval.

Nagu antud juhul, nii ka üldiselt. Meie uskumused selle kohta, mis on minevik, olevik ja tulevik, muutuvad kogu aeg: näiteks sinu uskumused selle kohta, mida sa praegu loed, muutuvad iga hetkega. Need ja kõik teised muutused, mida me oma A-seeria uskumustes pidevalt teeme, on reaalsed muutused, reaalsete põhjuste ja reaalsete vaimsete ning füüsiliste tagajärgedega. Nad on muutused, mis kehastavad meie aja voolamise kogemust. Isegi kui aeg tegelikult ei voola, siis meie vaimus meie elu aeg tõepoolest kulgeb, see on tõsiasi, mille tunnistamine loodetavasti teeb ka B-seeria arusaama ajast usutavamaks.

Pöörake aga tähelepanu kahele asjale, mida äsjaöeldu ei implitseeri. Esiteks, ta ei tee mõõndusi A-seeria ajakäsitusele endale. Täpsemini, see ei tähenda seda, et aja voolamine on reaalne, kuigi nn vaimust sõltuv nähtus, s.t et aeg meie maailmas voolab tõesti, aga ainult seepärast, et meie maailm sisaldab vaimu, mis kuidagi panevad aja voolama. See ei ole nii: võimalikke maailmu, milles aeg voolaks, ei ole olemas ei ilma ega koos vaimudega. Niisiis,

mis iganes ka teeb psühholoogia füüsikale taandamatuks, pole see mitte aja voolamine, mille postuleerimist psühholoogia vajab sama vähe kui füüsika.

Teisest küljest ei ole ma ka implitseerinud, et A-seeria uskumused, mille pidevate muutuste tõttu me kogeme aega voolavana, oleksid väärad. See minu teooria ei ole nn veateooria A-seeria uskumuste kohta, nagu näiteks minu 22. oktoobri uskumus, et see on tänane kuupäev. Sel hetkel oli see uskumus niisama absoluutselt tõene nagu uskumus, et maakera on ümmargune. Üheski meie A-seeria uskumuses selle kohta, kas sündmus toimus minevikus, olevikus või tulevikus, ei pruugi üldse mingit viga olla, kui nad muidugi esinevad meil kõik õigel ajal. Järelikult, meie kogemus aja voolamisest ei saa mitte ainult et olla reaalne, vaid on ka tõene, nagu siis, kui ma 22. oktoobri hommikul uskuma hakkasin, et minu loeng on täna. Selles mõttes ei ole aja kulgemine rohkem näiline kui näiteks peegelpildid. Sest just nii, nagu ei ole väärad mitte minu uskumused selle kohta, mida ma peeglis näen, vaid ainult teooria, mille järgi teeb nad tõeseks rida nähtavaid, kuid kättesaamatuid objekte peegli taga, niisamuti ei ole väärad mitte meie A-seeria uskumused mineviku, oleviku ja tuleviku kohta, vaid üksnes A-teooria selle kohta, mis teeb nad tõeseks.

Lõpuks, kust me saame need pidevalt muutuvad A-uskumused, mis moodustavad aja meie elus? Just nagu meie teooria peeglitest peab seletama seda, kuidas ilma peegelpiltideta maailm saab anda meile tõeseid uskumusi selle kohta, mida me peeglis näeme, nii peab aja B-teooria seletama, kuidas ilma A-faktideta maailm saab meile anda tõeseid A-uskumusi. Kuidas saab see, et kell lööb kuus, mulle öelda, et kell on nüüd tõepoolest kuus, kui tegelikkuses ei leidu niisugust fakti, et kell on praegu kuus?

Vastus sellele retoorilisele küsimusele on see, et meile on sünnipäraselt kaasa antud harjumus lasta oma meeltel end uskuma panna, et nende vahendatu juhtub *praegu*. Kust see harjumus pärineb? Ma arvan, et vastus peitub evolutsioonis. Üldiselt on kasulik näha sündmusi olevikus toimuvana sel põhjusel, et lähedal aset leidvaid sündmusi näha võimaldav valgus liigub palju kiiremini, kui meil neile reageerimiseks vaja oleks. Eriti kehtib see selliste sündmuste kohta nagu kiskjate, partnerite ja toidu lähenemine, mille puhul meie õigeaegselt reageerimisest



sõltub nii meie enda kui meie liigi ellujäämine. Kui meie silmad paneksid meid uskuma, et niisugused sündmused on neid nähes ikka veel tulevikus, ei reageeriks me õigel ajal; kui nad paneksid meid uskuma, et sündmused on kauges minevikus, ei reageeriks me neile üldse; mõlemal juhul me sureksime välja. Selleks et maailmas ellu jääda, vajamegi me kaasasündinud harjumust uskuda, et kõik, mida me juhtumas näeme, juhtub praegu. Seepärast on evolutsioon meis aretanud selle harjumuse, just sel põhjusel, et olulisel hetkel paneb see harjumus meie meeli peaaegu alati andma meile A-uskumusi ainult siis, kui need on tõesed.

See lõpetab mu jutustuse sellest, mida ma olen nimetanud ajaks meie elus, jutustuse, mida ma olen rääkinud eelkõige kahel põhjusel. Esiteks sellepärast, et hoolimata oma vaidlust äratavast loomusest on ta minu arvates tõene ja loodetavasti ka huvitav. Teine põhjus on järgmine. Liiga paljud filosoofilised koolkonnad, eriti Platonile ääremärkuste tegijad, prantsuse lobisedajad, filosoofia-kui-teraapia rakendajad ja analüütilised tähenärijad, ühinevad teadlastega suurendamaks valeteatet, et filosoofia ei tee üldse edusamme ega lahenda ühtegi küsimust. Osalt tekib see valeteatve filosoofia pioneeerirolli tõttu mõistelise selguse loomisel uutele teadustele — viimase sajandi jooksul tekkinud relatiivsusest ja arvutiteadusest kuni teoreetilise keeleteaduseni välja —, et seejärel ise edasi areneda, nii et paljudel juhtudel filosoofilise küsimuse lahendamine viib *ipso facto* selleni, et see lakkab olemast filosoofiline küsimus. Ent isegi filosoofia sees on ikkagi kaugelt rohkem edusamme tehtud, kui mõned mu kolleegid tunnustada tahavad, ajafilosoofia on siinjuures hea näide, hoolimata sellest, kas mu praegune jutt on tõi või mitte.

Mõelgem näiteks arengule viimase saja aasta jooksul, mis on edendanud igasugust tõsist tööd ajafilosoofias ja täidab seda praeguseks. Esiteks, relatiivsus on suuresti kujundanud meie arusaama sellest, mille poolest aeg erineb ja ei erine ruumist, ja iseäranis, kuidas ta seostub põhjuslikkusega. Siis on uued semantilised teooriad nn indeksikaalidest nagu “praegu” ja “mina” (vt nt Kaplan 1989), mis näitavad, miks meie A-seeria jutt sündmustest kui minevikus, olevikus või tulevikus olevaist ei ole tõlgitav mitteindeksikaalsesse B-seeria keelde, nagu B-teoreetikud kunagi seda võimalikuks pidasid (vt nt Perry 1979; Mellor 1998: ptk 6). Need

teooriad näitavad ka, miks see tõlkimatus ei sunni meid *kas* aja voolamist aktsepteerima *või* vääranana kõrvale heitma kogu meie igapäevast A-seeria juttu.

Arutelu aja üle on niisiis sellega edasi liikunud, teda on tagant tõuganud ka uued tööd vaimufilosoofias, ja eriti biheivioristlike ja seejärel funktsionalistlike vaimuteooriate areng, mis seovad meie uskumuste ja soovide sisu sellega, kuidas nad panevad meid tegetsema (vt nt Smith, Jones 1986). Need teooriad on näidanud, kuidas, ja — koos eelmainitud uue tõeteooriaga (Whyte 1990) — miks meie A-seeria maailmanägemine on ühtaegu hädavajalik ja taandamatu.

Meie metafüüsilisi väitlusi on edendanud filosoofilised tööd tähenduse ja tõe alal (vt nt Davidson 1999; Kaplan 1989), mis on näidanud, kuidas A-seeria ja B-seeria väidete tähendus on seotud nende nn tõetingimustega ja seeläbi, hilisemates töödes, nende nn tõeseks tegijatega [*truthmaker*] — mis on kasulikum mõiste —, s.t sellega, mis see on, mis *teeb* niisugused väited ja uskumused, mida nad väljendavad, tõeseks või vääraks (Mellor 1998: ptk 2–3).

Ja need on ainult mõned filosoofiasisesed ja -välised edusammud, mis on ajafilosoofia edenemisele kaasa aidanud alates McTaggarti artikli ilmunemisest. Paljud tööd seostavad aja suuna ja algupära kosmoloogia, põhjuslikkuse, otsustuste tegemise, termodünaamika, statistilise mehaanika ja kvantmehaanika teooriaga. On olemas semantilised ja metafüüsilised tööd muutuse ja ajaläbise identsuse teooriatest, seostest ajateooriate ning võimalikkuse ja paratamatuse teooriate vahel ja — nagu reklaamides tavatsetakse öelda — veel palju-palju muud.

(Sissejuhatuses selleteemalise kirjandusse vt nt: “Aeg” ja sellega seotud märksõnad Edward Craigi toimetatud *Routledge’i filosoofiaentsüklopeedias* (Routledge ... 1998); Horwich 1987; Flood, Lockwood 1986; Butterfield 2000.)

Muidugi on mõned suured filosoofilised küsimused aja kohta endiselt lahtised — või vähemalt endiselt arutusel —, ent see näitab sama vähe arengu puudumist kui aatomiteooriate tõusud ja langused füüsikas. Kas aine koosneb aatomitest? Jah ja ei, olenevalt sellest, mida aatomi all silmas pidada. Kas aeg voolab? Jah ja ei, olenevalt sellest, mida aja voolamise all silmas pidada.



Mõlemal juhul võivad üksikasjad nii komistuskiviks osutada kui edasi aidata. Ja nagu eelmine sajand nägi üksikasjalike teadmiste tohutut kasvu aine mikrostruktuuri kohta, nii on ta ka näinud tohutut tõusu meie üksikasjalikus filosoofilises arusaamas ajast. Ma olen püüdnud näidata, et suur osa sellest tõusust on olnud ajendatud ja võimalikuks saanud McTaggarti A- ja B-seeria eristuse tõttu; mina nimetaksin seda õieti meie elus esineva aja ja tegeliku aja eristamiseks. Igaüks, kes ajafilosoofia heaks algaval sajandil pooltki nii palju teeb kui McTaggart eelmisel, on päris hästi hakkama saanud.

### Kirjandus

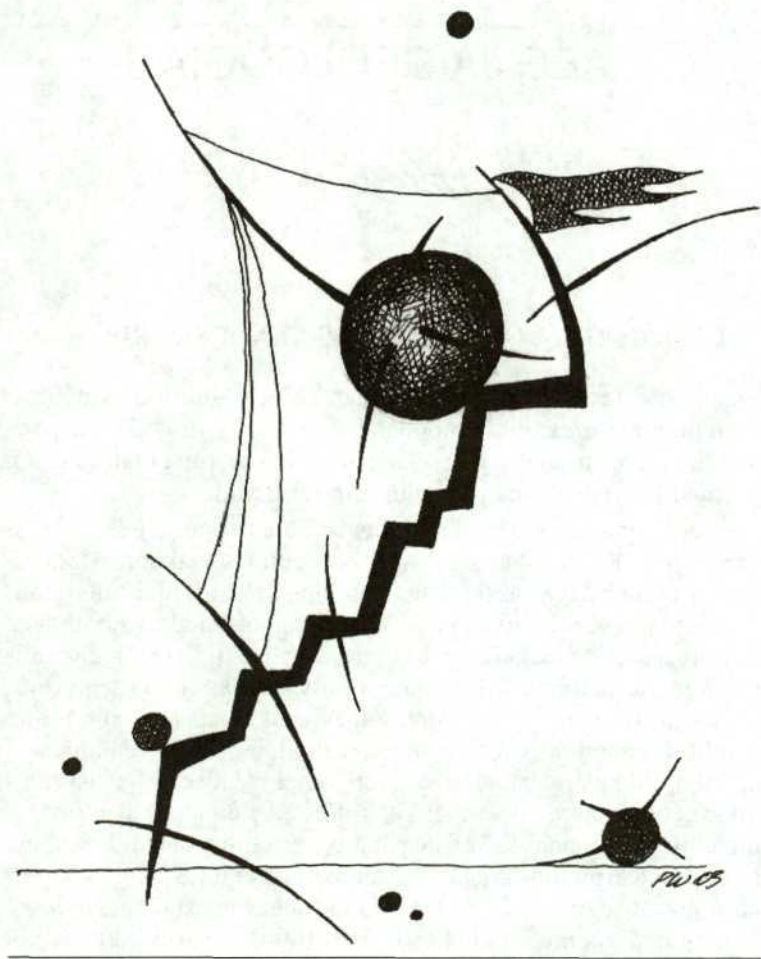
- Armstrong, David M. 1980. Identity through Time. — *Time and Cause*. Ed. by P. Van Inwagen. Dordrecht: D. Reidel, pp. 67–78
- Butterfield, Jeremy (ed.) 2000. *The Arguments of Time*. Oxford: Oxford University Press
- Davidsen, Donald 1999. Tõde ja tähendus. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I*. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 268–289
- Flood, Raymond, Michael Lockwood (eds.) 1986. *The Nature of Time*. Oxford: Blackwell
- Horwich, Paul 1987. *Asymmetries in Time*. Cambridge, MA: MIT Press
- James, William 1909. *The Meaning of Truth*. New York: Longman, Green and Co.
- Kaplan, David 1989. Demonstratives. — *Themes from Kaplan*. Ed. by J. Almog *et al.* Oxford: Oxford University Press, pp. 481–563
- McTaggart, John Ellis 1908. The Unreality of Time. — *Mind*, vol. 17, pp. 457–474 [eesti keeles käesolevas *Akadeemias*]
- Mellor, D. Hugh 1998. *Real Time II*. London: Routledge
- Minkowski, Hermann 1924. Space and Time. — A. Einstein, H. A. Lorentz, H. Minkowski. *The Principle of Relativity*. New York: Dover Publications, pp. 73–91
- Nagel, Thomas 1986. *The View from Nowhere*. Oxford, New York: Oxford University Press
- Oaklander, L. Nathan, Quentin Smith (eds.) 1994. *The New Theory of Time*. New Haven, London: Yale University Press
- Perry, John 1979. The Problem of the Essential Indexical. — *Noûs*, vol. 13, pp. 3–21

*Aeg meie elus*

- R a m s e y , Frank P. 1990. Truth and Probability. — F. P. Ramsey. *Philosophical Papers*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 52–94
- R e i c h e n b a c h , Hans 1928. *Philosophie der Raum-Zeit-Lehre*. Berlin: Walter de Gruyter
- R o b b , A. A. 1914. *A Theory of Time and Space*. Cambridge: at the University Press (2nd edition 1936)
- R o u t l e d g e *Encyclopedia of Philosophy* 1998. Ed. by E. Craig. London: Routledge
- S m i t h , Peter, O. R. J o n e s 1986. *The Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press
- W h y t e , Jamie 1990. Success Semantics. — *Analysis*, vol. 50, pp. 149–157

DAVID HUGH MELLOR on inglise filosoof, Cambridge'i ülikooli emeriitprofessor. Tegelnud eelkõige metafüüsika, vaimu- ja teadusfilosoofiaga. Teoseid: *The Matter of Chance* (1971); *Real Time* (1981); *Matters of Metaphysics* (artiklikogumik, 1991); *The Facts of Causation* (1995) ja *Real Time II* (1998).





PEETER VIKTOR

---

# AEG JA GEOLOOGIA

*Ivar Puura*

## GEOLOOGIA KUI AJALOOLISE TEADUSE ERIPÄRA

Eksperimentaalteadused uurivad enamasti struktuuride või nähtuste muutumist *ajas*, mida mõõdetakse *välise kella* abil. Eksperimendi tulemusi analüüsides konstrueeritakse (nt graafikute või võrranditena) nähtuse ajalise-ruumiline struktuur.

Geoloogia tegeleb aja kui minevikusündmuste järjestuse taastamisega. Kogu lähteandmestik on seotud maakooses talletunud struktuuridega, mille suhete analüüsimise põhjal tuleb konstrueerida geoloogiline ajalugu. Kui aega käsitatakse sündmuste järjestusena, on maakoore struktuuride ajaliste suhete tõlgendamine võimalik ka ilma välise kellata. Selliselt määratletud aega kujutatakse teljena, millel on suund minevikust tänapäeva ning millel paiknevate sündmuste kohta on teada ainult järjestus. Teadmata on ajalõigu pikkus iga sündmustepaari vahel. Välise kella sissetoomine geoloogiasse sai võimalikuks alles 20. sajandil, kui pärast radioaktiivse lagunemise seaduspärade avastamist hakati kasutama isotoopdateeringuid. Ajaskaala suure ulatuse tõttu on geoloogias kasutatavat aega vahel kirjeldatud kui "sügavat aega" (*deep time*), kuna seoste loomine näiteks 10 000–100 000 aasta pikkuse või pikema sammuga sündmuste vahel erineb oluliselt tavapärastest ajalistest suhetest (Gould 1987).

---

Autori soovil on stratigraafiaterminid käesolevas artiklis kirjutatud suure algustähega. Probleemi kohta vt ka Tiiu Erelt, "Stratigraafia ja õigekiri." — *Sirp*, 1. II 2002; Tõnu Meidla, Heldur Nestor, Anto Raukas, "Stratigraafiaterminoloogiaspetsialisti pilgu läbi." — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, 2002.



Isotoopmeetodil leitud ning aastates väljendatud vanus on olnud abiks üldise ettekujutuse loomisel Maa ajaloo ajamastaapidest. Samuti on see meetod kasutusel valdavalt kristalsete Arhaimi ja Proterosoikumi kivimite uurimisel. Fossiile sisaldavate Fanerosoikumi settekivimite uurimisel on aga peamine meetod biostratigraafia — kivimikihtide ajaliste suhete selgitamine fossiilide järjestuse põhjal. Selline ajaliste suhete käsitus geoloogias pakub hulgaliselt näiteid tavamõtlemise intuiitiv-loogiliste seoste ning teaduslike tõlgenduste läbipõimumisest. Elukorraldus, mis eeldab kella ja kalendri tundmist, on kujundanud intuiitivse arusaama ajast, mis kulgeb inimesest sõltumatult.

## PIDEVUS JA KATKENDLIKKUS ELU AJALOOS

Georges Cuvier (1769–1832) ja Alexandre Brogniart (1770–1847) leidsid Pariisi basseini selgroogseid uurides, et eri kihtides on erinevate loomade kivistised. Sellest järeldasid nad, et veepuutuste tulemusena on elu Maal korduvalt täielikult hävinud ning uuesti loodud või tekkinud. See eelkõige Cuvier'le omistatud idee sai tuntuks katastrofismi nime all. Oma ajastu kontekstis vastandus katastrofism uniformismile (*uniformitarianism*), teooriale, et Maa ajalugu on olnud sujuv, ilma järskude muutusteta. Maa ajaloos toimunud korduvate massiliste väljasuremiste taustal võib Cuvier' katastrofismi-ideed ka praegu aktuaalseks pidada, kui välja jätta ekstreemne väide kogu elu korduvast väljasuremisest ja taastekkimisest Maal.

Et Darwini (1859) eesmärgiks oli organismide põlvnemis-suhete, evolutsiooni järjepidevuse ja loodusliku valiku toimimise tõestamine, oli tema huvifookuses eelkõige põlvnemisliinide *pidevus*. Võttes vaatluse alla evolutsioonisündmuste *katkendlikkuse* ja suhteliselt kiire liigitekke kajastumise kivististe järjestuses, pakkusid Eldredge ja Gould (1972) välja katkendliku tasakaalu teooria (*punctuated equilibrium*), mille kohaselt suhteliselt lühikesed liigitekkeperioodid vahelduvad pikaajaliste (5–10 miljonit aastat) tasakaaluperioodidega (*stasis*).

Hiljem on Gould (1985, 2002) rõhutanud eri ajaskaalades toimuvate sündmuste erinevat mõju Maa geoloogilisele ajaloole, tuues välja kolm erinevat ajaliste seoste taset (*tiers*): (1) Darwini

poolt käsitletud organismidevaheline konkurents indiviidide tasandil meile tajutavas ajas, mis piirneb organismide elueaga; (2) liigitekkesündmused ajaskaalas 100 000–1 000 000 aastat; (3) globaalseid katastroofe esile kutsuvad kosmilised ja muud sündmused keskmise sagedusega üle 20 miljoni aasta.

Maa ja elu ajaloo kui terviku seisukohalt lõhuvad suuremate katastroofidega seotud muutused igapäevase loodusliku valiku käigus ülesehitatu järjepidevust. Näiteks kui Permi ajastu lõpul hävis üle 80% mereliste selgrootute sugukondadest, olid aja jooksul uuesti Maal toimima hakanud ökosüsteemid sootuks erinevad varasematest. Maa kui terviku muutumist võib käsitada murrangulise sündmusena, mille puhul nii Maa tingimused kui elustik muutusid sedavõrd, et paljud katastroofijärgse perioodi kohta kehtivad seaduspärad katastroofieelse perioodi kohta ei kehti. Samas jäid katastroofi järel kehtima üldisemad füüsika- ja keemiaseadused, millega seotud geoloogilised protsessid olid enamjaolt sarnased katastroofieelsetega. Samuti võttis iga ellujäänud liik katastroofijärgsesse maailma kaasa oma kaugete eellaste geneetilise informatsiooni.

## MAA VANUS JA GEOKRONOLOOGIA

Universumi, Päikesesüsteemi, Maa ja elu teke on sündmused, millele tugineb teaduslik ettekujutus maailma tekkeloost.

Universumi varaseimat ajalugu on püütud taastada astronoomiliste vaatluste ning elementaarosakeste uurimise põhjal Suure Paugu mudelist lähtudes. Hubble'i konstandi järgi on universumi vanuseks arvatud vähemalt 12 miljardit aastat; hinnangute ülempiir on ulatunud 20 miljardi, uuematel andmetel 15 miljardi aastani. Eeldusel, et Suure Paugu mudel peab paika, on COBE-satelliidi vaatlustest tuletatud universumi areng alates hetkest 300 000 aastat pärast Suurt Pauku (Smoot, Davidson 1994). Universumi varasema arengu kohta on tehtud järeldusi elementaarosakeste uurimise põhjal kiirendites. Hetke  $10^{-43}$  sekundit Suurest Paugust on peetud momendiks, millest alates hakkasid kehtima füüsikaseadused ning millest alates sai mõttekaks rääkida universumi ajalis-ruumilisest struktuurist (Sapar 1997). Alternatiivse supernoova-universumi hüpoteesi kohaselt ei ole Suur Pauk



ilmtingimata vajalik; sellisel juhul puudub ka universumi vanuse mõiste (Perlmutter *et al.* 1998).

Jättes universumi vanuse ja varajase arengu probleemi kosmoloogide hooleks, võivad geoloogid väita, et geoloogias kasutatavate meetodite piiriks universumi objektide vanuse määramisel on veidi alla 4,6 miljardi aasta. Sellele väärtusele lähenevad ürgseimate meteoriitide — kondriitide dateeringud, mis 26 eri meteoriidi puhul on vahemikus  $4,550 \pm 0,025$  miljardit aastat (Wills, Bada 2000). Seega, eeldades radioaktiivsete elementide poolustusaja universaalset rakendatavust kivimite vanuse määramisel, on võimalik Maa ja Päikesesüsteemi ajalugu dokumenteerida sündmusteni, mis leidsid aset veidi enam kui 4,5 miljardit aastat tagasi.

Vanimad Kuu kivimid on dateeritud 4,45 miljardi aasta vanuseks. Maakoore tardumine võis toimuda umbes 4,5 miljardit aastat tagasi. Vanimad Maalt leitud mineraaliterad on 4,4 miljardi aasta vanused tsirkoonikristallid Austraaliast, mis on ümber setinud 3 miljardi aasta vanustesse kivimitesse (Wilde *et al.* 2001). Vanimateks säilinud Maa kivimiteks on 4,03 miljardi aasta vanused Acasta gneisid Kanadas (Stern, Bleeker 1998). Et kahtluse alla on seatud nii vanimateks elu jälgedeks peetud 3,8 miljardi aasta vanused isotoopfossiilid Gröönimaalt (Zuilen, Lepland, Arrhenius 2002) kui ka arvatavad bakterid Austraaliast (Brasier *et al.* 2002), siis on tõenäoliselt vanimateks praegu teadaolevateks elu jälgedeks 2,7 miljardi aasta vanused orgaanilised molekulid Austraaliast (Lepland, Lepland 2002; Puura 2002).

Maa kivimikihtide ja ajastute piiride vanust kajastab geokronoloogiline skaala (vt tabel<sup>1</sup>), mis hakkas kuju võtma 18. sajandil. Itaalia geoloog Giovanni Arduino (1714–1795) jagas 1759. aastal kõik kivimid nelja rühma, mis said aluseks hilisemale kivimite vanuselise eristamise kontseptsioonile. Need rühmad olid Primaar (*Primario*; ilma kivististeta, kuid maake sisaldavad kivimid), Sekundaar (*Secondario*; kihilised kõvad kivimid kivististega, kuid maagivabad), Tertsiaar (*Terziario*; kivistisi sisaldavad pehmed setted) ning Alluuvium (pinnakate, muld). Viimane üksus

<sup>1</sup>Täpsemaid versioone vt Puura, Meidla 2003; [www.micropress.org/stratigraphy](http://www.micropress.org/stratigraphy).

### Üdistatud geokronoloogiline skaala

| EOON                       | AEGKOND                           | AJASTU           | VANUS<br>(miljonit aastat) |       |
|----------------------------|-----------------------------------|------------------|----------------------------|-------|
| Faneroosoikum              | Kainosoikum<br><i>Uusaegkond</i>  | Kvaternaar       | ↔ 1,81                     |       |
|                            |                                   | Neogeen          | ↔ 23,8                     |       |
|                            |                                   | Paleogeen        | ↔ 65,5                     |       |
|                            | Mesoosoikum<br><i>Keskaegkond</i> | Kriit            | ↔ 142                      |       |
|                            |                                   | Juura            | ↔ 205,1                    |       |
|                            |                                   | Trias            | ↔ 250                      |       |
|                            | Paleosoikum<br><i>Vanaaegkond</i> | Perm             | ↔ 292                      |       |
|                            |                                   | Karbon           | ↔ 354                      |       |
|                            |                                   | Devon            | ↔ 417                      |       |
|                            |                                   | Silur            | ↔ 440                      |       |
|                            |                                   | Ordoviitsium     | ↔ 495                      |       |
|                            |                                   | Kambrium         | ↔ 545                      |       |
|                            | Proterosoikum<br><i>Agueoon</i>   | Neoproterosoikum | Neoproterosoikum III       | ↔ 650 |
|                            |                                   |                  | Krüogeen                   | ↔ 850 |
| Ton                        |                                   |                  | ↔ 1000                     |       |
| Meso-proterosoikum         |                                   | Ectas            | ↔ 1200                     |       |
|                            |                                   | Calymm           | ↔ 1400                     |       |
|                            |                                   | Stather          | ↔ 1600                     |       |
| Paleo-proterosoikum        |                                   | Orosir           | ↔ 1800                     |       |
|                            |                                   | Rhyac            | ↔ 2050                     |       |
|                            |                                   | Sider            | ↔ 2300                     |       |
| Arhaikum<br><i>Urgeoon</i> | Neoarhaikum                       | ↔ 2500           |                            |       |
|                            | Mesoarhaikum                      | ↔ 2800           |                            |       |
|                            | Paleoarhaikum                     | ↔ 3200           |                            |       |
|                            | Eoarhaikum                        | ↔ 3600           |                            |       |



nimetati 19. sajandi algul ümber Kvaternaariks ning see nimetus on tänini ametlikult käibel. Anglo-ameerika maades on mitteformaalse üksusena käibel ka Tertsiaari mõiste, millele ametlikes skeemides vastab Paleogeeni ja Neogeeni ajastu. 19. sajandil hakati geokronoloogilise skaala üksustena kasutama ladekondi (Paleosoikum, Mesosoikum, Kainosoikum) ja nende alajaotisi ladestuid (Kambrium, Silur, Devon jne). 1961. aastast tegeleb geokronoloogilise skaala täpsustamisega Rahvusvahelise Geoloogiateaduste Liidu stratigraafiakomisjon, mille juures tegutsevad eri ladestute töörühmad, kelle ülesanne on standardida ladestute piirid ja liigestus. Iga Fanerosoikumi eooni stratigraafilise üksuse alumine piir defineeritakse nn kuldse naela abil, mis on määratletud kui kindel punkt tüüpläbilõikes ehk stratotüübis (*GSSP — Global Stratotype Section and Point*). Arhaikum ja Proterosoikumi eoonide alajaotised on määratletud stratotüübi ja isotoopvanuse kaudu (*GSSA — Global Standard Stratigraphic Age*). Geokronoloogiline skaala on hierarhiline: vanima lademe alumine piir määrab ühtlasi vastava ladestiku, ladestu, ladekonna ja lademi alumise piiri.

## AJATELG JA LOOGIKA

Georg Henrik von Wright on juhtinud tähelepanu sündmuste ajalise järjestamisega seotud loogilistele vastuoludele, mis langevad paljus kokku matemaatiliselt täpse mõtlemise või kvantitatiivse stratigraafia algoritmide rakendamisel tekkinud vastuoludega ajaliste suhete konstrueerimisel geoloogias (Wright 2001).

(1) **Mis on geoloogiline sündmus abstraktselt?** Abstraktselt võib sündmuseks lugeda iga seisundi  $t$  ning  $t+1$  vahelist erinevust. Kui pole erinevust (muutust), pole sündmust ning pole ka aega geoloogilises mõttes. Sest geoloogiline ajatelg konstrueeritakse sündmustest, millel puudub väline ajamõõtja.

Von Wright (2001): “Kui maailm jääks kahel teineteisele järgneval juhtumil kõigi oma omaduste poolest identseks, kuidas me siis teaksime, et need on kaks eri juhtumit? Me ei saaks kasutada kella tiksumist ega aatomi lagunemist või ükskõik millist teist sündmust looduses nende eristamiseks, sest sellised ajaarvestamise meetodid nõuavad muutuste toimumist. Kui vaatluse all olev

maailm on tõesti “kogu maailm”, siis pole seal nõutud muutuste jaoks ruumi.

Väitmaks, et maailm jääb kahel teineteisele järgneval juhtumil identseks, peab aeg meile juba “antud” olema. Aga kuidas saab aeg olla “antud” muidu kui mingi muutuse toimumise kaudu?”

**(2) Mis on geoloogiline sündmus kivimkehaga seostatult?** Geoloogilise proovi lahutusvõime ei ole suur. Üks proov võib sisaldada kivistisi, mis on kuhjunud sadade, tuhandete või ka enam kui 10 000 aasta jooksul. Seega “sündmusel” on oma kestus astronoomilises ajas, kuid madala lahutusvõime tõttu tuleb seda käsitada ühe “elementaarsündmusena”.

Von Wright on esile toonud aja mikroaspekti kui piiratud ajaintervallide sisemise struktuuri. Mikroaspekt tähendaks sündmuste (juhtumite) jagamist väiksemateks “tükkideks” või “lõikudeks”. Geoloogias on elementaarse ajaintervalli (sündmuse) maht seotud empiirilise informatsiooni, nt proovi ajalise lahutusvõimega, kuid sündmuse ajalise mahu üle eriti ei juurelda.

Makroaspektist on aeg diskreetsete “juhtumite” (sündmuste) lineaarne järjestus. Geoloogias lihtsustab diskreetsuse-pidevuse probleemi empiirilise materjali diskreetsus (proovid on vaadeldavad diskreetsete infokogumitena).

**(3) Kas aeg võib olla hargnev?** Ajaliste sündmuste järjestust võib käsitada lineaarsena või pelgalt transitiivsena, eri suundades hargnevana (Wright 2001). Mõnevõrra harjumatu ettekujutus hargnevast ajast võib osutada heuristiliselt kasulikuks ka ajalooliste protsesside analüüsimisel geoloogias, kus seni on keskendunud maailma eri paigus toimunud sündmuste korreleerimisele. Hargneva ajana võib käsitada näiteks muutuste jadasid erinevates evolutsioonilistes arenguliinides või üksteisest järk-järgult eemaldunud mandrilaamad. Mingi geograafiliselt isoleeritud piirkonna (nt Austraalia või Darwinit inspireerinud Galapagose saarte) kohta võime öelda, et mingist ajaloohetkest on see “elanud oma ajas”, kuna piirkonna arengut mõjutanud olulisemad muutused on seotud selle lähiümbrusega. Vaid suuremad katastroofid on märgistanud “planetaarse ajatelje” sündmusi, millel on olnud mõju kogu planeedile. Hargneva aja kontseptsioon võib ilmselt



kasulikuks osutuda paljudes ajalooliste protsessidega tegelevates valdkondades molekulaarsetest kelladest kultuuride suhtluseni.

## Kirjandus

- Brasier, Martin *et al.* 2002. Questioning the evidence for Earth's oldest fossils. — *Nature*, vol. 416, pp. 76–81
- Darwin 1859 = Charles Darwin. *The origin of species: by means of natural selection, or, The preservation of favoured races in the struggle for life*. Harmondsworth [etc.]: Penguin Books, 1985
- Eldredge, Niles, Stephen Jay Gould 1972. Punctuated equilibria: an alternative to phyletic gradualism. — T. J. M. Schopf (ed). *Models in Paleobiology*. San Francisco: Freeman, Cooper & Co., pp. 82–115
- Gould, Stephen Jay 1985. The paradox of the first tier: an agenda for paleobiology. — *Paleobiology*, vol. 11, pp. 2–12
- Gould, Stephen Jay 1987. *Time's Arrow, Time's Cycle: Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time*. Cambridge, Massachusetts—London, England: Harvard University Press
- Gould, Stephen Jay 2002. *The Structure of Evolutionary Theory*. Cambridge, Massachusetts—London, England: The Belknap Press of Harvard University Press
- Lepland, Aave, Aivo Lepland 2002. Elu jäljed ürgses kivis. — *Eesti Loodus*, nr 12, lk 568–573
- Perlmutter, Saul *et al.* 1998. Discovery of a supernova explosion at half the age of the Universe. — *Nature*, 3911, pp. 51–54
- Puura, Ivar 2002. Ajatähiseid Maa ja elu varajases arengus. — *Eesti Loodus*, nr 12, lk 566–567
- Puura, Ivar, Tõnu Meidla 2003. Geokronoloogiline skaala on pidevas arengus. — *Eesti Loodus*, nr 2/3, lk 26–32
- Sapar, Arved 1997. Universumi varane evolutsioon. — R. Veskimäe (toim.). *Universum*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, lk 16–22
- Smoot, G., K. Davidson 1994. *Wrinkles in time*. New York: Avon Books
- Stern, Richard A., Wouter Bleeker 1998. Age of the world's oldest rocks refined using Canada's SHRIMP: the Acasta gneiss complex, Northwest Territories, Canada. — *Geoscience Canada*, vol. 25: 1, pp. 27–31
- Zuilen, Mark van, Aivo Lepland, Gustaf Arrhenius 2002. Reassessing the evidence of the earliest traces of life. — *Nature*, vol. 418, pp. 627–630

*Aeg ja geoloogia*

- W i l d e , Simon A. *et al.* 2001. Evidence from detrital zircons for the existence of continental crust and oceans on the Earth 4.4 Gyr ago. — *Nature*, vol. 409, pp. 175–178
- W i l l s , Christopher, Jeffrey B a d a 2000. *The Spark of Life. Darwin and the Primeval Soup*. Oxford a.o.: Oxford University Press
- W r i g h t , Georg Henrik von 2001. Aeg, muutus ja vasturääkivus. — Jaan Kangilaski (koostaja). *Filosoofia, loogika ja normid*. Tallinn: Vagabund, lk 301–330

IVAR PUURA (sünd. 1961) on lõpetanud 1983. a Tartu Ülikooli geoloogia erialal, kaitsnud 1993. a samas magistrikraadi paleontoloogia ja stratigraafia erialal tööga *Dynamic morphometrics in palaeontology: conceptual basis and applications* ning 1996. a Uppsala Ülikoolis doktorikraadi ajaloolise geoloogia ja paleontoloogia erialal tööga *Lingulate brachiopods and biostratigraphy of the Cambrian-Ordovician boundary beds in Baltoscandia*. Praegu Tartu Ülikooli geoloogia instituudi teadur.



---

# AJAD MEIE ELUS

*Karen Wright*

*Tõlkinud Riita-Ilona Märka*

Kadunud biopsühholoog John Gibbon nimetas aega “ürgkontekstiks”, elu tõsiasi, mida on tunda saanud kõik organismid kõigil ajastuil. Nii lehtertapule, mille õielehed avanevad koidikul, kui sügisel lõunasse lendavatele hanedele, nii rändtirtsudele, kes parvlevad iga 17 aasta järel, kui isegi vähenõudlikele limaseentele, mis ööpäevarütmis eoseid puistavad, on ajastus elu küsimus. Inimorganismis mõõdab bioloogiline kell sekundeid, minuteid, päevi, kuid ja aastaid. See juhib tennisepallingul sekundi murdosa vältel tehtavaid liigutusi ning on süüdi reisimisel tekkivates ajavahetraumades, igakuistes menstruaalhormoonide lainetustes ja talvistes nukrushoogudes. Rakkudes asuvad kronomeetrid võivad koguni otsustada, millal su aeg ümber saab. Elu tiksus omasoodu, kuni oledki surnud.

Nende protsesside tempomeetrid erinevad üksteisest nagu stopper ja päikesekell. Mõned on täpsed ja paindumatud, teised vähem usaldusväärsed, kuid teadvuse abil kontrollitavad. Mõned juhivad planetaarsetest, teised molekulaarsetest tsüklitest. Neil on keskne roll aju ja keha kõige keerukamates ülesannetes. Samuti aitavad ajamõõtmismehhanismid paremini mõista vananemist ja haigusi. Vähk, Parkinsoni tõbi, aastaegade seotud masendus ja tähelepanupuudulikkuse sündroom on kõik seotud bioloogilise kella defektidega.

Nende ajanäitajate füsioloogiat ei ole siiani suudetud täielikult mõista. Ent neuroloogid ja teised “kellateadlased” on hakanud

---

**Times of Our Lives. — *Scientific American*, 2002, September, pp. 40–47.**

**Avaldame autori nõusolekul.**

vastuseid leidma mõnele kõige põletavamatele küsimustele, mille on tõstatanud inimese poolt selles aegruumi neljandas mõõtmises kogetu. Miks näiteks ei lähe vesi iial keema potis, mida jälgitakse? Miks aeg lendab, kui teil on lõbus? Miks võib öine ülevalolemine põhjustada seedehäireid ja miks elavad inimesed kauem kui hamstrid? On vaid aja küsimus, millal kellauuringud toovad selgust ajalise eksistentsi veelgi sügavamatesse mõistatustesse.

## PSÜHHOAKTIIVNE STOPPER

Kui see artikkel teid köidab, möödub aeg seda lugedes kiiresti. Kui see tundub igav, läheb aeg venides. Niisuguse illusiooni loob meie ajus asuv "stopper" — nn intervallimõõtur —, mis märgib ajavahemikke sekunditest tundideni. See aitab arvestada, kui kiiresti tuleb joosta, et pall kinni püüda, millal on õige koht lemmiklaulule kaasaplaksutamiseks või kui kaua võib pärast äratuskella helinat veel voodis lesida.

Intervallide mõõtmine kaasab ajukoore — taju, mälu ja teadlikku mõttetegevust juhtiva ajukeskuse kõrgemad kognitiivsed võimed. Lähenedes näiteks kollasele fooritulele, mõõdate te mõttes aega, kui kaua see on kollane olnud, ja võrdlete seda mälus oleva teadmisega kollase tule tavalisest kestusest. "Seejärel peate tegema valiku, kas vajutada pidurit või jätkata sõitmist," ütleb Stephen M. Rao Wisconsini meditsiinikolledžist.

Rao uuringud funktsionaalse magnetresonantskuvamise (fMRI<sup>1</sup>) abil on kaardistanud ajuosad, mis mainitud etappides osalevad. fMRI masinas kuuluvad katses osalejad kaht paari helisid ja peavad otsustama, kas paus kahe viimase heli vahel lühem või pikem kui kahe esimese vahel. Ülesande lahendamises osalevad ajustruktuurid tarbivad rohkem hapnikku kui teised ning fMRI skaneering registreerib muutused vere voolus ja hapnikuga rikastumises iga 250 millisekundi järel. "Kõige esimesed struktuurid, mis selle käigus aktiveeritakse, on basaalganglionid," ütleb Rao.

---

<sup>1</sup>Functional magnetic resonance imaging. Toim.



See kaua aega liikumisega seostatud ajupiirkondade kogum on tõusnud viimasel ajal peamiseks kahtlusaluseks ka intervalli mõõtmismehhanismi otsinguil. Ühes basaalganglionide piirkonnas, juttkehas, asub omavahel silmatorkavalt hästi ühendatud närvirakkude populatsioon, mis võtab vastu signaale teistelt ajuosadelt. Nende juttkeharakkude pikad jätked on kaetud 10 000–30 000 ogaga, millest igäüks kogub infot ise neuronilt mõnes teises sündmuskohas. Kui aju võib võrrelda võrgustikuga, siis on ogalised juttkehaneuronid selle kriitilise tähtsusega sõlmpunktid. “See on üks väheseid piirkondi ajus, kus tuhanded neuronid saavad kokku ühelainsal neuronil,” ütleb Warren H. Meck Duke’i ülikoolist.

Ogalised juttkehaneuronid on kesksel kohal intervallide mõõtmise teoorias, mille Meck arendas välja viimase aastakümne jooksul koos Gibboniga, kes töötas Columbia ülikoolis kuni oma surmani eelmisel aastal.<sup>2</sup> Nende teooria võtab aluseks ajukoore asuva neuraalvõnkujate kogumi — närvirakud, mis erutuvad igäüks ise rütmis, sõltumata naabrite tempost. Tegelikult toimub paljudes ajukoore rakkudes teadaolevalt 10–40 erutustsükli sekundis ilma välise tõuketa. “Kõik need neuronid võnguvad iseenda tempos,” ütleb Meck, “just nagu rahvasummas rääkivad inimesed. Ükski neist pole sünkroniseeritud.”

Ajukoore võnkujad on ühendatud juttkehaga miljonite signaale edastavate jätkete kaudu, nii et ogalised juttkehaneuronid võivad kõiki neid juhuslikke “vestlusi” pealt kuulata. Siis äratatakse miski — näiteks kollane foorituli — ajukoore raku tähelepanu. See stiimul kutsus esile kõikide ajukoore neuronite üheaegse erutumise, põhjustades umbes 300 millisekundit hiljem iseloomuliku elektrilise impulsi. See tähelepanuimpulss toimib justkui stardipüstoli pauk, pärast mida ajukoore rakud jätkavad oma korrapäratut võnkumist.

Et aga tsüklid on alanud üheaegselt, moodustub neist selgelt eristatav ja momentide kaupa taastatav närvivitalitluse skeem. Ogalsed neuronid jälgivad neid skeeme, mis aitavad neil mööduvat ajahulka “loendada”. Teatava intervalli lõpus — näiteks pärast punase fooritule süttimist — saadab üks osa basaalganglionidest,

---

<sup>2</sup>S.t 2001.a. Toim.

mida nimetatakse mustaineaks, neuromediaator dopamiini purske juttkehasse. Dopamiinipurse paneb ogalised neuronid salvestama samal hetkel saadud ajukoore võngete skeemi, valgustades otsekui välklamp välja selle intervalli kortikaalse signatuuri ja jäädvustades selle ogaliste neuronite filmilindile. Mecki sõnul on "igal mõeldaval intervallil unikaalne ajapitser".

Kui ogaline neuron on teatava sündmuse intervalli ajapitseri selgeks õppinud, põhjustab selle sündmuse kordumine nii ajukoore stardipüstoli paugu kui ka dopamiinipurse vastava intervalli **alguses**. Dopamiinipurse käsib nüüd ogalistel neuronitel hakata jälgima järgnevate ajukooreimpulsside skeemi. Kui ogalised neuronid on intervalli lõppu tähistava ajapitseri ära tundnud, saadavad nad elektrilise impulsi juttkehas teise ajukeskusesse, mida nimetatakse talamuseks. Viimane omakorda kommunikeerub ajukoorega ja kõrgemad kognitiivsed funktsioonid, nagu mälu ja otsustamine, võtavad juhtimise üle. Seega moodustab ajamõõtmismehhanism kaare ajukoorest juttkeha ja talamuseni ning sealt tagasi ajukoode.

Kui Meckil on õigus ja dopamiinipursetel on ajaintervalli piiritlemisel oluline roll, siis peaksid dopamiinitaset mõjutavad haigused ja narkootikumid seda kaarekujulist liikumist häirima. Just seda on Mecki ja teiste uuringud seni ka näidanud. Näiteks Parkinsoni tõve põdejalatel, kes ei ole ravi saanud, eritub juttkehasse vähem dopamiini ja nende kell jääb taha. Katsetes alahindavad nad järjepidevalt intervallide kestust. Ka marihuaana alandab dopamiini kättesaadavust ja aeglustab ajataju. Ergutusvahendid, nagu kokaiin ja metamfetamiin, tõstavad dopamiini kättesaadavust ja panevad intervallikella kiiremini käima, nõnda et aeg tundub paisuvat. Ka adrenaliin ja teised stressihormoonid kiirendavad sisemist kella, mistõttu ebameeldivas olukorras võib sekund näida tunnipikkusena. Sügava keskendumise või äärmusliku emotsiooni seisund võib süsteemi üle ujutada või seda hoopis eirata; sellistel puhkudel tundub aeg seisvat või üldse mitte eksisteerivat. Kuna tähelepanuimpulss käivitab ajamõõtmisprotsessi, arvab Meck, et tähelepanupuudulikkuse ja hüperaktiivsuse sündroomi puhul võib samuti olla probleeme intervallide õige pikkuse hindamisega.

Intervallide mõõtmise kella saab treenimisega ka täpsemaks muuta. Muusikud ja sportlased teavad, et harjutamine parandab



ajastusvõimet; tavainimesed võivad loota sellistele trikkidele nagu kronomeetiline loendamine (“ükssada, kakssada”), et mehhanismi puudujääke korvata. Rao keelab oma katsealustel loendamise, kuna see võib lisaks ajamõõtmisega seotud ajukeskustele aktiveerida ka keelega seotud keskusi. Ent loendamisest on Rao sõnul abi — piisavalt, et paljastada petturid. “Efekt on nii võimas, et me saame pelgalt katsealuste vastuste täpsuse põhjal vahet teha, kas nad on aega loendanud või mõõtnud.”

## SOMAATILINE PÄIKESEKELL

Üks intervallide mõõtmise stopperi plusse on selle paindlikkus. Seda võib oma äranägemise järgi käima ja seisma panna või hoopis ignoreerida. See võib töötada alateadlikult või alluda teadvuse kontrollile. Täpsuse eest see aga auhinda ei saaks. Katsed on näidanud, et intervallimõõturite täpsus ulatub 5 kuni 60 protsendini. Nad ei tööta kuigi hästi, kui te olete hajevil või pinges all. Ja mõõtmisvead lähevad seda suuremaks, mida pikem on intervall. “Siit ka vajadus selle seadeldise järele, mida me kõik randmel kanname,” märgib Rao.

Õnneks tuleb 24-tunniste intervallide juures mängu tunduvalt täpsem ajamõõtja. Tsirkadiaankell — ladinakeelsetest sõnadest *circa* (“umbes”) ja *dies* (“päev”) — häälestab meie organismi Maa pöörlemisest tingitud valguse ja pimeduse tsüklitele. Ta aitab programmeerida igapäevast harjumust öösiti magada ja hommikuti üles ärgata. Kella mõju ulatub aga tunduvalt kaugemale. Kehatemperatuur on regulaarselt kõige kõrgem hilisel pärastlõunal või õhtupoolikul ja kõige madalam mõni tund enne hommikust ärkamist. Vererõhk hakkab tavaliselt tõusma kella 6 ja 7 vahel hommikul. Stressihormooni kortisool eritub hommikul 10-20 korda rohkem kui õhtul. Urineerimine ja soolte tegevus on öösel tavaliselt pidurdatud ja aktiveerub taas hommikul.

Tsirkadiaanajanäitaja meenutab pigem kella kui stopperit, sest ta ei vaja töötamiseks väliskeskkonna stiimulit. Vabatahtlike koopaelanike ja teiste inimkatsejääneste uurimine on näidanud, et tsirkadiaanrütm säilib hoolimata päevavalguse puudumisest, tööaegadest või kofeiinist. Ja see rütm avaldub igas keharakus. Ka Petri tassis pideva valguse käes järgivad inimrakud geeniaktiiv-

suse, hormoonierituse ja energiatootmise 24-tunniseid tsükleid. Tegu on kaasasündinud tsüklitega, mis varieeruvad vaid ühe protsendi ulatuses ehk mõni minut päevas.

Ent kui tsirkadiaantsükli kujundamiseks ei lähegi valgust tarvis, siis on seda kindlasti vaja meie kaasasündinud kella sünkroniseerimiseks loodusliku päeva ja öö tsükliga. Nagu tavaline kell, mis iga päev mõne minuti võrra ette käib või taha jääb, vajab ka tsirkadiaankell täpsena püsimiseks pidevat reguleerimist. Neuroloogid on hakanud üha paremini mõistma, kuidas päevavalgus kella reguleerib. Kella asukohaks on pikka aega peetud aju hüpotalamuses asuvat kahte 10 000 närvirakust koosnevat kogumit. Aastakümnetepikkused loomkatsed on näidanud, et need keskused, mida mõlemat nimetatakse suprakiasmaatiliseks tuumaks (SCN<sup>3</sup>), juhivad vererõhu, kehatemperatuuri, aktiivsuse ja erksuse igapäevaseid kõikumisi. Samuti annab SCN aju käbikehale märku, millal eritada melatoniini, mis soodustab inimestel und ja mida nõristub ainult öösiti.

Selle aasta algul tõestasid mitme teadlastegrupi katsed, et teatud rakud silma võrkkestas edastavad infot valguse taseme kohta SCNile. Need rakud — üks ganglionirakkude alaliik — talitlevad nägemist vahendavatest kolvikestest ja kepikestest täiesti sõltumatult ning on ka tunduvalt vähem vastuvõtlikud valguse ootamatutele muutustele. Selline pikatoimelisus sobib tsirkadiaansüsteemile. Ei oleks sugugi hea, kui ilutulestiku jälgimine või päevane kinos käimine mehhanismi eksitaks.

Teiste avastuste taustal on aga SCN-i osa tsirkadiaanrütmidest hakatud ümber hindama. Kuni viimase ajani oletasid teadlased, et SCN koordineerib mingil viisil kõiki individuaalseid rakukelli organismi elundites ja kudedes. Seejärel, 1990. aastate keskel, avastasid teadlased neli otsustava tähtsusega geeni, mis juhivad kärbeste, hiirte ja inimeste tsirkadiaantsükleid. Neid geene on leitud mitte ainult SCNist, vaid ka kõikjal mujalt. "Need kellageenid avalduvad kõikjal organismis, igas koes," ütleb Joseph Takahashi Northwesterni ülikoolist. "Seda me ei oodanud."

Ja sel aastal teatasid Harvardi ülikooli teadlased, et rohkem kui 1000 geeni avaldumine hiire südame- ja maksakoes varieerub

---

<sup>3</sup>*Suprachiasmatic nucleus*. Toim.



regulaarselt 24 tunni pikkuste perioodide kaupa. Ent geenid, mis selliseid tsirkadiaantsükleid ilmutasid, olid kahes kõnealusel koes erinevad ja nende avaldumisaktiivsus jõudis südames haripunkti teisel ajal kui maksas. “Neid on seinast seina,” ütleb Michael Menaker Virginia ülikoolist. “Mõned avalduvad kõige aktiivsemalt öösel, mõned hommikul ja mõned päeval.”

Menaker tõestas hiljuti, et spetsiaalsete toitmisgraafikute abil saab maksa tsirkadiaankella faasi nihutada, nii et see eirab SCNi valguse ja pimeduse rütmi. Kui näiteks laborirott, kes tavaliselt sõid siis, kui tahtsid, hakati toitma ainult üks kord päevas, nihkus kellageeni avaldumise maksimum maksas 12 tunni võrra, sama kellageen SCNi jäi aga sünkroniseerituks valguse muutumise rütmiga. On loomulik, et toitmisrütm mõjutab maksa, arvestades tema rolli seedimisel. Teadlaste arvates võivad tsirkadiaankellad teistes elundites ja kudedes reageerida teistele välisteguritele — kaasa arvatud stress, kehaline koormus ja temperatuurimuutused —, mis korduvad regulaarselt iga 24 tunni järel. Keegi pole valmis SCNi troonilt tõukama: selle mõjuvõim kehatemperatuuri, vererõhu ja teiste põhirütmide üle on siiani kõigutamatu. Kuid enam ei peeta seda ajukeskust perifeersete kellade juhtimisel ainuvalitsejaks. “Meie elundites on võnkujaid, mis võivad talitleda sõltumatult ajus asuvatest võnkujatest,” ütleb Takahashi.

Perifeersete kellade autonoomia muudab lihtsamaks ka sellise nähtuse mõistmise nagu reisimisest tingitud ajatajuhäired. Intervallimõõturi võib nagu stopperi õigeks seada ühe hetkega, ent tsirkadiaanrütmidel kulub päevi ja mõnikord nädalaid, et kohaneda päeva pikkuse või ajatsooni järsu muutusega. Uus valgusrütm keerab SCNi kella vähehaaval õigeks. Teised kellad ei pruugi aga tema eeskujuga järgida. Organism ei jää mitte lihtsalt maha; ta jääb maha kümnes eri tempos.

Reisimisest tingitud ajatajuhäired ei ole kuigi kestvad, tõenäoliselt seetõttu, et kõik need eri tempod jõuavad lõpuks taas sünkrooni. Kuid vahetustega töötajad, väsimatud pidutsejad, üliõpilased ja teised “öökullid” seisavad silmitsi ebameeldiva kronodilemmaga. Sellised inimesed võivad elada omamoodi füsioloogilist kaksikelu. Isegi kui nad saavad päeval piisavalt magada, alluvad nende põhirütmid SCNile — seega jätkavad põhifunktsioonid öösel “magamist”. “Unetsükli võib oma suva

järgi hilisemaks või varasemaks seada,” ütleb Alfred J. Lewy Oregoni Tervise ja Teaduse ülikoolist. “Kuid melatoniini- ja kortisoolitaset või kehatemperatuuri oma suva järgi ei muuda.”

Samal ajal võivad selliste inimeste söömis- ja sportimisharjumused seada nende perifeersed kellad faasidesse, mis ei lange vähimalgi määral kokku une-ärkveloleku või pimeduse-valguse tsükliga. Et nende organism elab korruga nii mitmes eri ajatsoonis, siis pole ime, et vahetustega töötajatel esineb kõige rohkem südamehaigusi, mao- ja soolestikuprobleeme ning muidugi unehäireid.

### KELL IGAKS AASTAAJAKS

Reisimisega seotud ajatajuhäired ja vahetustega töö on erandlikud juhtumid, kus inimese sisemine tsirkadiaankell on pimeduse-valguse või une-ärkveloleku tsüklis järsult väljas. Sama võib aga toimuda igal aastal, ehkki mitte nii järsult, koos aastaegade vaheldumisega. Uuringud näitavad, et kuigi uneaeg võib varieeruda, tõusevad inimesed aasta ringi üles enam-vähem samal kellaajal — tavaliselt seetõttu, et nende koerad, lapsed, vanemad või töökohad seda nõuavad. See tähendab, et põhjalaiustel ärkavad paljud inimesed talveajal kaks või kolm tundi enne koitu. Nende une-ärkveloleku tsükkel on mitme ajatsooni kaugusel päevavalguse poolt saadetavatest signaalidest.

Ebakõla päeva pikkuse ja igapäevase elu vahel võib seletada ka sesoonseks depressiooniks nimetatavat sündroomi. USAs esineb oktoobrist märtsini koguni igal 20. täiskasvanul sesoonse depressiooni sümptomeid, nagu kaalus juurdevõtmine, apaatia ja väsimus. Sündroomi esineb 10 korda rohkem põhjas kui lõunas. Kuigi tegu on hooajalise haigusega, kahtlustavad mõned eksperdid, et probleem on seotud hoopis tsirkadiaanrütmiiega. Lewy uurimistöö näitab, et sesoonse depressioon kaob, kui patsiendid saavad talvel ärgata looduslikul koidikul. Sellest vaatepunktist ei ole sesoonse depressioon mitte niivõrd patoloogia, vaid pigem märk adaptiivse, aastaajalise rütmi olemasolust une-ärkveloleku tsüklis. “Kui me kohandaksime oma päevaplaani aastaajale vastavaks, ei peaks me aastaajast tingitud depressiooni all kannatama,” ütleb Lewy. “Meie hädad algasid siis, kui me lakkasime magama minemast päikeseloojangul ja ärkamast päikesetõusul.”



See, et moodne tsivilisatsioon aastaajarütmidest ei hooli, on osalt tingitud asjaolust, et inimesed on ühed kõige vähem aasta-aegadest sõltuvad elusolendid. Sesoonne depressioon on tühiasi võrreldes nende aastaringsete tsüklitega, mida teised loomad läbi teevad: talveuni, ränne, karvaajamine ja eriti paaritumine — see peamine metronoom, mille järgi kõik teised sesoonsed tsüklid oma samme seavad. Võimalik, et ka neid tsükleid reguleerib tsirkadiaankell, mis on varustatud võimega pidada arvet päeva ja öö pikkuse üle. Pimedus, mille avastavad SCN ja käbikaha, pikendab melatoniinisignaale pikkadel talveõhtutel ja lühendab neid suvel. “Hamstrid teevad vahet 12-tunnisel päeval, kui nende suguelundid ei kasva, ning 12 tunni ja 15 minuti pikkusel päeval, kui nende suguelundid kasvavad,” ütleb Menaker.

Ent kui aastaajalised rütmid avalduvad loomadel nii tugevalt ja ka inimesel on olemas mehhanismid nende väljendamiseks, miks siis meie neist ilma jääme? “Miks te arvate, et nad meil üldse kunagi olemas olid?” küsib Menaker vastu. “Me arensime troopikas.” Menaker osutab sellele, et paljude troopikaloomade käitumine pole kuigivõrd seotud aastaegade vaheldumisega. Neile pole seda vaja, sest aastaajad ise ei erine üksteisest kuigivõrd. Paljud troopikaloomad paarituvad suvalisel aastaajal, kuna järglaste saamiseks puudub “parim aeg”. Ka inimestel on lakkamatu innaaeg. Sedamööda kuidas meie esivanemad saavutasid aastatuhandete jooksul järjest suurema võimu oma keskkonna üle, muutusid aastaajad ilmselt üha ebaolulisemaks evolutsiooni-eguriks.

Kuid üks aspekt inimese fertiilsuses on siiski tsükliline: naised ja teised emased primaadid toodavad munarakke vaid korra kuus. Ovulatsiooni ja menstruatsiooni reguleeriv kell on hästidokumenteeritud keemilise tagasiside ahel, mida saab mõjutada hormoonravi, kehalise koormuse ja koguni teiste menstrueerivate naiste kohalolekuga. Ent põhjus, miks menstruaaltsükkel on just sellise pikkusega, nagu ta on, pole teada. Asjaolu, et selle kestus on sama pikk kui kuutsüklil, on kokkusattumus, mida vaid vähesed teadlased on võtnud vaevaks uurida, rääkimata seletuse otsimisest. Ei ole leitud usutavat seost kuu kiirus- või gravitatsioonienergia ning naise reproduktiivhormoonide vahel. Selles mõttes jääb igakuine menstruaalkell mõistatuseks, mille salapära ületab ehk vaid viimne müsteerium — surelikkus.

## AEG — KÄTTEMAKSJA

Vananemist kiputakse samastama vananemisega seotud haigustega — vähi, südamehaiguste, osteoporoosi, liigesepõletiku ja Alzheimeri tõvega, kui nimetada vaid mõnda —, just nagu haiguste puudumisest piisaks, et tagada surematust. Bioloogia väidab midagi muud.

Tänapäeval on inimeste keskmine eluiga arenenud riikides üle 70 aasta. Tavalise ühepäeviku eluiga on üks päev. Bioloogid on alles nüüd hakanud põhjalikumalt uurima, miks on eri liikidel erinev eluiga. Kui sulle on antud kindel arv päevi, siis mis on see, mis neid loeb?

Ühel hiljutisel koosolekul Riiklikus Vananemise Instituudis seadsid osavõtjad kahtluse alla paljud levinud arusaamad loomuliku eluiga määramatest teguritest. Põhjust ei saa otsida ainult liigi geneetikast, sest näiteks töomesilased elavad vaid mõne kuu, mesilasemad aga aastaid. Kuid geneetika on siiski oluline: hiirtel võib üheainsa geeni muteerumine panna aluse liinile, mille isendid elavad kuni 50% tavalisest kauem. Kiire ainevahetus võib eluiga lühendada, ometi on paljudel kiire ainevahetusega linnuliikidel pikem eluiga kui sama suurtel imetajatel. Suured, aeglase ainevahetusega loomad ei pruugi sugugi elada kauem kui väiksemad loomad. Papagoi eluea pikkus on võrreldav inimese omaga. Koerte puhul elavad väiksemad tõud tavaliselt kauem kui suuremad.

Inimese eluea piire uurivad teadlased on traditsiooniliselt lähenenud küsimusele raku, mitte organismi kui terviku seisukohast. Seni on nende avastustest ajanäitajale kõige lähemal nn mitootiline kell. Selline kell peab arvestust raku jagunemiste ehk mitooside üle, mille käigus üks rakk jaguneb kaheks. Mitootiline kell on nagu liivakell, kus iga liivatera tähistab üht rakujaagunemist. Nii nagu liivakellas on lõplik arv liivateri, nii tundub olevat piir ka sellel, mitu korda saavad inimorganismi normaalsed rakud jaguneda. Katseklassis teevad nad läbi 60–100 pooldumist ning panevad siis pillid kotti. “Äkitselt nad lihtsalt lakkavad kasvamast,” ütleb John Sedivy Browni ülikoolist. “Nad hingavad ja liigutavad, neil toimub ainevahetus, kuid nad ei jagune enam kunagi.”



Koekultuuris jõuavad rakud sellisesse vananemisfaasi tavaliselt mõne kuuga. Õnneks pooldub enamik rakke organismis tunduvalt aeglasemalt. Kuid lõpuks — võib-olla umbes 70 aasta järel — on ka nende parimad ajad möödas. Sedivy sõnul “ei ole see, mida rakud loendavad, mitte kronoloogiline aeg, vaid raku jagunemiste arv”.

1997. a teatas Sedivy, et suudab inimese noortest sidekoerakudest välja pigistada veel 20 kuni 30 tsükliks vaid ühe geeni mutatsiooni abil. See geen kodeerib valku nimetusega p21; viimane reageerib muutustele rakustruktuurides, mida nimetatakse telomeerideks ja mis katavad kromosoomide otsi. Telomeerid koosnevad samast ainest mis geenidki ehk DNast. Nad on üles ehitatud kuuest lämmastikalusest koosneva DNA-lõigu tuhandetest kordustest, mis ei kodeeri ühtki teadaolevat valku. Iga kord, kui rakk jaguneb, lähevad mõned telomeerijupid kaotsi. Inimese lootel on telomeeride pikkus 18 000–20 000 lämmastikalust. Raugaeaks on telomeeride pikkus kõigest 6000–8000 lämmastikalust.

Bioloogid kahtlustavad, et rakkude vananemine algab siis, kui telomeerid on lühenenud mingi teatava pikkuseni. Titia de Lange Rockefelleri ülikoolist pakkus hiljuti välja uue seletuse sellele seosele. Ta näitas, et tervetes rakkudes kaarduvad kromosoomiotsad iseenda juurde tagasi — nagu taskusse pistetud käed. Selline “käsi” kujutab endast telomeeri viimast 100–200 lämmastikalust, mis moodustavad üksik-, mitte kaksikahela, nagu ülejäänud telomeer. Enam kui tosina spetsiaalse valgu abil torgatakse üheaahelaline ots vastassuunas kaksikahela vahele, kus ta on kaitstud.

Kui telomeeridel lastakse piisavalt kahaneda, “ei saa nad sellist kaardumistrikki enam teha,” ütleb de Lange. Katmata üheaahelalised telomeeriotsad kipuvad kokku kleepuma teiste üheaahelaliste otstega. Kokkukleepumine tekitab rakus kaose, sidudes omavahel kõik kromosoomid. See võib olla põhjuseks, miks Sedivy muuteerunud p21 rakud lisapooldumiste käigus surid. Teised rakud, mida on õpetatud lühikesi telomeere ignoreerima, on muutunud vähirakkudeks. Normaalse p21 ja telomeeride endi ülesanne võib seisneda selles, et nad ei lase rakkudel nii palju poolduda, et need sureksid või pahaloomuliseks muutuksid. Nii võib rakkude vananemine inimese hoopis pikendada, mitte sellele lõppu kuulutada.

Ehk on see rakkude ebatäiuslik kaitse pahaloomulisuse ja kindla surma vastu?

“Me loodame, et saame sellisest reduktsionistlikust lähenemisest piisavalt infot mõistmaks, mis toimub inimorganismis tervikuna,” märgib de Lange.

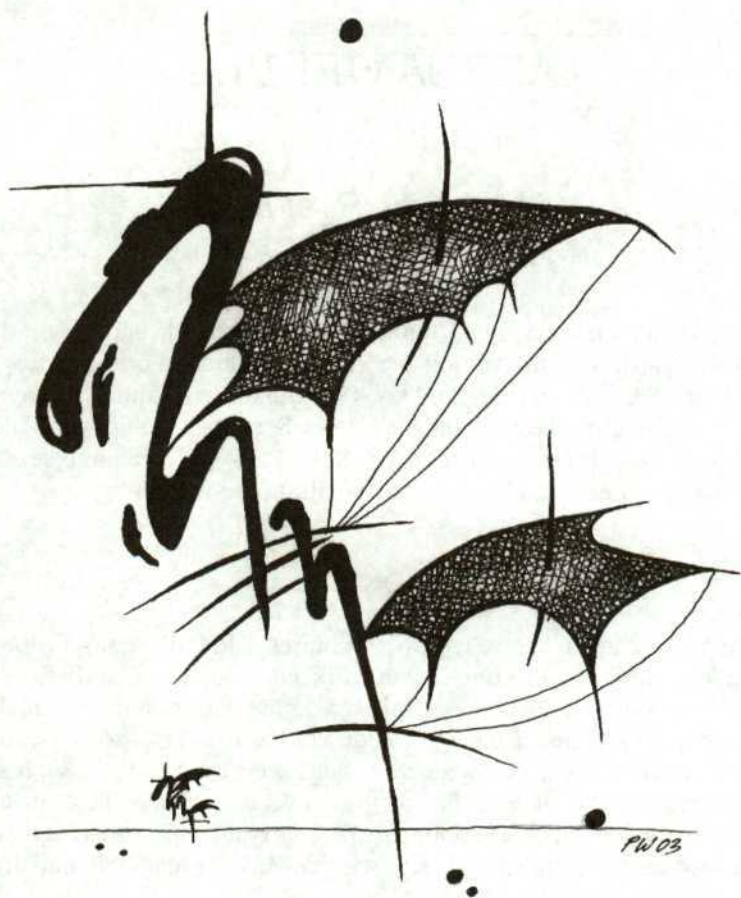
Praegu on teadmised lühenenud telomeeride ja vananemise vahelistest seostest parimal juhul kasinad. Enamik rakke ei pea oma ülesannete täitmiseks lakkamatult jagunema (nakkuse vastu võitlevad valged verelibled ja spermide eellasrakud on siin ilmseks erandiks). Kuid paljud vanad inimesed surevad lihtsatesse nakkushaigustesse, millele noorem organism suudaks vastu panna. “Vananemisel pole arvatavasti mingit seost närvisüsteemiga,” ütleb Sedivy, sest enamik närvirakke ei jagune. “Teisest küljest võib see aga väga hästi olla seotud immuunsüsteemi vananemisega.”

Igal juhul on telomeeride kadu vaid üks paljudest katsumustest, mis rakkudele jagunemisel osaks saab, ütleb Judith Campisi Lawrence Berkeley riiklikust laboratooriumist. DNA saab raku jagunemise käigus replitseerudes tihti vigastada, nii et palju kordi jagunenud rakkudes on tõenäoliselt rohkem vigaseid geene kui noortes rakkudes. Loomade ja inimeste vananemisega seotud geenid kodeerivad tihti valke, mis selliseid vigu ennetavad või parandavad. Ja iga mitoosiga kuhjub rakutuumadesse DNA kopeerimise kõrvalprodukte, mis teeb iga järgneva replikatsiooni üha keerulisemaks.

“Raku jagunemine on väga riskantne ettevõtmine,” märgib Campisi. Nii polegi ehk üllatav, et organism seab mitoosile omad piirid. Ja raku vananemisprotsessi ärapetmine surematust ilmselt ei tagaks. Kui liivaterad on kord juba läbi mitootilise liivakella voolanud, pole mõtet seda uuesti ümber keerata.

KAREN WRIGHT (sünd. 1962) on USAs New Hampshire'is elav vabakutseline teadusajakirjanik. Ta on töötanud ajakirja *Scientific American* toimetajana ja kirjutanud artikleid ajakirjadele *Science* ja *Nature* ning ajalehele *The New York Times Magazine*. Praegu avaldab iga kuu ühe tema olemusloo ajakiri *Discover*. Käesolev artikkel on ilmunud ka raamatus *The Best American Science and Nature Writing 2002* (Mariner Books).





PEETER VIKTOR

---

## AEG JA ΘΕΩΡΙΑ

### Madis Kõiv, Piret Kuusk

Aeg on miski, mida igaüks tunneb, ja tundes tunneb, et peale tundmise peab ka teadma, mis on aeg; nii oleme jõudnud pealkirja teise sõnaga tähistatu juurde, kuid koos sellega on sisse tulnud midagi, mis ennast enam kergesti tabada ei lase. Seepärast ütelgu oma sõna Aristoteles, sest tema teoses ΦΥΣΙΚΗ ΑΚΡΟΑΣΙΣ räägitakse esmakordselt neist mõlemast koos — ajast ja teooriast.

#### SÕNAD

Aeg on kreeka keeles χρόνος. Suures Liddelli-Scotti (1968) kreeka-inglise leksikonis (sealt kõik edaspidised tõlked) on ta vastandatud sõnale καιρός, mis aja kohta kasutatuna tähendab täpset või kriitilist aega, aga ka edu või kasu. Kreeka sõna ὁ χρόνος on meessoost (ka ὁ καιρός), kuid see ei ole üldiselt omane teistele keeltele: ladina sõna *tempus* ja vene *время* on keskssoost, saksa *die Zeit* naissoost, prantsuse *le temps* jälle meessoost, inglise *time* ja eesti *aeg* on sootud. Kas see rida võiks kuidagi tähenduslik olla, jäägu siinkohal lahtiseks.

Θεωρία — eesti keeles siis teooria (vrd: τὸ θεωρεῖον — koht vaatamise jaoks) — on seotud verbiga θεωρέω, millel on mitu tähendust: 1) olema ὁ θεωρός — oraakli juurde saadetud käskjal,

---

Artikli aluseks on Madis Kõivu ettekanne Aristotelese 2375. sünniaastapäevale pühendatud ettekandekoosolekul TÜ Raamatukogu saalis 13. 11. 1991. a.

Toimetus tänab Jaan Unti abi eest kreekakeelse teksti toimetamisel.



saadik, aga ka pealtvaataja või reisija, kes sõidab selleks, et maailma näha; 2) vaatama, silmitsema, märkama; 3) mõtisklema, teoretiseerima.

Meid huvitav Aristotelese teos oli juba antiikajal tuntud pealkirja all φυσική ἀκρόασις, “fysik”-aline loeng. Sõna φυσική (omadussõna φυσικός naissoo vorm) tähendusi seletab Liddelli-Scotti sõnastik: 1) looduslik, looduse poolt tekitatud, kaasasündinud, loomulik, vastandatuna sõnadele διδακτός — õpetatud, õpitud, νομικός — seadusi järgiv, δίκαιον — konventsionaalne; ὁ φυσικός on kasutusel ka nimisõnana — looduse uurija või loodusfilosoof; 2) ἡ φυσική ἀκρόασις — Aristotelese teose pealkiri; τὰ φυσικά — nimi, mis on antud Aristotelese nn füüsikalistele teostele.

Niisiis, omadussõna φυσικός (φυσική, φυσικόν) tähistab looduslikku ja loomulikku kõige laiemas mõttes ja Aristotelese teoste pealkirjade kaudu tuleneb temast nimisõna (kesksoo mitmuse vormis) τὰ φυσικά. Seda viimast on tõlgitud kui “looduslikud asjad”, kuid võib tõlkida ka kui kõnealuse teose pealkirja — “Füüsikad”, sest Aristoteles ise viitab talle selle sõnaga, nt (Θ251a9) ἐν τοῖς φυσικοῖς πρότερον — neis füüsikates varem (s.t teose varasemates osades), ja ta metafüüsika-töö pealkiri on τὰ μετὰ τὰ φυσικά — pärast füüsikaid. Sõnale τὰ φυσικά on niisiis tähenduse andnud Aristotelese füüsika-traktaat, kus põhiküsimusteks, nagu teada, on aeg, ruum ja liikumine. Möödamannes märgime, et Aristotelesele (või pseudo-Aristotelesele) kuulub ka kogumik φυσικὰ προβλήματα, kus on puudutatud põhiliselt küll arstiteaduslikke küsimusi.

Aristoteles ütleb oma füüsikaloengut sisse juhatahes (A 184a 14–18):

περὶ φύσεως ἐπιστήμης [---] πέφυκε δὲ ἐκ τῶν γνωριμωτέρων ἡμῖν ἢ ὁδὸς καὶ σαφεστέρων ἐπὶ τὰ σαφέστερα τῆ φύσει καὶ γνωριμώτερα·

*teadmised füüsisest* [φύσεως ἐπιστήμης] *on* [---] *tee meile tuntumast* [γνωριμωτέρων (γνώριμος — hästituntud, teadaolev)] *ja meile selgemast* [σαφεστέρων (σαφής — selge, distinktnel)] *oma loomuse* [φύσει] *järgi tuntumale ja selgemale.*

Siin on hakanud rääkima veel üks sõna, veel üldisem: φύσις — sünd, kasvamine, looduslik vorm, loodus, loomus, väline kuju

(vrd: φύω — tekitama, looma, kasvama). Just seda sõna kasutab Aristoteles oma teoses edaspidi, tähistamaks loodusasju, mille liikumise üle ta arutleb, ja jätab τὰ φυσικά tähistama vaid teost enast.

Kuidas nimelt φύσις<sup>1</sup> e üle arutleda tuleb, selle kohta on üteldud (Δ213a12):

ὕποληπτέον εἶναι τοῦ φυσικοῦ θεωρῆσαι

*on selge, et looduseuurija [φυσικός] peab teoretiseerima [θεωρῆσαι].*

Niisiis, looduseuurija peab Aristoteelse järgi olema θεωρητικός — mõtiskleva, teoreetilise mõtteviisiga, kui just mitte θεωρός — ülaltoodud tähendustes.

## AEG JA ARV

Aristoteelse arutus ajast või teoretiseerimine ajast ei ole Kreekas kaugeltki mitte esimene. Õieti ütelda ei ole Aristoteelse füüsikaloengus esitatu mitte niivõrd arutus ajast, vaid pigem arutus arutlusest ajast, arutus ise aga, millest arutus käib, on jälle arutlusest, nii et siis vähemalt — kui mitte rohkem — *arutus arutlusest arutlusest* ajast. Praegune arutus on seega

*arutus arutlusest arutlusest . . . arutlusest ajast,*

mida võiks väga lihtsustatult kirjutada kui

*arutus (arutlusest)<sup>k</sup> ajast,*

kus arv *k* võib olla suurem kui tahes suurest arvust *N*.

Sellega on arutlusest ajast haaratud arv [ὁ ἀριθμός], mis teadaolevalt esmakordselt esineb Homerose “Odüsseias”<sup>1</sup>.

<sup>1</sup>Homerose “Odüsseia” 4.450–451:

ἔνδιος δ' ὁ γέρων ἦλθ' ἐξ ἄλός, εὐρε δὲ φώκας  
ζατρεφέας, πάσας δ' ἄρ' ἐπώχετο, λέκτο δ' ἀριθμόν.  
Sõnasõnaline tõlge:

*päeval vanamees tuli mereveest, nägi hülgeid  
rasvaseid, kõiki neid korjas kokku, sai ütelda arvu  
August Annisti meetriline tõlge:*

*Keskpäeval soolasest veest aga ilmuski taat; oma hülgeid  
rasvaseid märkas ta, ringi neil käis ning kõik luges täpselt*



Kuid ka aeg ise on arv, arvab Aristoteles, nagu me peatselt näeme, ning võib ja tulebki küsida, kas tegemist ei ole arvuga samas mõttes.

Esialgu aga paneme tähele, et arutus sellest, mis on aeg, on ise aja funktsioon, sest ta on ajas muutuv, s.t mingis mõttes määrab iseennast:  $A_t(t)$ .

Teiselt poolt, kui arutleda arutluste üle, mis ise juba on mitmekordsed arutlused ajast, ei saa olla kindel, et kusagil selles arutluses, mis võib küll olla tükati järjepidev, ei ole mitte tekkinud hargnemispunkte. Sest kes garanteerib, et arutus ajast ei ole amugi juba harunenud arutluseks mingitest hoopis teistsugustest asjadest, mida millegipärast nimetatakse ikka veel ühe ja sama sõnaga “aeg”?

Siiski tundub, et neid “mitmeid eri asju”, millest räägitakse, kui arutletakse aja üle, seob vähemalt seesama üks sõna “aeg”, millest millegipärast ei ole loobutud, ja võib-olla see ongi see algne, millest arutus käib.

Tundub ka, et Aristoteelse füüsikaloengu  $\chi\rho\nu\nu\omicron\varsigma$  on samal arutluseharul ja parajal määral lähedane ajale, mis esineb nõndanimetatud “füüsikalistes arutlustes tänapäeva mõttes”. Võib ütelda rohkemgi: Aristoteelse arutluste liin jõuab välja meie aega ja toob endaga kaasa ühte-teist Vana-Kreekast.

## AEG ( $t$ ) TÄNAPÄEVA FÜÜSIKAS

Aega nois “füüsikalistes arutlustes tänapäeva mõttes” tähistab (ei ütelda enam — tähendab, vaid — tähistab) täht  $t$  (ladina *tempus*’e esitäh, vahel ka kreeka täht  $\tau$ ; miks nii, miks  $\tau$  ja mitte  $\chi$ ,  $\chi\rho\nu\nu\omicron\varsigma$ ’e esitäh — seda ei esine peaaegu kunagi —, see võiks olla omaette jutt, mis aga siia ei kuulu).

Tänapäeva füüsikalistes arutlustes antakse ajale  $t$  tähendus võrranditega, kus see täht esineb, ja alusvõrrandeid on peamiselt kahte liiki:

1) Lagrange'i formalism, kus võrrand asukoha  $q(t)$  määramiseks arvutatakse välja ühest teatud funktsionaalist  $L(q, dq/dt)$ , nn lagranžiaanist,

$$\frac{d}{dt} \left( \frac{\partial L}{\partial \left( \frac{dq}{dt} \right)} \right) - \frac{\partial L}{\partial q} = 0;$$

2) Hamiltoni formalism, kus võrrandid asukoha  $q(t)$  ja impulsi  $p(t)$  määramiseks arvutatakse välja ühest teisest funktsionaalist  $H(q, p)$ , nn hamiltoniaanist,

$$\frac{dq}{dt} = \frac{\partial H}{\partial p}, \quad \frac{dp}{dt} = -\frac{\partial H}{\partial q}.$$

Paljudel juhtudel on need mõlemad ühe ja sama erinevad väljendused (matemaatikas üteldakse: kaks formalismi on teineteiseks teisendatavad Legendre'i teisendusega) ja neil juhtudel, kui nad seda ei ole, peetakse Hamiltoni formalismi aja määratluse jaoks primaarseks, sest võrrandid on just selleks sobival kujul: võrdusmärgist vasakul on  $q$  ja  $p$  muutumine ajas ning paremal eeskirjad nende arvutamiseks.

Koolifüüsika tasemel ütlevad mõlemad formalismid lihtsalt

$$m \frac{d^2 q}{dt^2} = F,$$

ehk (mass  $m$ )  $\times$  (kiirendus  $d^2q/dt^2$ ) = (jõud  $F$ ), see on Newtoni teine liikumisseadus. Lagranžiaan  $L$  on sel juhul kinetilise ja potentsiaalse energia vahe, hamiltoniaan  $H$  aga nende summa, s.t koguenergia. Milliste rafineeritusteni on aja küsimuses jõudnud "nüüdisaegse teoreetilise alusfüüsika eesliini" valemid, ei ole siinkohal võimalik lähemalt tutvustada; märgime vaid, et eriti just seal ei ole alati sugugi selge, miks üteldakse mingi valemite esineva tähe (harilikult  $t$ ,  $T$  või  $\tau$ ) kohta, et see tähistab aega.

Igal juhul aga valemite sisalduv täht  $t$  ( $T$ ,  $\tau$ ) ongi "aeg teoreetilises füüsikas" ja kõik sõnad selles fraasis on niisugused, et nende otsetõlked kreeka keelde esinevad ka Aristotelese füüsikaloengus: χρόνος, θεωρία, φυσική.



Mis on siis see aeg  $t$  või mida ta teoreetilise füüsika arutlustes tahab ja mida see arutus ise tahab?

Arutleda tahab ta näiteks niisuguste asjade üle nagu “müüoni-lagunemine-elektroniks-ja-kaheks-neutriinoks” ehk teisiti üteldult: “Kui suur on müüoni eluiga (või eluaeg)?” Muidugi, küsida võib igasugust, näiteks: “Kunas oli maailma algus (Suur Pauk)?” või “Kunas on maailma lõpp (ükskõik mida küsija selle all mõtleb)?”

Vastus niisugustele küsimustele on ikka mõni arv. Füüsiku katseriistadelt saab välja lugeda: müüoni eluiga on umbes  $2 \cdot 10^{-6}$  sekundit. Kosmoloogiavalemid (kui kosmoloogiat võtta tõsiteadusena ja mitte vaid mänguna kosmilisel malelual) lasevad arvutada: Suur Pauk oli ligikaudu 15 miljardit ehk  $1,5 \cdot 10^{10}$  aastat tagasi. Et vastata kolmandale küsimusele, tuleks ütelda, mida peetakse silmas maailma lõpu all; kuid mis ta ka poleks, igal juhul on (tema saabumise?) aeg antud arvuga, ükskõik siis, kas ligikaudu või täpselt. Vastus on ikka just niisuguses subjekt-predikaat vormis väljendatud:  $S$  on  $P$ , aeg on arv. Müüoni eluiga on midagi, mida väljendatakse arvuga,  $2 \cdot 10^{-6}$  sekundit.

Teiselt poolt ja täpsustavalt, seda aega võib nimetada ka kellaajaks. See on aeg, mida näitab kell, õigemini selle aja määrab või defineerib teataval viisil konstrueeritud kell, või kellana võetud teatud kindel looduslik liikumine, või kellad, mis omavahel on teatavas kindlas korrelatsioonis (füüsiliselt). Sellel ajal on mõte ainult praegu — nüüd,  $võv$  — ja siin; väljaspool toda teatud viisil määratud kella või korreleeritud kellasad ei ole sõnal “aeg” (kõnealus(t)e kella(de)ga antud harul) vähimatki tähendust. Aeg selles kohas on see, mida hästikonstrueeritud kell seal näitab, ja näitab ta ikka arvu. Aeg on arv, kuid paneme tähele, et see arv ei ole aeg vahetult, vaid vahendatult — “osuti” asukoha kaudu.

Korreleeritud ei ole mitte ainult kellad omavahel, vaid “kõik asjad selles kohas” (aga ka teistes kohtades) on kelladega korreleeritud, s.t käivad nende korreleeritud kellade järgi ja on oma olemuselt seega ise kellad.

Võrrandit

$$\frac{d}{dt} \left( \frac{\partial L}{\partial \left( \frac{dq}{dt} \right)} \right) - \frac{\partial L}{\partial q} = 0$$

ja teisi ülaltooduid võib siis mõista ka kella võrranditena (erijuhtudel saab neid vaadata ka aja võrranditena, nt Hamiltoni formalismis võivad energia  $H$  ja aeg  $T$  esineda sarnastes rollides (Kõiv, Kuusk 2000)), kuigi tavaliselt nimetatakse neid liikumisvõrranditeks.

Kellad käivad *liikumisvõrrandi järgi* ja näitavad *aega*, mis on *arv*.

Ja Aristoteles ( $\Delta 19b1-2$ ):

τοῦτο γάρ ἐστιν ὁ χρόνος, ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον.

*see on ju aeg: liikumise arv varasema ja hilisema suhtes.*

Märkame, et olulised sõnad — aeg, arv, liikumine — on sarnase lausega kokku seotud nii “füüsikalises arutluses tänapäeva mõttes” kui ka Aristotelese füüsikaloengus. Viimases on lisaks veel täpsustus τὸ πρότερον καὶ ὕστερον, mida tänapäeva füüsikalises sõnakasutuses ei pruugita, s.t mis ei kuulu enam ütlemisele või vähemalt niisugusel kujul ei kuulu.

## LIIKUMINE JA KOHT

Küsimiseni ajast jõuab Aristoteles oma traktaadi neljanda osa ( $\Delta$ ) lõpus. Peatüki  $\Delta 10$  alustuseks ütleb ta ( $\Delta 17b29$ ):

Ἐχόμενον δὲ τῶν εἰρημένων ἐστὶν ἐπελθεῖν περὶ χρόνον.

*Pärast seda, mis on räägitud (eõrw — ütlema, rääkima), tuleb järgmisena edasi minna aja juurde.*

Kui nii, siis peab küsima, mis on see ἐχόμενον δὲ τῶν εἰρημένων, mille järel tuleb minna aja juurde, ja miks on see järjekord just niisugune, nagu ta on, ja milline ta siis õieti selles traktaadis on.

Tuletame meelde, et päris alguses ütles Aristoteles, et teadmine füüsisest — ja seda ta oma loengus tahab esitada — peab liikuma meile tuntumast ja meile selgemast oma loomuse järgi selgemale [*τὰ σαφέστερα τῇ φύσει καὶ γνωριμώτερα*].

Niisiis, aeg on niivõrd sügaval füüsisest, s.t füüsi enda selguse juures ja meile varjatud, et me jõuame temani alles siis, kui oleme



läbi käinud teoreetilise tee algete või põhjuse [ἀρχαὶ ἢ αἰτία] juurest üle liikumise ja koha ajani.

Liikumise [κίνησις] ja selle teooria kohta tuleb ütelda, et Aristoteelse teooria ei ole “klassikaline mehaanika” selles mõttes, nagu on too, mille algatajana nimetatakse Galileid ja millele andis kuju Newton. Aristotelesel ei ole aluseks võetud nn vaba inert-siaalne liikumine tühjeses. Algasetus on teine — liikumine looduse järgi või looduse vastu, oma loomuliku koha poole või sellest eemale.

Koht [τόπος] ei ole punkt või piirkond mingis abstraktses ruumis, mis on tühjuse idealisatsioon; τόπος ja siis ka ruum, mida tahetakse vaadata lõpliku ruumina, on φύσις’ e enda ruum, see, mis kuulub füüsisele endale ja saab selgeks füüsisega. Tühjust — χενόν — ei ole, koht on ikka ja alati mingi keha koht ja keha on piirpindadega piiratud, s.t puutepindadega teistest kehadest eraldatud. Ja ainult keha [σῶμα] kohta saab ütelda: ta-on-kohas. Nagu ka (hiljem näeme) saab tema kohta ütelda: ta-on-ajas [ἐν χρόνῳ].

See keha [σῶμα] on kohas, millest väljaspool on mingi teine keha, mis seda keha sisaldab (hõlmab); kui ei (hõlma), kohas ei ole — ᾗ δὲ μή, οὐ (Δ212a32). On mingis kohas, tähendab: tal on piir (äär) selle keha suhtes, mis teda sisaldab. Ja siis (Δ212b22): kui τόπος on nii mõistetud, langevad ära kõik koha-apooriad.

Nagu üteldud, Aristoteelse enda arutus või selle tulemus — θεωρία — on arutus juba olnud arutlustest, on traditsioonis ja traditsiooniline. Kreekas on see üsna kategooriline nõudmine, sest toob kaasa “traditsiooni kriitilised punktid”, millest lihtsalt mööda minev arutus ei saa enam kuuluda sellesse traditsiooni, s.t ei kuulu selles traditsioonis edasiarutamisele. Need kriitilised punktid on tähistatud sõnaga ἀπορία (ἀπορέω — kahtlema, segaduses olema, küsimust püstitama) ja nad esitatakse lausetena aja, koha ja liikumise kohta. Jõudnud koha-apooriateni, ei ole Aristotelesel neist võimalik vaikides mööda minna.

Näiteks Zenon (Aristoteelse järgi (Δ210b23)): kui koht on midagi olemasolevat, siis peab ta olema “mingis kohas”, see kui olemasolev omakorda “mingis kohas” ja sel real pole lõppu.

Kuid Aristoteles (Δ212b22–29): koha-apooriad kaovad, kui saadakse aru, et 1) koht ei veni, ei kasva koos kehaga, mis temas

asub, 2) punktil ei ole kohta, sest punktil puuduvad piirid (ääred), 3) ühes kohas ei saa olla kaks keha, 4) kehade vahel ei ole tühja vahet — διάστημα; nii on garanteeritud kehaline pidevus, mida siin tuleb mõista selle sõna tavatähenduses ja mitte tänapäeva matemaatika tehnilise termini analoogina. Ja lõpuks: 5) koht on “kuskil”, kuid mitte kui koht, vaid kui piiravate pindadega piiratu, sest mitte “kõik olemasolev” ei asu kohas, vaid ainult see, mille liikumine on võimalik.

### KAS AEG ON OLEMAS?

Pärast arutlust kohast ja tühjusest (mille olemasolu eitatakse) jõuab Aristoteles ajani. Ses asjas on kõige olulisemad neljanda osa (Δ) viimased peatükid (10–14) ja kuuenda osa (Ζ) peatükid 1, 3, 8 ja 9 (tekstiread vahemikust 217b29–240b7).

Alustuseks küsib Aristoteles (Δ217b31): mis on aeg, kas ta on midagi olevat [τῶν ὄντων] või midagi mitte olevat [τῶν μὴ ὄντων]?

Ja enne veel, kui sellele vastust otsida oma esialgses eksoteerilises arutluses [διὰ τῶν ἐξωτερικῶν λόγων], küsib ta: kuidas näitab meile ennast aeg? Kuidas me aega tunneme?

Aeg näitab ennast meile nii, et tema kohta tuleks ütelda: ei ole [οὐκ ἔστιν], sest osa temast juba-oli [γέγονε] ja sellepärast (enam) ei ole, teine osa temast on alles tulemas [μέλλει] ja sellepärast (veel) ei ole. Sellele aga, mis koosneb mitteolevast, ei saa omistada olemist (Δ217b33–34) — ja siinkohal on võimatu jätta vaatamata, kuidas meie kaasaegsed McTaggart ja Dummett samasuguse tulemuseni jõudes *ennast* sellest “apooriast” välja mängivad (või ei mängi); kuid nendest veidi hiljem.

Tollestsamast esialgsest vaatlusest on aga selgunud, et oleme ajaga — niisiis aeg ikkagi on olemas — juba midagi teinud: oleme ta jaganud — niisiis aeg on jagatav — ja jagatud osad oleme eraldanud kaheks: juba-olnud ja veel-mitte-tulnud.

Eraldamine toob sisse kolmanda aja-juurde-kuuluva: nüüd [τὸ νῦν] on see, millega jagamine [juba-oli (γέγονε) ja veel-tulemas (μέλλει)] on teoks tehtud, millega on aeg kahte ossa eraldatud.



Niisuguse triaadina tuleb eksoteerilises vaatluses ette aeg:

|           |     |            |
|-----------|-----|------------|
| γέγονε    | νῦν | μέλλει     |
| οὐκ ἔστιν | —   | οὕτω ἔστιν |

Sealjuures νῦν — see, mis jagab — ei saa ise olla osa ajast (niisamuti nagu punkt ei saa olla kohas), sest osa mõõdab tervikut ja tervik peab koosnema osadest, kuid aeg ei koosne *nüüd*'idest.

Aeg on triaad, kuid tema kolm osa ei ole ühetaolise loomusega, keskmine osa — olevik, nüüd, νῦν — on kahest ülejäänust otsustavalt erinev.

### AEG JA LIIKUMINE

Sellest pildist, mis selgub eksoteerilises vaatluses, läheb Aristoteles üle teooriasse ja arutleb arutlusest, küsides, mis on juba-ajast-arutatud, milleks see on oluline ja mida maksab see-mis-teised-on-arvanud. (Paneme tähele, et enne veel, kui selgub, mis on aeg, oleme oma arutlustes ajale võlgu. Aga teorias olles ei saa seda küsimust vältida, sest arutus peab jääma traditsiooni ja seda tuleb edasi arutada.)

Mis juba-üteldud-on, on see (Δ218a34–b1): on neid, kes arvavad, et aeg on liikumine [κίνησις] või universumi liikumine [τοῦ ὅλου κίνησις (ὅλος — täielik, terviklik; τὸ ὅλον — universum)] või (taeva)sfääri [ἡ σφαῖρα] oma. Seda arvamust, et aeg on mingi liikumine või muutumine [μεταβολή, verbist μεταβάλλω — pöörama, nihkuma, muutuma], ei saa aga pidada tõeks, sest iga keha liigub omamoodi, kuid aeg on ühtmoodi [ὁμοίως] kõige juures [παρὰ πᾶσιν].

Siit järeldus: aeg ei ole (nagu arvatakse) liikumine.

Ag aega ei ole ka ilma liikumiseta (Δ218b21):

Ἄλλὰ μὴν οὐδ' ἄνευ γε μεταβολῆς·

*Kuid teiselt poolt, mitte ka ilma muutuseta.*

Sealjuures ei tee Aristoteles esialgu [ἐν τῷ παρόντι] vahet liikumise [κίνησιν] ja muutumise [μεταβολήν] vahel (Δ218b19–20).

Aeg ei näita meile ennast ilma muutuseta. Ehk teisiti: ilma muutust nägemata (tundmiseta) me aega ei tunne. Aeg on miski, mis tuleb ilmsiks muutumises.

Kui me ei ole muutunud mõtetes [μεταβάλλωμεν τὴν διάνοιαν] või ei märka seda, siis näib meile, et aega ei ole möödunud. Nii räägib müüt nendest, kes Sardiinias magavad ja ärgates seovad oleva sellesama νῦν'iga (mis enne) ja arvavad, et aega ei ole möödunud (Δ218b23–27).

Aeg toob nähtavale νῦν'i, mis on kahetine — muutuv ja muutumatu, ning muutuvana on ta erinev (punkt) ajas.

Kui ei oleks alati erinev nüüd [ἕτερον τὸ νῦν], vaid üks ja sama [ταὐτὸ καὶ ἕν], ei oleks aega [οὐκ ἄν ἦν χρόνος]. Kui ei näi olevat kahte erinevat νῦν'i, ei näi olevat aega nende vahel (Δ218b27–29).

Aistime aega koos liikumisega ja seos on vastastikune. Seega, kuigi aeg ei ole liikumine, on ta midagi liikumisest [τὶ τῆς κινήσεως] (Δ219a3).

Siiani on räägitud ajast selles mõttes, kuidas ta ennast meile näitab, kuidas me aega ära tunneme. Ei ole aga üteldud, mis aeg on või mis ta veel on. Kuid see, et aeg on midagi liikumisest ja et ta omab kolmikjaotust (ἄσπερον, νῦν, πρότερον), kus νῦν peab olema võimeline olema erinev, lubab uue, täpsema arutluse sellel alusel, mis on juba teada liikumisest, kineesist.

## AEG JA PIDEVUS

Kineesisega on seotud κινούμενον — see-kes-liigub, s.t see, kes liigub miskist [ἐκ τινος] miskisse [εἰς τι] (Δ219a10). Sellega on tehtud otsustav samm ruumilise liikumise poole.

Miskist miskisse on suuruse [μέγεθος] vahemik, sest iga τι — miski — on piiratud ja piiratud olemine määrab koha, kus ollakse, ollakse aga ilmtingimata üksteise-järel ja üksteist-puudutades (sest tühjus puudub) — seega pidevalt.

Üksteist-puudutades ja üksteise-järel määrab suuruse — μέγεθος — ja μέγεθος on pidev [συνεχῆς (συνεχής — kooshoidev, ühendatud, üksteisele järgnev, pidev)], s.t lõpmatuseni jagatav lõigetega, millel endal ei ole kohta (sest koht on piiride vahel olemine ja piirid on need, mis üksteist puudutavad). Kuna liikumine on liikuva liikumine, kaasneb [ἀκολουθεῖ (ἀκολουθεῖω — järgnema, järele minema, kaasas käima; järelduma, olema kooskõlas)] suurusega liikumine [τῷ μεγέθει ἢ κίνησις]



(Δ219a11), millest järeldub, et liikumine on samuti pidev [ἡ κίνησις ἐστὶν συνεχής]. Aga kuna aeg on midagi liikumisest [τὴ τῆς κινήσεως], kannab ka tema midagi pidevusest [συνεχής] ja tema kohta võib ütelda sedasama, mida võib ütelda suuruse [μέγεθος] kohta. Niisiis, aeg näitab ennast pidevana.

Ajamäärangud “varem” ja “hiljem” on meile antud koha või osade järjekorra kaudu (Δ219a14–16):

τὸ δὴ πρότερον καὶ ὕστερον ἐν τόπῳ πρῶτόν ἐστιν. ἐνταῦθα μὲν δὴ τῇ θέσει·

*varem ja hiljem on algselt kohas, samuti järjekorra erinevuses.*

Kui tajume liikumises eelnevat ja järgnevat, siis teame, et aeg on möödunud [φαμέν γεγόνεναι χρόνον] (Δ219a23–24).

Aeg möödab liikumist (Δ219b1–2):

τοῦτο γάρ ἐστιν ὁ χρόνος, ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον.

*see on ju aeg: liikumise arv varasema ja hilisema suhtes.*

Sest: liikumine on suuruse liikumine ja suurus on võimalik anda sellised määrangud nagu rohkem ja vähem [πλείον καὶ ἔλαττον] ja need omakorda on miski, mis on antav arvuga (Δ219b4):

πλείον καὶ ἔλαττον κρίνομεν ἀριθμῶ.

*rohkem ja vähem otsustame arvuga.*

Liikumise (mis on samuti pidev nagu megeetoski) rohkem ja vähem (varem ja hiljem) määratakse ajaga, järelikult aeg ongi see arv [ἀριθμὸς ἃρα τις ὁ χρόνος] (Δ219b4–5).

Täpsemalt: aeg on sellepärast liikumise arv, et (Δ219b12)

νῦν τὸν χρόνον ὀρίζει, ἢ πρότερον καὶ ὕστερον

*niitud piiritleb aega, kuivõrd see on varasem ja hilisem.*

νῦν saab seda teha oma kahetise loomuse tõttu, ta on (alati) erinev [ἕτερον], kuivõrd ta on ἐν ἄλλῳ καὶ ἄλλῳ — erinevas ja erinevas (kohas) (Δ219b14), kuid on ka sama [τὸ αὐτό] substraadi, liikuva kaudu [ὅν ἐστὶ τὸ νῦν] (Δ219b15). Sest liikumine on liikuva liikumine ja kahetine loomus on ka liikumisel: sama kui sama-keha, erinev kui erinevas-kohas.

Sel viisil on νῦν seotud liikumisega: nimelt kaasneb (käib kaasas) [ἀκολουθεῖ] liikumisega aeg (Δ219b15–16):

Aeg ja θεωρία

ἀκολουθεῖ [---] τῷ μὲν μεγέθει ἢ κίνησιν, ταύτη δ' ὁ χρόνος  
*kaasneb [---] suurusega liikumine, ja sellega aeg*  
liikuvaga aga νῦν (Δ219b23–24):

τῷ δὲ φερομένῳ ἀκολουθεῖ τὸ νῦν, ὥσπερ ὁ χρόνος τῇ κινήσει  
*liikuvaga kaasneb nüüd, nii nagu aeg liikumisega.*

Liikumine ja liikuv annavad χρόνος'e ja νῦν'i vahekorra  
(Δ220a3-4):

χρόνος μὲν γὰρ ὁ τῆς φορᾶς ἀριθμὸς, τὸ νῦν δὲ ὡς τὸ φερόμενον,  
οἷον μονὰς ἀριθμοῦ.

*aeg on edasikandmise arv, nüüd nagu edasikantav, justkui arvu ühik.*

Ja sellega on aeg [χρόνος] pidev [συνεχής], sest ta on διήρηται  
κατὰ τὸ νῦν — jagatav tänu nüüd'ile, mis ise aga on jagamatu ajas.

#### McTAGGART (1908): AEGA EI OLE

Nüüd on õige aeg [καιρός] tulla kaasaegsete “ajahädade” juurde ja vaadata, kuidas Aristotelesest mitu aastatuhandet hiljem on J. Ellis McTaggart teoretiseerinud nendesamade küsimuste üle: kuidas näitab meile ennast aeg? Kuidas me aega tunneme?

Aeg näitab ennast meile muutusena, ütleb McTaggart. Kui muutust ei ole, ei ole mõtet rääkida ajast. Kui kõik ajahetked järjestada varem-hiljem suhte alusel ühele teljele (niisugust ajahetkede järjestust nimetab ta momentide B-seeriaks), siis oleme saanud muutumatu rea, mis just selle — muutumatuse — tõttu ei saa olla “aeg ise”.

Aja enda muutus on meile antud kui tuleviku tulek ja läbi oleviku minevikku minek (seda nimetab ta momentide A-seeriaks). Aja muutumine ei ole seesama, mis asjade muutumine (seda nimetab ta C-seeriaks). Ajal — A-seerial — on olemas suund, tulevikust läbi oleviku minevikku, kuid asjade muutuste rida — C-seeria — on suuna valikus vaba. A-seeria taustal võib C-seeriale omistada kindla suuna (ühe kahest võimalikust), siis ta võib tähistada aega, aeg ise aga on momentide A-seeria.

Kuid teiselt poolt, ütleb McTaggart, momentide järjekorda A-seerias ei saa me eristada muul viisil kui teadmiseiga, et iga moment



saab kõigepealt olema tulevikus, siis on olevikus ja lõpuks oli minevikus. Selles lauses aga on tulevik, olevik ja minevik määratud vaid tegusõna “olema” tuleviku, oleviku ja mineviku vormidega “saab olema”, “on”, “oli”. Nii viisi on A-seeria ehk aeg antud sellesama A-seeria kaudu ja oleme saanud mitte A-seeria määrangu, vaid loogilise ringi. Kui aga tuleviku-, oleviku- ja minevikumomente ei saa eristada, siis on igal momendil kõik kolm omadust — olla tulevikus, olla olevikus, olla minevikus. Järelikult on A-seeria vastuoluline ja järelikult aega ei ole reaalselt olemas.

### DUMMETT (2003): OLEVIKKU EI OLE

McTaggarti argumentidele on vastanud paljud filosoofid, on esitatud hulk metafüüsilisi argumente tema järelduse poolt ja vastu, on arutletud mitmel viisil A- ja B-seeria reaalsuse või mitterealaalsuse üle. Me ei hakka siin neid argumente täpsemalt kirjeldama. Kuid nimetamata ei tahaks jätta Michael Dummetti, kes kogu oma filosoofilise karjääri jooksul on selle küsimusega tegelnud. Kui varasematel aegadel suhtus ta McTaggarti arutlustesse üsna mõistvalt (Dummett 1960) ja kaitses ka ise seisukohta, et minevik ei ole reaalne (Dummett 1969), siis nüüd (Dummett 2003) on ta ses asjas oma arvamust muutnud ja peab reaalseks nii tulevikku kui minevikku — kuid mitte olevikku.

Dummetti kõigi arutluste alus on justifikatsiooniline tähendus-teooria, mis matemaatika väidetele rakendatuna langeb kokku intuitsionistliku tähendusteooriaga. See ei ole bivalentne, s.t ei kehti välistatud kolmanda seadus, ja seega võib olemas olla väiteid, millel tõeväärtus puudub. Justifikatsiooniline tähendusteooria keele jaoks erineb aga intuitsionismist matemaatikas ühes olulisel punktil: kui on olemas vahendid mingi matemaatikaväite õigustamiseks, siis on nad olemas alati, seevastu vahendid tavakeele empiirilise väite õigustamiseks võivad olla olemas praegu, kuid ei pruugi enam olla olemas aasta või isegi nädala pärast.

Lähtudes justifikatsioonilisest tähendusteooriast jõudis Dummett (1969) järelduseni, et minevik võib olla mittereaalne, ehk täpsemalt: väide, et minevik on mittereaalne, ei ole mittekoherentne, kuigi raskesti usutav ja segadusseajav. Nüüd on Dummett

leidnud oma varasemale justifikatsiooniteooriale sellise modifikatsioonini, mis lubab nii mineviku kui tuleviku reaalsust.

Kõigepealt aga küsime: mida õieti tahetakse teada, kui arutletakse tuleviku või mineviku reaalsuse üle?

McTaggart pidas aja kõige olulisemaks tunnuseks muutust — tulevikust läbi oleviku minevikku. Ajatunne lubab meil ehitada ajatelje, millel on määratud mitmesuguste sündmuste asendid. Selle juurde peab meil esiteks olema tähendusteooria, mis annab mineviku ja tuleviku kohta käivate lausete tähenduse nii, et nad kirjeldaksid mingeid sündmusi ajatelje mingites kohtades ja oleks võimalik selgeks teha ja arutleda selle üle, et miski juhtus või saab juhtuma millalgi. Teiseks, väidetele tuleviku ja mineviku kohta peab olema võimalik anda tõesushinnang, mis ei pruugi olla bivalentne (ja Dummetti järgi ei olegi seda), kuid mis peab alluma tõe kriteeriumidele.

Modifitseeritud justifikatsioonilises tähendusteoorias (Dummett 2003) on tõe kriteeriumiks meie õigustatus mingit väidet väita, kusjuures sõna “meie” tuleb siin võtta kollektiivses tähenduses: mitte üksiksubjekt, vaid meie kõik, kes me kasutame vastastikku tõlgitavaid keeli. Arvesse võetakse kõigi selliseid keeli rääkivate elavate või elanud inimeste kogemused. Väited minevikusündmuste kohta ja väited tulevikusündmuste kohta on õigustatavad, kui õigustuseks lugeda nende õigustamise võimalust sel momendil, mil väidetavad sündmused toimuvad. Selles mõttes on tulevik ja minevik ühtviisi reaalsed, sest keelekasutus, millest kõik kõnelejad osa võtavad, on niisugune, et pakub ühesuguseid võimalusi aja mõlemal suunal.

See muidugi ei tähenda, et tulevik ja minevik ei oleks erinevad; see on keelekasutusestki ilmne: tulevikusündmuste tõesust hindame alati vaid tõenäosuslikult, minevikusündmuste oma aga teame, kui üldse, siis kindlalt; ka on erinev nende kausaalne roll. Täpsemalt (Dummett 2003: 51): “Seega me paigutame minevikku need sündmused, mis on võimelised avaldama kausaalset mõju sündmustele meie lähedal, nii et me võime saada informatsiooni nendest ja nende kohta, kuid ilma et meil oleks mingit võimalust neid mõjutada, ja me paigutame tulevikku need sündmused, mida me võime mõjutada, kuid millest me ei saa mingit informatsiooni.”



Tõe mõiste ei ole absoluutne ja ühene, vaid sõltub tähendus-teooriast. Dummetti tõemõiste on justifikatsioonilise tähendus-teooria tõde. Minevikus võib olla sündmusi, mis mitte kunagi enam nähtavale ei tule; Dummetti teoorias ei ole nad ebareaalsed, vaid nende kohta käivatele väidetele saab jätta tõeväärtused omistamata.

Dummetti teooria järgi on tulevik ja minevik mõlemad reaalsed, kuigi mitte ühelaadsed, sest põhjuslikkuse nool näitab minevikust tulevikku ja sellega määrab aja suuna. See, mida reaalsuses ei ole olemas, on *praegu*, *nüüd* [now] ja teda märgib vaid meie teadvuse liikumine ajamomentide B-seeria reaalsel ja muutumatu teljel. Niisugune on Dummetti järgi “aeg ise” (Dummett 2003: 51): “Aeg ei ole niisiis vaid üks mõõde neljast; kuid see, mis teda täidab mõlemas suunas, on ühtviisi reaalne. [---] Aeg ei ole taandatud üheks neljast mõõtmest, ta jääb alles kui meie teadvuse liikumise mõõt piki ühte mõõdet.”

Paneme tähele, et Dummett annab siin aja probleemile peaaegu sõna-sõnalt samasuguse vastuse nagu Aristoteles: *nüüd* ei ole aja osa, ta vaid jagab aega tulevikuks ja minevikuks. Ometi on nende lahendused sisult väga erinevad, sest probleemid asetuvad täiesti teisiti: Aristoteelse probleem seisab füüsikas, Dummettil (nagu ka McTaggartil) on see aga nihkunud metafüüsikasse. Aristoteles peab oma aja-arutlusega lahendama Kreeka reaalse maailma apooriaid, mis puudutavad tegelikku füüsist ja selle liikumisi, seepärast arutleb ta nende üle oma füüsikaloengus ja mitte metafüüsika-traktaadis. Dummetti arutlused ei pea lahendama tänapäeva füüsika probleeme, vaid ainult seletama nende võimalikke tähendusi.

## LIIKUMISE APOORIAD

Aristoteelse arutlus-tulemus ( $\theta\epsilon\omega\rho\iota\alpha$ ) ajast on tulemus ühtlasi arutlusest arutlusest, s.t arutlusel on kohustus millelegi vastata. Nagu juba märgitud, Kreeka arutluste omapära on kriitiliste punktide — apooriate — tekkimine seoses teatavate kriitiliste mõistetega ja nendest ei või arutlus mööda minna, kui ta tahab püsida traditsioonis. Apooriatel on kategooriline tähendus.

Meie oma arutlustes peame need kriitilised kohad üles otsima, sest võib-olla ei ole nad ka selles harus, milles meie “füüsikalised arutlused tänapäeva mõttes” praegu liiguvad, oma kriitilisust kaotanud. Kui see tõesti nii on, siis tähendab see, et mingil määral puudutatakse ka praegustes arutlustes sedasama, millest räägib Aristoteles.

Aeg võib olla liikumise arv sellega, et temasse kuulub  $\nu\bar{\nu}$ . See tähendab:  $\nu\bar{\nu}$  peab ajas ja liikumises olema nii, et aeg oleks liikumise arv ja kõik teoreetilised raskused — traditsioonilised apooriad — oleks kõrvaldatud.

Traditsiooniline kriis aga tekib siis, kui tuleb sisse vastandus *liikumine*—*paigalseis*: ἡ κίνησις—ἡ ἡρέμησις.

Olemine ajas [ἐν χρόνῳ] on olemine arvus [ἐν ἀριθμῶ] (Δ221a 26–28). Mingi asi on arvus, kui tema olemine [εἶναι] on arvus mõõdetav. Aeg mõõdab nii liikuvat kui ka [κατὰ συμβεβηκός] paigalolevat [ἡρεμεῖν], s.t mõõdab, kui suur on nende paigalolemine ja liikumine (Δ221b7–14). See, mis ei ole ei paigal ega liigu, ei ole ajas (Δ221b20–21). Ka ükski mitteolev ei ole ajas (Δ221b23–24).

Paigalolemine [ἡρεμεῖν] tähendab (Z234a32–33):

ἡρεμεῖν γὰρ λέγομεν τὸ πεφύκος κινεῖσθαι μὴ κινούμενον

“on paigal” üteldakse selle kohta, mis loomuse järgi liikuda saab, kuid ei liigu.

Seega: (a) ei ole liikumist *nüüd*’is [οὐκ ἄρα ἔστιν κινεῖσθαι ἐν τῷ  $\nu\bar{\nu}$ ], sest oleks seal liikumine, liiguks kiirem pikema maa, aeglasem lühema, tekiks rohkem-vähem vahekord, seega jagataks  $\nu\bar{\nu}$ , mis aga pole võimalik, sest ta on jagamatu [ἀδιαίρετον] (Z234a31); (b) ei ole seal ka paigalseisu [ἀλλὰ μὲν οὐδ’ ἡρεμεῖν] (Z234a31–32), sest miski ei ole võimeline liikuma  $\nu\bar{\nu}$ ’is, mis aga ei ole võimeline liikuma, ei ole paigal ega liigu. Või ka nii: paigal on see, mis on samasugune [ὁμοίως] nüüd ja enne seda; kuna  $\nu\bar{\nu}$ ’is puudub “enne seda”, ei ole seal paigalseisu (Z234b6–9).

Sellega on traditsiooniline kriis — olla paigal ja olla paigalt ära, s.t liikuda — lahendatud.

Nii Zenon: kui alati on paigal asi, mis on iseendaga võrdses kohas, ja kui liikuv asi on alati hetkes [ $\nu\bar{\nu}$ ] ja hetkes olles alati kohas, mis on temaga võrdne, siis liikuv nool on liikumatu (Z239b5–7).



Kuid Aristoteles: hetkes ei ole nool paigal ega liigu ja aeg ei koosne hetkedest, hetk vaid mõõdab aega, milles nool on liikumas.

Peamiselt seda apooriat peab silmas Aristotelese arutlus ajast, sest sellest üle saamata ei oleks võimalik edasine arutlus — teooria loomine.

Ometi ei ole kriitiline punkt sellega kadunud, ta tuleb tagasi ja tuleb sellesamas kontekstis — ἔκ τινοϛ ja ἐν τινι, paigalt ära ja paigal. See kriis on võimeline ajas — selles ajas, milles arutlused toimuvad — võtma uuesti apooria kuju, nimelt tänapäeva kvantmehaanika paradoksidenä (Kõiv 2002).

Siinkohal aga jääb küsimus “Mis on aeg?” kahekordselt lahendamata, kuna ei ole puudutatud seda aega, mis teooriat ennast “edasi viib”, ja alles on jäänud kriitilised küsimused selle aja kohta, mis teooria sees on võetud vaatluse objektiks — kuhu tuleks jõuda *meile* selge aja juurest, nii et aeg end oma *loomuse* järgi selgena näitaks.

## Kirjandus

- Aristoteles' Physik. *Vorlesung über Natur*. Griechisch-Deutsch. Übersetzt, mit einer Einleitung und mit Anmerkungen herausgegeben von Hans Günter Zekl. 1987 (Bd. I), 1988 (Bd. II). Hamburg: Felix Meiner Verlag
- Dummett, Michael 1960. A Defence of McTaggart's Proof of the Unreality of Time. — *Philosophical Review*, vol. LXIX, pp. 497–504 [taastrükk: *Truth and Other Enigmas*. Cambridge: Harvard, 1978, pp. 351–357]
- Dummett, Michael 1969. The Reality of the Past. — *Proceedings of the Aristotelian Society*, n.s., LXIX, pp. 239–258 [taastrükk: *Truth and Other Enigmas*. Cambridge: Harvard, 1978, pp. 358–374]
- Dummett, Michael 2003. Truth and the Past. — *The Journal of Philosophy*, vol. C, pp. 5–53
- Kõiv, Madis 2002. Aeg ja nool. — *Eesti Füüsika Seltsi aastaraamat 2001*, Tartu, lk 6–42
- Kõiv, Madis, Piret Kuusk 2000. Mis on aeg? — *Akadeemia*, nr 1, lk 67–87
- Liddell, Henry George, Robert Scott 1968. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press

McTaggart, J. Ellis 1908. The Unreality of Time. — *Mind*, n.s., XVII, pp. 457–474. [Artikli tõlge ilmub *Akadeemia* käesolevas numbris]

MADIS KÕIV (sünd. 1929) on füüsikateoreetik, filosoof ja kirjanik. Ajakirjas *Akadeemia* on temalt varem ilmunud “Õun” (1989, nr 9, lk 1816–1828), “Meil aiaäärne tänavas: Analüüs” (1989, nr 9, lk 1829–1838), “Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega” (1990, nr 6, lk 1123–1137), “Kakssada aastat hiljem: Arutlusi Johann Gottlieb Fichte *Inimese määratluse* väljaande puhul 1988. aastal Tallinnas” (1991, nr 3, lk 543–569; nr 4, lk 796–827), “Aga Liisule kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta” (1993, nr 5, lk 983–989), “*Genius loci*” (1994, nr 4, lk 675–691), “*Was ist des Esten Philosophie: Metafilosoofiline mõtisklus*” (1999, nr 11, lk 2449–2480; nr 12, lk 2673–2704; 2000, nr 1, lk 193–222; nr 2, lk 417–446; nr 3, lk 639–670; nr 4, lk 901–926) ja “Mis on aeg?” (koos Piret Kuusega; 2000, nr 1, lk 67–87).

PIRET KUUSK (sünd. 1947) on füüsikateoreetik. Avaldanud varem *Akadeemias* artiklid “Nicolaus Cusanuse kosmoloogia” (1991, nr 2, lk 227–238), “Aja probleem kosmoloogias” (1991, nr 4, lk 691–698), “Füüsika on meid ümbritseva maailma kõige täpsem kirjeldamine” (1992, nr 11, lk 2361–2366), “Jumal ja loodusseadused” (1993, nr 1, lk 46–53), “Inimene uusaegse füüsika maailmapildis” (1994, nr 10, lk 2051–2063), “Tartu astrofüüsik Wilhelm Anderson” (koos Indrek Martinsoniga; 1997, nr 2, 358–375), “Mis on aeg?” (koos Madis Kõivuga; 2000, nr 1, lk 67–87) ja “Loogika ja kaemus Kanti matemaatikafilosoofias” (koos Immanuel Kanti tekstide tõlgetega, 2001, nr 4, lk 691–743) ja arvustuse “Robert H. March, *Füüsika võlu*. Tlk Henn Käämbre. Tartu: Ilmamaa, 2000” (2002, nr 7, lk 1510–1517).



---

# AJA MÕISTE

*Martin Heidegger*

*Tõlkinud Eduard Parhomenko*

Järgnevad arutlused käsitlevad aega.

Mis on aeg?

Kui aeg leiab oma mõtte igavikus, siis tuleb teda sellest lähtudes mõista. Sellega on selle uurimise tulemus ja tee ette määratud: igavikust aja poole. See küsimuseasetus on igati korras eeldusel, et eelmainitud lähe on meil võtta, et me niisiis tunneme ja mõistame piisavalt igavikku. Kui igavik peaks olema midagi muud kui tühi alatiolimine, *ἀεί*, peaks jumal olema igavik, siis peaks see kõigepealt soovitatud viis käsitleda aega jääma seniks kimbatusse, kuniks ta ei tea jumalast ega taipa küsimist tema järele. Kui usk on ligipääs jumalale ja lävimine igavikuga pole midagi muud kui see usk, siis ei saa filosoofia igavikku ealeski kätte ning seda niisiis ei saa võtta ealeski metoodilisse kasutusse aja-diskussiooni võimaliku vaatenurgana. Seda kimbatust ei suuda filosoofia mitte kunagi enda jaoks kõrvaldada. Nii on siis teoloogia aja õige asjatundja; ja kui mälu ei peta, siis teoloogial on ajaga mitmeti tegemist.

*Esiteks* käsitleb teoloogia inimlikku olemasolu [*Dasein*] kui olemist jumala ees, *käsitleb* inimese ajalist olemist tema suh-

---

**Ettekanne Marburgi Teoloogkonna ees juulis 1924.**

**Martin Heidegger. *Der Begriff der Zeit. Vortrag vor der Marburger Theologenschaft. Juli 1924.* Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Hartmut Tietjen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1989, S. 5–28.**

**Tänu Tõnu Luigele hea nõu eest tõlkimisel ning üldse. *Tlk.***

tes igavikuga. Jumal ise ei vaja teoloogiat, tema eksistents pole põhistatud usuga.

*Teiseks* peab kristlikul usul iseeneses olema suhe millegagi, mis loodus [*geschah*] ajas — nagu kuuldakse ühel ajal, mille kohta üteldakse: See oli aeg, “kui aeg sai täis. . .”<sup>1</sup>

Filosoof ei usu. Kui filosoof küsib aja järele, siis on ta otsustanud *mõista aega lähtuvalt ajast* ehk ἀεὶ<sup>2</sup>st, mis näeb välja nii nagu igavik, ent osutub ajalisolul pelgaks derivaadiks.

Järgnev käsitlus pole teoloogiline. Teoloogiliselt — ja teile jääb vabadus seda niimoodi mõista — saab ajakäsitluse mõtteks olla vaid selle igaviku järele küsimuse raskemaks tegemine, küsimuse õigel viisil ettevalmistamine ja päriselt püstitamine. See käsitelu pole aga ka filosoofiline, kuivõrd see ei püüa esitada üldkehtivat süstemaatilist määratlust ajast — säärane määratlus peaks küsima ajalt tagasi teiste kategooriate seosesse.

Järgnevad arutlused kuuluvad vahest *eelteadusse* [*Vorwissen-schaft*], mille tegevus hõlmab järgmist: uurida järele, mida lõpuks on silmas peetud sellega, mida ütleb filosoofia ja teadus ning mida olemasolu tõlgitsev kõne temast enesest ja ilmast. Kui jõuame selgusele selles, mis on kell, elustub sellega füüsikas elav käsitluslaad ning seega viis, milles aeg saab võimaluse end näidata. See eelteadus, mille piires antud vaatlus liigub, elab vahest isemeelsest eeldusest, et filosoofia ja teadus liiguvad mõiste hakul [*im Begriffe*]. Eelteaduse võimalikkus seisneb selles, et iga uurija teeb endale selgeks, mida ta mõistab ja mida ta ei mõista. Eelteadus annab teada, millal uurimine on oma asja juures — või toitub selle kohta käivast pärandunud ja ärakulunud sõnateadmisesest [*Wortwissen*]. Niisugused järeleuurimised on otsekui politseiteenistus teaduste rongkäigu juures, küll üks allutatud, aga vahel hädatarvilik tegevus, nagu mõned arvavad. Tema suhe filosoofiasse on vaid kaasaajooksmise suhe, korraldamaks vanade pool vahel läbiotsimisi, [nägemaks,] kuidas nemad seda päriselt tegid. Filosoofiaga on järgneval mõtisklusel vaid niipalju ühist, et see pole teoloogia.

Kõigepealt mõni esialgne osutus igapäevasuses kohatavale ajale, loodus- ja ilmaajale [*Natur- und Weltzeit*]. Huvi selle vastu, mis on

<sup>1</sup>Gl 4:4; vrd Mk 1:15; vrd edasi Ef 1:9jj.



aeg, on nüüdsel ajal tärnanud taas füüsikalise uurimise arengu läbi tolle mõtluses alusprintsipiidest, mille käsitlemine ja määramine siin aset leiab: looduse mõõtmise läbi ruumilis-ajalises koordinaatsüsteemis. Selle uurimise praegune seis on fikseeritud Einsteini relatiivsusteoorias. Mõni lause sellest: ruum pole iseeneses midagi; absoluutset ruumi pole olemas. Ruum eksisteerib vaid temas sisalduvate kehade ja energiatega läbi. (Üks vana aristotellik lause:) Ka aeg pole midagi. Aeg püsib vaid temas aset leidvate sündmuste tõttu. Pole olemas absoluutset aega, ka mitte absoluutset üheaegsust.<sup>2</sup> — Selle teooria destruktiivsuse tagant jääb kergesti nägemata positiivne, see, et ta tõendab loodusprotsesse kirjeldavate võrrandite invariantisust suvaliste transformatsioonide suhtes.

Aeg on see, mille sees toimuvad sündmused.<sup>3</sup> Nii näeb seda juba Aristoteles seoses loodusolu olemise põhiviisiga: muutus, kohavahetus, edasiliikumine: ἐπεὶ οὖν οὐ κίνησις, ἀνάγκη τῆς κινήσεως τι εἶναι αὐτόν.<sup>4</sup> Kuna aeg ise pole liikumine, peab tal kuidagi olema tegemist liikumisega. Aeg tuleb kõigepealt vastu [*begegnet*] muutlikult olevas; muutus on ajas. Millena on aeg selles vastutulemisviisis [*Begegnisart*], nimelt muutlik[k]u[se] “millesees’ina” [*das Worin des Veränderlichen*] leitav? Kas ta esitab siin end iseendana selles, mis ta on? Kas saab aja eksplikatsioon, mis siit lähtub, olla tagatisega, et aeg sellega ühlasi kätte annab need fundamentaalsed fenomenid, mis määravad teda iseenda olemises? Või osutab fenomenide aluste väljaotsimine millelegi muule?

Millena on aeg kohatav [*begegnet*] füüsikule? Aja määratleva käsitamisel on mõõtmise iseloom. Mõõtmine annab kätte, kui kaua ja millal, mis ajast mis ajani. Kell näitab aega. Kell on füüsikaline süsteem, millel pidevalt kordub sama ajaline sei-

<sup>2</sup>Heideggeri teravdatud kokkuvõte: vrd lisaks Albert Einstein. Die Grundlage der allgemeinen Relativitätstheorie. — *Annalen der Physik* 49, Leipzig 1916. Vrd ka: *Über die spezielle und allgemeine Relativitätstheorie*. 7. Aufl. Braunschweig: Vieweg, 1920, lk 90jj, 95jj. Vrd edasi: *Vier Vorlesungen über Relativitätstheorie*. Braunschweig: Vieweg, 1922, lk 2.

<sup>3</sup>Vrd Aristoteles, *Physik* IV, Kap. 11, 219a jj.

<sup>4</sup>Samas, 219a 9jj.

sundijada, eeldusel, et see füüsikaline süsteem ei muutu väliste mõjutuste toimetel. Kordus on tsükliline. Igal perioodil on sama ajakestus. Kell annab sama pidevalt end kordavat kestust, mille juurde saab alati tagasi pöörduda. Nende kestuslõikude jaotus on suvaline. Kell mõõdab aega, niivõrd kui võrreldakse mõne protsessi [*eines Geschehens*] kestuse ulatust kella samade seisundite jadaga ning sellest lähtuvalt määratletakse arvuliselt oma "kuupaljususes".

Mida kogeme kellalt aja kohta? Aeg on midagi, milles saab suvaliselt fikseerida nüüd-punkti, nii et kahest eri ajapunktist on üks varasem, teine hilisem. Seejuures pole ükski aja nüüd-punkt teisest eripärasem. Ta on "nüüd'ina" ühe "hiljema" võimalik "varem", "hiljemana" ühe "varema" "hiljem". See aeg on läbivalt ühetaoline, homogeenne. Vaid niivõrd, kui aeg on konstitueeritud homogeensena, on ta mõõdetav. Nõnda on aeg rullumine, mille staadiumid on teineteisega varema- ja hiljema-suhtes. Iga varem ja hiljem on määratletav ühest "nüüd'ist" lähtuvalt, mis aga ise on suvaline. Kui loodumisele [*Geschehen*] lähenetakse kellaga, siis teeb kell looduva väljendatavaks pigem oma "nüüd'is" kulgemise suhtes kui oma kestuse "kui palju" suhtes. See primaarne määratlus, mille kell kunati [*jeweils*] sooritab, pole mitte olevikuliselt kohalolevalt [*gegenwärtig*] kulgeva aja "kui kaua", "kui palju" näit [*Angabe*], vaid "nüüd'i" kunatine fikseerimine. Kui ma kella välja võtan, siis kõigepealt, mis ma ütlen, on: "Nüüd [*Jetzt*] on kell üheksa; 30 minutit seitsaadi, kui see juhtus. Kolme tunni pärast on kaksteist."

Nüüd see aeg, millal [*da*] ma kella peale vaatan: Mis on see "nüüd"? Nüüd, mil ma teen seda; nüüd, millal siin umbes hämardub. Mis on see "nüüd"? On see "nüüd" minu käsutuses? Kas mina olen see "nüüd"? Või on iga teine see "nüüd"? Siis oleks aeg ju mina ise, ning iga teine oleks aeg. Ning me oleksime [olles] meie üksteisega-koos [*in unserem Miteinander*] see aeg — mitte keegi ja igaüks. Olen mina see "nüüd" või ainult see, kes seda ütleb? Koos eksplitsiitse kellaga või ilma? Nüüd, õhtuti, hommikuti, sel ööl, täna: Siin me satume kella peale, mille on endale igiammu soetanud inimlik olemasolu, satume öö ja päeva vaheldumise loomuliku kella peale.



Mis on siis sellest, et inimlik olemasolu hankis endale kella juba enne igasuguseid tasku- ja päiksekelli? Kas aja olemine on minu käsutuses ja ma mõtlen end “nüüd’is” kaasa? Kas ma ise olen see “nüüd” ja minu olemasolu on aeg? Või on lõpuks aeg ise see, mis meis soetab kella? Oma *Pihitumuste* IX raamatus on Augustinus küsimuse sinnamaani viinud, kas vaim ise pole mitte aeg. Ning siiapaika on Augustinus küsimuse jätnudki. *In te, anime meus, tempora metior; noli mihi obstrepere: quod est; noli tibi obstrepere turbis affectionum tuarum. In te, inquam, tempora metior; affectionem quam res praetereuntes in te faciunt, et cum illae praeterierint manet, ipsam metior praesentem, non eas quae praeterierunt ut fieret: ipsam metior, cum tempora metior.*<sup>5</sup> Parafrazeerides: “Sinus, mu vaim, mõõdan ma aegasid; sind mõõdan, nagu aega ma mõõdan. Ära tule mulle risti vastu küsimusega: Kuidas siis? Ära eksita mind sinust mööda vaatama läbi vale küsimuse. Ära jää iseendale jalgu, ähmastades seda, mis võib sinusse endasse puutuda. Sinus, ütlen ma ikka jälle, mõõdan ma aega; mööduvalt kohatavad [*begegnenden*] asjad viivad sind tundeseisundisse [*Befindlichkeit*],\* mis jääb, samas kui asjad kao-

<sup>5</sup> Augustinus, *Confessiones*. Liber XI, cap. 27, resp. 36. *Sancti Aurelii Augustini opera omnia, post Lovaniensium theologorum recensione*. Editio novissima, emendata et auctior, accurante Migne. Paris, 1841. Tomus I, p. 823 sq. (Ilmar Vene tõlkes: “Sinus, mu teadvus, mõõdan ma aega. Ära vaidle mulle vastu, see tähendab: ära vaidle endale vastu oma muljete segase hulgaga! Sinus, ütlen ma, mõõdetakse aega. Muljet, mille möödunud ajad sinusse jätvavad ja mis nende möödudes jääb — teda mõõdan ma käesolevana, mitte tema möödaläinud tekitajaid; teda ma mõõdan, kui aega mõõdan.” Vt A. Augustinus. *Pihitumused* (*Confessiones*). S.l.: Logos, 1993, lk 284. *Toim.*)

\*Heideggeri tõlgitseva tõlkimisviisi heaks näiteks võiks olla see, kuidas ta siin oma Augustinuse-parafraasis on ümber ütelnud ladina *affectio* (mõju, mulje, seis, seisund, tundmus) saksa *Befindlichkeit*’iga. *Befindlichkeit*’i tavatähenduste “hingeseisund”, “emotsionaalne seisund” kõrval on antud puhul oluline, et Heideggeri järgi tähistab *Befindlichkeit Dasein*’i ehk inimese olemasolu olemisülesehituse analüüsis inimese olemasolu üht põhimist karakteristikut ehk aluseksistentsiaali, mida eesti keeli võiks vahest edasi ütelda sõnaga “leidumus”, “leidumuslikkus” (vrd tavakeelne *sich befinden* kui “olema”, “asuma”, “leiduma”, aga ka “end tundma” enesetunde või hingeseisundi tähenduses). Olemasolu

vad. Tundeseisundit mõõdan ma olevikulises olemasolus [*in dem gegenwärtigen Dasein*], mitte asju, mis mööduvad, alles tekita- maks tundeseisundit. Oma enesetunnet ennast, ma kordan seda, mõõdan ma, kui aega mõõdan.”

Küsimus selle järele, mis on aeg, on me vaatluse juhatanud ole- masolu juurde, kui olemasoluga on silmas peetud olevat oma ole- mises, mida tunneme kui inimlikku elu; seda olevat oma olemise *kunatisuses* [*Jeweiligkeit*],\* olevat, mis me igäüks ise oleme, mida igäüks meist tabab põhiütlu- sega: Mina olen. Ütlus “Mina olen”

on nii, et ta viibib ehk asub ehk leidub ilmas (*Welt*) tähenduses, et tema olemist konstitueerib ilma-sees-olemine (*In-der-Welt-sein*). Just sellelt oluliselt olemiskarakteristikult tuleb mõista *Befindlichkeit*’i kui eeskätt just “leidumust” (ja mitte kui tundeseisundit). Seejuures teeb *Befindlichkeit* (ontoloogilises tähenduses) kui “leidumust” küll aga võimalikuks *Befindlichkeit*’i (ontilises tähenduses) tundmusena, tundeseisundina ehk siis *Stimmung*’ina, mida tavatsetakse tõlkida sõnaga “häälestus”. *Dasein*’i “tundeseisund” ehk siis (rangemalt) “häälestus” (nt äng ehk *Angst* või igavus ehk *Langeweile*) võib *Dasein*’ile avada olemise: valla kätke- da tema ilma-sees-olemise ja ühtlasi “leidumuse” (*Befindlichkeit*) “ehedal” kujul — inimese olemasolu olemist konstitueerivana. *Tlk.*

\*Kuigi väljendite *je*, *jeweilig*, *jeweils* tarvitus võib Heideggeri kirjutistes, eriti varasemates, jätta paiguti ekstsessiivse mulje — ja tähendus kipub käest libisema, lausa nii, et mõni tõlge ei tee neid märkamagi —, kuuluvad nad Heideggeri alussõnade hulka, millesse koondub tema mõtlemine. Ja nii ei tohiks siinkohal tähelepanuta jätta uusmoodustist *Jeweiligkeit*, mille Heidegger on saanud substantiveerides omadussõna *jeweilig*, mis koosneb määrsõnast *je* ja tegusõnast *weilen*. *Je* võimalikud tähendusvarjundid juurduvad keeleajalooliselt sellistesse tähendustesse nagu “aeg”, “iga”, “igavik”. Määrsõnana on *je* tänapäevasteks tähendusteks “kunagi”, “alati”, “iga kord”, “aeg-ajalt”, “parajasti”; prepositisiooni või konjunktsioonina annab *je* tähenduse, mis osutab *teatud* või *määratletud* situatsioonile, *teatavale* suhtele (Hast du *je* gesehen? — Kas oled kunagi (sellist asja) näinud? *Je* zwei und zwei. — Kahekaupa, paariti. *Je* Person zwei Eier. — Igale (isi- kule) kaks muna). Substantiiv *Weile*, mis tähendab “mõnda aega”, s.o lühemat aega, lühemat, ent umbmäärast ajavältust, on algselt seotud tähendustega *Ruhe* “rahu”, “rahus viibimine”, “püsi”, “asu” ning *Rast* “puhkepaus”, “puhkepaus”, “hingetõmbeviiv”; *weil* põhjuslikku seost väljendava sidesõnana (“sellepärast et”, “kuna”) oli algselt tempo- raalse tähendusega “sel ajal kui”, “siis kui”; *dieweilen*’i (“sel ajavahe-



on päristine ütlus olemisest inimese olemasolu karakteriga. See olev on kunatuses kui minuomane [*als meiniges*].

Ent kas on see üksikasjalik arutus tarvilik, et sattuda olemasolule? Kas ei piisaks osutusest, et teadvuse aktid, hingelised protsessid on ajas — ka siis, kui need aktid suunduvad millelegi, mis ise pole aja läbi määratletud? See on kaudtee. Ent aja järele küsides on oluline jõuda sellise vastuseni, et selles saaksid mõistetavaks ajalisolul [Zeitlichsein] erinevad viisid; ja on oluline,

---

mikul, (kui)”) lühenenud vorm. Verbi *weilen* tähendus on “kusagil viibima”, “kusagil asuma”, sellest sünenenud vormi *verweilen*’i tähendus on rõhutatult ajaline: “kuhugi teatud ajaks jääma”, “kusagil mõnda aega asuma”. Vt Romolo Perrotta. *Heideggers Jeweiligkeit*. Würzburg: Königshausen und Neumann, 1999, eeskätt lk 41–46; vt ka Ülo Matjus. Martin Heidegger — ning Goethe. — *Goethe Tartus. Konverentsi “Goethe Tartus” (1999) ettekanded*. (Eesti Goethe-Seltsi aastaraamat II.) Tartu, 2000, lk 163.

Võimaluse kohta tõlkida Heideggeri *jeweils*’i sõnaga “kunati” vt Ülo Matjus: “*Kunati* ja sellest tuletatu on [---] tõlkimaks eesti keelde saksa määrsõna *jeweils* ja sellest tuletatut, tähendades siis ligikaudu *parajasti* või *vastavalt igal korral* või *alati* (vrd saksa *weil* ‘kuna’). [---] Iga tahes ei viita *kunati* tingimata ei minevikule, ei tulevikule. *Kunati* ei ole *kunagi*, lähenedes tähenduselt pigem ühendile *kuidas kunagi*.” (Ülo Matjus. Tehnika järele küsimise järel: Martin Heidegger tõlkimisest. — *Akadeemia*, 1989, nr 6, lk 1227.)

Tuleks rõhutada: “*Jeweiligkeit* väljendab selle, mis on, s.o selle olemise olemuslikku suhet ajaga. *Je*’st sugeneb selles sõnas *umbmäärane eriomasus*: teatud juhu, teatud seisu, teatud olu *ikka / iga kord*. Selles mõttes saab *Jeweiligkeit*’i karakter olla predikatiivne kõigele sellele, mis on (s.o selle olemisele). Vastavalt verbi *verweilen* tähendusele saab *Jeweiligkeit*’i määratleda nii: viibimine-millegi-juures [*Verweilen bei etwas*], [see viibimine] kui selle konstitutiivum, mis on.” (R. Perrotta. *Heideggers Jeweiligkeit*, lk 46.)

Käesoleva Heideggeri ettekande puhul tuleks tähele panna, et termin *Jeweiligkeit*, saagu see siin tõlgitud kui “kunatus”, tematiseerib tõika, et *Dasein*’i ehk inimese olemasolu *aeg* on tema “oma”, *nii nagu* on *Dasein*’i olemine *Dasein*’i “oma” (*Jemeinigheit*). *Jeweiligkeit*’is tuleb esile selle olemise loomus (kuidas) — s.o aja —, mis mina olen (*viibin*) (ja mis mind konstitueerib) ja mis on just selles tähenduses ikka *minuomane*, selle eripärane *partikulaarsus* ja *faktilisus*. *Tlk.*

et saaks päris algusest peale nähtavaks selle võimalik seos, mis on ajas, sellega, mis on päristine ajalisus.

Ammu tuntu ja käsitletuna annab loodusaeg siiani aluse aja eksplitseerimisel. Kui inimlik olemine peaks olema eriomases mõttes ajas, nii et temast see, mis on aeg, saab olla väljaloetav, siis tuleb seda olemasolu karakteriseerida [tema] oma olemise alusmääratlustes. Siis peaks olema suisa nii, et ajalisolu — õigesti mõistetuna — on olemasolu fundamentaalne ütlus oma olemise kohta. Ent ka nii on tarvilik esialgne olemasolu enese mõne alusstruktuuri näit [*Anzeige*].

1. Olemasolu on olev, mida iseloomustatakse kui *ilma-sees-olu* [*In-der-Welt-sein*]. Inimlik elu ei ole mingi subjekt, kes peab sooritama mingi kunsti, tulemaks ilma. Olemasolu kui ilma-sees-olu ütleb: olla ilmas sellisel viisil, et see olemine tähendab: käia ilmaga ümber [*umgehen*]; viibida ilma juures sooritamise, toimetulemise, kordasaatmise viisil, aga ka vaatlemise, küsitlemise, vaatleva, kõrvutava määratlemise viisil. Ilma-sees-olu on karakteriseeritud kui *hooldamine* [*Besorgen*].\*

---

\**Besorgen* (hooldamine) on *Dasein*'i see olemisviis, millest on kantud kõikvõimalik ümberkäimine asjadega ehk siis ilmasiseselt oleva käitlemine. *Besorgen* võtab kokku selle viisi, kuidas *Dasein* on asjade juures; karakteriseerib *Dasein*'i "suhet" asjadesse (ning sellest lähtuvalt nende, aga ka omaenda olemise (teatud) mõistmist). Seda, kuidas *Dasein* on suhestatud *teiste Dasein*'idega ehk *Mitdasein*'idega ehk siis kaasolemasolevatega, nimetab Heidegger *Fürsorge*'ks (hooldatus). *Fürsorge*'st on kantud meie "suhe" teise. Need kaks olemisviisi koondab ühte ontoloogiliselt fundamentaalsem olemisviisi *Sorge* (hool), milles avaneb *Dasein*'i olemine tervenisti, tulenevalt selle olemise ajaliselt horisonidilt. *Sorge*'s teostub *Dasein*'i konstitueeriv suunatus oma olemisele. Käesolevas ettekandes nimetab Heidegger peamiselt *Besorgen*'it, vahel ka *Sorge*'t, mida on tõlkes püütud edasi anda vastavalt "hooldamine" ja "hool". "Hooldamise" puhul on lähtutud selle sõna seesugustest tarvitustest nagu nt *keelt hooldama, autot hooldama, keelehooldus, autohooldus* jmt. "Hoolitsus" / "hoolitsema" puhul on silmas peetud tõika, et neid kaldutakse tarvitama seoses inimesega: nt *laste eest hoolitsema*. Seetõttu võiks see ka sisuliselt sobida *Fürsorge* tõlkevasteks. Kasutades tõlkes selliseid väljendeid nagu "hooldamine", "hoolitsus", "hool", on püütud ühtlasi vältida psühholõigiseerivaid tähendusvarjundeid, mis



2. Olemasolu kui ilma-sees-olu on ühes sellega *üksteisega-koos-olu* [*Mit-einander-sein*], koos teistega olemine [*mit Anderen sein*]: omada koos teistega sedasama ilma “siin” [*dieselbe Welt dahaben*], olla üksteisega koos üksteise-jaoks-olu viisil. Aga see olemasolu on ühtlasi antus [*Vorhandensein*] teiste jaoks, nimelt ka nii, nagu kivi on “siin” [olemas] [*da ist*], kivi, millel pole mingit ilma ega selle hooldamist.

3. Üksteisega ilmas olemine, üksteisena seda “siin” omada, on eriomane olemismääratlus. Ilma olemasolu põhiviis, see ilma “siin”-omamine üksteisega koos [*das sie miteinander Dahaben*] on *kõnelemine* [*Sprechen*]. Täielikult nähtuna on kõnelemine: *koos* teisega millegi *üle välja*ütlev kõnelemine [*sich aussprechendes mit einem Anderen über etwas Sprechen*]. Peamiselt kõnelemises käib inimese ilma-sees-olu. Seda teadis juba Aristoteles. Kuidas olemasolu oma ilmas oma ilmaga ümberkäimise viisist kõneleb — sellesse on kätketud *olemasolu enesetõlgitsus*. See ütleb välja, millena olemasolu end kunati mõistab, millena ta end võtab. Üksteisega-kõnelemises, selles, mida nõnda [üksteisele] edasi räägitakse [*herumsprechen*], sisaldub olevikuliselt kohaloleva [*Gegenwart*] enesetõlgitsus, mis selles kõneluses [*Gespräch*] viibib.

4. Olemasolu on olev, mis määratleb end kui “Mina olen”. Olemasolule on “Mina olen” *kunatus* konstitutiivne. Olemasolu on niisiis primaarselt, nagu on ilma-sees-olu, samuti ka *minu* olemasolu. Ta on *ikka oma ja omana kunatine* [*je eigenes und als*

---

tõenäoliselt kaasneksid näiteks seesuguste vastetega nagu “mure” või “muretsemine” — Heidegger ei kirjelda hingeseisundeid, vaid *Dasein*’i olemisviise, *Dasein*’i olemisülesehitust. Tõsi, siiski sobiks ka “muretsemine” just *Besorgen*’i ühe võimaliku tõlkevastena päris hästi, ent seda eeskätt tähenduses *midagi muretsema* (nt riideid muretsema ehk hankima). Paraku just see *Besorgen*’i oluline tähendusvarjund kipub aga “hooldamise” puhul kaotsi minema. Sellega, et *Besorgen*’i tõlkevastena on eelistatud “hooldamist”, on püütud ka tõlkes säilitada keeleline osutus, et *Besorgen* / “hooldamine”, *Fürsorge* / “hoolitsus” ja *Sorge* / “hool” kuuluvad *Dasein*’i olemisviisidena ühte. Jäägu antud ettekande puhul siiski mõneti lahtiseks, kas Heideggeri sõnakasutus *Besorgen*, *Sorge* (ja *Sorgen*) osas alati ikka püsib selles siin *Olemise ja aja* (1927) põhjal visandatud sisulises eristuses. *Tlk.*

*eigenes jeweiliges*]. Kui seda olevat peab oma olemiskarakteris määratlema, siis ei tohi kunatusesest kui ikka minu omast abstraheruda. *Mea res agitur*.\* Kõik aluskarakterid peavad niimoodi kunatusesest kui *ikka minuomases* leiduma koos.

5. Niivõrd kui olemasolu on olev, mis ma olen, ning ühtlasi on määratletud kui üksteisega-koos-olu, olen ma oma olemasolu enamasti ja keskeltläbi mitte ise, vaid teised; ma olen koos teistega ja teised koos teistega niisamuti. Keegi pole igapäevasuses tema ise. Mis ta on ja kuidas ta on, see on eikeegi: eiükski ja siiski kõik üksteisega koos. Kõik on midagi muud kui nemad ise. See eikeegi, kellest me ise *igapäevasuses* elatume, on "*igamees*" [*Man*]. Igamees ütleb, igamees kuuleb, igamees on millegi poolt, igamees hooldab. Selle igamehe ülemvõimu vintskusesse on kätketud minu olemasolu võimalikkused ning sellest nivelleeritusest saab võimalikuks "Mina olen". Olev, mis on "Mina olen" võimalikkus, on kui niisugune enamasti olev, mida ollakse [*das man ist*].

6. Niimoodi iseloomustatud olev on niisugune, kellele läheb oma igapäevases ja kunatises ilma-sees-olus *oma olemine korda*. Nagu kogu kõnelemine ilma üle sisaldab olemasolu väljaütlemist [*Sichaussprechen des Daseins*] iseenda üle, nii on *igasugune hooldav ümberkäimine olemasolu olemise hooldamine*. See, millega ma ümber käin, millega ma tegelen, mille külge mind aheldab mu elukutse, olen ma teatud määral ise ning selles leiab aset mu olemasolu. *Hool [Sorge] olemasolu pärast on seadnud olemise kunati hoolde*, nagu on see teada ja mõistetud valitsevas olemasolu tõlgitsuses.

7. Igapäevase olemasolu läbilõikelisus ei kätke eneses refleksiooni minale ja iseale, ja ometi omab olemasolu end ise. Ta *leidub [befindet sich]* iseenda juures. Ta tabab end "siin ses" samas [*es trifft sich da selbst an*], millega ta tavaliselt ümber käib.

8. Olemasolu pole tõendatav olevana, isegi mitte näidatav. Esmane suhe olemasollu pole vaatlus, vaid "see olla" [*das "es sein"*]. Seesugune enda-kogemine nagu endast-kõnelemine [*Übersich-sprechen*], enesetõlgitsus on vaid üks teatud eriomane viis, milles olemasolu omab end kunati ise. Läbilõikeliselt on olemas-

---

\*Minu asja aetakse. *Tlk.*



olu tõlgitsus valitsetud igapäevasusest, sellest, mida niimoodi olemasolust ja inimlikust elust pärandunud viisil arvatakse — igamehe poolt, traditsiooni poolt.

Selles olemiskarakterite näidus rajaneb kõik eeldusel, et see olev on temast endast ligipääsetav teda tema olemiselt *tõlgitsevale* uurimisele. Kas see eeldus on õige või annab seda kõigutada? Tõepoolest. Mitte aga tuginemisest tõigale, et asja teeb hämaraks olemasolu psühholoogiline vaatlemine, ei tule see raskus. Nähtavaks tuleb teha üks palju tõsisem raskus kui see, et inimlik tunnetus on piiratud, seda aga nii, et just kitsikusest mittekõrvalehoidmises seame me end võimalikkusse haarata *olemasolu oma olemise päristisuses*.

*Olemasolu päristisus* on see, mis moodustab tema *äärmisima olemisvõimalikkuse*. Selle olemasolu äärmisima võimalikkuse läbi on olemasolu esmaselt määratletud. Päristisus kui olemasolu olemise äärmisim võimalikkus on see olemisemääratlus, milles kõik eelnimetatud karakterid on need, mis nad on. Olemasolu haaratavuse kitsikus ei põhine mitte tunnetusvõime piiratuses, ebakindluses ja ebatäiuslikkuses, vaid selles olevas eneses, mida tuleb saada tundma: tema oma olemise alusvõimalikkuses.

Muuseas sai nimetatud määratlus: olemasolu on kunatisuses; niivõrd kui ta on, mis ta olla võib, on ta ikka minuomane. Selle olemise see määratlus on läbiv, konstitutiivne. Kes selle maha tõmbab, kaotab oma teemas selle, millest ta kõneleb.

Kuidas peab aga see olev saama tunnetatud oma olemises enne, kui ta oma lõppu jõuab? Olen ma ju oma olemasolemiselega veel ikka teel. Alati on ta veel ikka midagi, mis veel pole otsa saanud. Lõpuks, kui ta on sealmaal, teda lihtsalt enam pole. Enne seda lõppu pole ta kunagi päriselt, mis ta olla võib; ja kui ta on seda, siis teda enam pole.

Kas ei saa teiste olemasolu asendada olemasolu päristises mõttes? Teated teiste olemasolu kohta, kes olid minuga ning kes on lõppu jõudnud, on halvad teated. Kõigepealt, seda olemasolu pole enam. Tema lõpp oleks ju eimiski. Seepärast ei saagi teiste olemasolu asendada olemasolu päristises mõttes, kui siiski tuleb kinni pidada kunatisusest kui minu omast. Teise olemasolu ma ei

oma ealeski algupärasel viisil, olemasolu omamise ainsalt sobival viisil: teine *pole* ma ealeski.

Mida vähem kiirustada, pääsemaks märkamatuks sellest kitsikusest eemale, mida kauem selles vastu peetakse, seda selgemalt tuleb nähtavale: selles, mis valmistab olemasolemisele seda raskust, näitab ta end oma äärmisimas võimalikkuses. Minu olemasolu lõpp, mu surm, pole miski, mille puhul kulgemisseos ükskord lakkab, vaid võimalikkus, millest olemasolu nii või teisi teab: oma ise äärmisim võimalikkus, mida ta võib haarata, teha eelseisvana omaks. Olemasolul on iseendas võimalikkus oma surma kui oma enese äärmisima võimalikkusega kokku saada. See äärmisim olemisvõimalikkus on eesseismise karakterilt tõsikindel ning seda tõsikindlust iseloomustab omakorda täielik umbmäärasus. Olemasolu enesetõlgitsus, mis ulatub igast teisest ütlusest üle tõsikindluse ja päristisuse poolest, on tõlgitsus oma surma poole, *lõpu-poole-olemise omaseima võimalikkuse umbmäärase tõsikindluse poole*.

Mis tähendus on sellel meie küsimusele, mis on aeg, ning eriti järgmise küsimuse jaoks, mis on olemasolu ajas? Olemasolu, ikka minuomase kunatisuses [*in der Jeweiligkeit des jemeinigen*], teab oma surmast, ja seda ka siis, kui ta sellest midagi teada ei taha. Mis on see: *omada ikka oma surma? See on olemasolu etteminek oma "möödas'e"* [*Vorbei*] *poole kui oma tõsikindluses ja täielikus umbmäärasuses eesseisva äärmisima, oma ise võimalikkuse poole. Olemasolu kui inimlik elu on primaarselt võimalikolu, tõsikindel ja seejuures umbmäärane "möödas'e" võimalikkuse olemine.*

Võimalikkuse olemine on seejuures alati võimalikkus nii, et võimalikkus teab surmast, enamasti selles mõttes: ma tean juba, aga ma ei mõtle sellele. Surmast tean ma enamasti tagasitõmbuva teadmise moel. Olemasolutõlgendusena on tal see teadmine kohe võtta, et seda oma olemise võimalikkust moonutada. Olemasolul on endal võimalikkus oma surma ees põigelda.

See "möödas", kui ma selle poole ette lähen, teeb selles minu möödas-poole-etteminemises avastuse: see "möödas" on *minu oma*. Selle "möödas'ena" avab see minu olemasolu kui ükskord mitte enam "siin"; ükskord pole mind enam "siin" nende ja nende asjade juures, nende ja nende inimeste juures, nende tühiastjade,



nende põikluste ja selle lobisemise juures. “Möödas” ajab laiali igasuguse õdususe [*Heimlichkeit*] ja asjatamise, “möödas” võtab kõik endaga eimiskisse kaasa. “Möödas” pole mingi asjaolu, mingi juhtum minu olemasolus. See on ju oma “möödas” — mitte mingi “mis” temas —, see, mis toimub, mis talle osaks langeb ja mis teda muudab. See “möödas” pole mingi “mis”, vaid “kuidas” ja nimelt minu olemasolu päris “kuidas”. See “möödas”, mille poole ma saan ette minna kui [minu] oma poole, pole “mis”, vaid minu olemasolu “kuidas” üldse.

Niivõrd kui etteminemine “möödas” poole püsib selles kunatisuse “kuidas’es”, saab olemasolu ise nähtavaks oma “kuidas’es”. Etteminemine “möödas” poole on olemasolu minemine vastu oma äärmisimat võimalikkust; ja niivõrd kui see “minemine vastu” on tõsine, heidetakse ta selles minemises tagasi oma ise veel-olemasollu [*in das Noch-dasein seiner selbst*]. See on olemasolu tagasitulemine oma igapäevasusse, mis ta veel on, nimelt küll nii, et “möödas” kui päristine “kuidas” avab [*aufdeckt*] ka igapäevasuse tolle “kuidas’es”, võtab tolle toimekuses ja tolle asjatamises [*Betrieb*] “kuidas’esse” tagasi. Igasuguse “mis’i” ja hoolimise [*Sorgen*], plaanide tegemise toob ta tagasi “kuidas’esse”.

See “millegi-möödas” [*Vorbei-von*] kui “kuidas” viib olemasolu järeleandmatult oma ainsamasse oma ise võimalikkusse, lasseb tal täiesti üksi ise-endale-seisvuda [*ganz allein auf sich selbst stellen*]. See möödas suudab asetada [*stellen*] olemasolu keset olemasolu enese argisuse hiilgust õdutusse [*Unheimlichkeit*]. Etteminek on, niivõrd kui see hoiab olemasolule tema äärmisimat võimalust ees, olemasolu tõlgitsuse põhitäideviidus. Etteminek tõmbab endale põhisihi [*Grundhinsicht*], mille alla olemasolu asetub. Etteminek ühtlasi näitab: selle oleva aluskategooria on “kuidas”.

Vahest polegi juhus, et Kant määratles oma eetika alusprintsipi nii, et me ütleme, et see on formaalne. Olemasolu enese hea tundmise põhjal ta teadis, et olemasolu on “kuidas”. Alles nüüd, tänastele prohvetitele on varuks võimalus organiseerida olemasolu nõnda, et “kuidas” jääb varjule.

Olemasolu on päristiselt tema enda juures, ta on tõeliselt eksistentne [*existent*], kui ta selles etteminemises püsib. See etteminemine pole midagi muud kui iseenese olemasolu päristine ja

ainus tulevik. Etteminemises on olemasolu oma tulevik, nimelt nii, et ta selles tulevikulus tuleb tagasi oma minevikku ja olevikku. Olemasolu, haaratuna oma äärmisimas olemisvõimalikkuses, on aeg ise, mitte ajas. Nõnda karakteriseeritud tulevikolu on kui ajalise päristine "kuidas" olemasolu olemisviis, milles ja millest ta endale oma aja annab. Hoides end etteminemises oma "möödas" juures, on mul aeg. Igasugune tühijutt [*Gerede*], see, milles ta end hoiab, igasugune rahutus, igasugune askeldamine, igasugune lärm ja sagimine variseb kokku. Kui pole aega, siis tähendab see heita aeg igapäeva halba olevikku. Tulevikolu annab aja, kujundab oleviku ja laseb minevikul tolle elatudolnu "kuidas'es" korduda [*wiederholen*].

Ajale vaadates see tähendab: *aja põhifenomen on tulevik*. Et seda näha ning mitte kui mõnd huvitavat paradoksi müügiks pakkuda, peab kunatine olemasolu end hoidma oma etteminemises. Seejuures tuleb ilmsiks, et algupärane ümberkäimine ajaga ei ole mõõtmine. Tagasitulemine etteminemises ise ongi hooldamise "kuidas", milles ma parasjagu viibin [*verweile*]. See tagasitulemine ei saa ealeski muutuda selleks, mida nimetatakse igavaks [*langweilig*], mis end ammendab, mis ära kulutatakse. Kunatisuse iseärasuseks on, et ta etteminemisest päristisse aega omab kunati kõike aega endale. Aeg ei muutu kunagi pikaks [*lang*], kuna algselt pole tal mingit pikkust. Etteminemimillegi-poole variseb iseeneses kokku, kui seda mõistetakse kui "möödas" millal ja kui-kaua-veel järele küsimist, kuna küsimused "möödas'ele" tähenduses kui-kaua-veel ja millal pole "möödas" juures sugugi mitte iseloomustatud võimalikkuses; nad klammerduvad just "veel-mitte-möödas" külge, nad tegelevad sellega, mis mulle võimalust mööda veel jääb. See küsimine ei haara mitte "möödas" tõsikindluse umbmäärasust, vaid tahab määratleda just umbmäärasest aega. See küsimine on tahtmine vabaneda "möödas'est" selles, mis ta on: umbmäärane ja umbmäärasena tõsikindel. Seesugune küsimine on niivõrd vähe etteminemine "möödas" poole, et see just korraldabki iseloomuliku pagemist "möödas" eest.

Etteminemine haarab "möödas't" kui iga silmapilgu päristisest võimalikkusest, kui millestki nüüd tõsikindlast. Tulevikolu kui olemasolvõimalikkus kui kunatise [olemasolu võimalikkus] an-



nab aja, kuna ta on aeg ise. Nii saab ühtlasi nähtavaks, et “kui palju aja” küsimus, “kui kaua” ja “millal” küsimus, niivõrd kui tulevikulisus on aeg päristiselt, et see küsimus peab jääma ajale ebakohaseks. Ainult kui ma ütlen: aega rehkendada pole ajal õigupoolest aega, siis see on üks kohane ütlus.

Siiski oleme õppinud tundma olemasolu, mis peab ise olema aeg, kui ajaga rehkendavat, seda isegi kellaga mõõtes. Olemasolu on “siin” [da] kellaga, kui ka vaid lähima igapäevase, öö ja päeva kellaga. Olemasolu rehkendab ja pärib aja “kui palju” järele, pole seetõttu ealeski aja juures päristisuses. Nõnda pärides “millal” ja “kui palju” järele, minetab olemasolemine oma aja. Mis siis on selle küsimisega kui aega kaotava küsimisega? Kuhu jääb aeg? Just olemasolu, kes ajaga rehkendab, elab, kell käes, see ajaga rehkendav olemasolemine ütleb pidevalt: mul pole aega. Kas ei reeda ta seega iseennast selles, mis ta ajaga teeb, niivõrd kui ta ise ongi aeg? Minetada aeg ja soetada endale seetarvis kell! Kas ei avaldu siin olemasolu õdutus?

Küsimus umbmäärase “möödas” e “millal” järele ning üleüldse aja “kui palju” järele on küsimus selle järele, mis mulle veel jääb, veel jääb kui olevikuline kohalolu [*Gegenwart*]. Tuua aeg “kui palju”sse” tähendab võtta teda olevikulise kohalolu “nüüd”ina”. Küsida aja “kui palju” järele tähendab neelduda olevikuliselt kohaloleva “mis”i” hooldusse. Olemasolu pageb “kuidas” ees ja hakkab külge kunati olevikuliselt kohalolevale “mis”ile”. Olemasolu on see, mida ta hooldab; olemasolu on oma olevikuline kohalolu. Kõik, mis on ilmas kohatav, on kohatav “nüüd”is” viibivana; nii on temale kohatav aeg ise, mis ongi olemasolu ise, ent on kui olevikuline kohalolu.

Hooldamine [*Besorgen*] kui neeldumine olevikulises kohalolus on kui hool [*Sorge*] ikkagi millegi veel-mitte juures [*als Sorge bei einem Noch-nicht*], mis tuleb alles selle-pärast-hooles [*in der Sorge darum*] õiendada. Olemasolu on ka oma hooldamise olevikulises kohalolus täis aeg, nimelt nii, et ta ei saa lahti tulevikust. Tulevik on nüüd see, milles hool on kinni, [tulevik] pole mitte “möödas” päristine tulevikolu, vaid tulevik, mille kujundab endale olevikuline kohalolu ise kui enda oma, sest et “möödas” kui päristine tulevik ei saa kunagi saada olevikuliselt kohalolevaks. Oleks ta seda, siis oleks ta eimiski. Tulevikulisus, milles

hool on kinni, on seda olevikulise kohalolu armust. Ja olemasolu kui olevikuliselt kohaloleva ilma “nüüd’is” neelduv ei taha sugugi tunnistada, et ta on päristisest tulevikulisusest eemale hiilinud, et ütleb, et ta olla haaranud tulevikku hooles inimkonna arengu ja kultuuri jne pärast.

Olemasolu kui hooldav olevikuline kohalolu viibib selle juures, mida ta hooldab [*besorgen*]. Ta muutub tülpinuks “mis’ist”, tülpinuks täitmast päeva. Olemasolule kui olevikuliselt kohalolu-olemisele [*Gegenwart-sein*], kellel pole kunagi aega, sellele olemasolule muutub aeg äkitselt pikaks. Aeg muutub tühjaks, kuna olemasolu on teinud küsimusega “kui palju” järele aja [*juba*] ette pikaks [*lang*], sellal kui pidev tagasitulemine etteminemises “möödas’ele” ei muutu kunagi igavaks [*langweilig*]. Olemasolu tahaks, et [*tema*] oma olevikulisse kohalollu juhtuks [*in die eigene Gegenwart begegnet*] pidevalt uut. Igapäevasuses tuleb [*begegnet*] ilmaloodumine aega, olevikulisse kohalolusse. Igapäev elab koos kellaga, mis tähendab: hooldamine tuleb lõputa tagasi “nüüd’ile”; hooldamine ütleb: nüüd, “nüüd’ist” sinnani [*von jetzt bis dann*], järgmise “nüüd’ini”.

Olemasolu, määratletud kui üksteisegaolu [*Miteinandersein*], tähendab ühtlasi: olla juhitud valitsevast tõlgitsusest, mille annab olemasolu endast ise; olla juhitud sellest, mida *igamees* arvab, moest, suundumustest [*Strömungen*], sellest, mis toimub: suundumus, mis pole kellegi [*suundumus*], see, mis moes on: eikeegi. Olemasolu igapäevasuses pole olemine, mis *ma* olen, pigem on olemasolu igapäevanus see olemine, mis *igamees* on. Ja seega on olemasolu aeg, milles üksteisega ollakse: “igamehe”-aeg. Kell, mida omatakse, iga kell näitab üksteisega-koos-ilmas-olemise aega.

Me kohtame ajaloo uurimises relevantseid, aga veel täiesti klaarimata fenomene nagu põlvkonna, põlvkonnaseose fenomen, mis on nende fenomenidega seotud. Kell näitab meile “nüüd’i”, ent ükski kell ei näita kunagi [*je*] tulevikku ega ole kunagi näidanud minevikku. Igasugune ajamõõtmine tähendab tuua aeg “kui palju’sse”. Kui ma kellaga mõne sündmuse tulevast päralejõudmist määratlen, siis ei pea ma silmas tulevikku, vaid määratlen oma praeguse ootamise “kui kaua” kuni mainitud “nüüd’ini”. Aega, mille teeb ligipäasetavaks kell, on nähtud



olevikuliselt kohalolevana. Kui üritatakse loodusaja põhjal kindlaks teha, mis on aeg, siis on minevikule ja tulevikule μέτρον'iks v̄v̄.\* Siis, kui aeg on juba tõlgitsetud kui olevikuline kohalolu [*Gegenwart*], minevik on interpreteeritud kui enam-mitte-olevik [*Nicht-mehr-Gegenwart*], tulevik kui umbmäärane veel-mitte-olevik [*Noch-nicht-Gegenwart*]: on minevik tagasitoodamatu, on tulevik umbmäärane.

Sellest tulenevalt kõneleb igapäevasus endast kui see, millesse loodus pidevalt satub [*begegnen*]. Sündmused on ajas, see ei tähenda: neil on aeg, vaid esinevana ja olemasolevana [*daseiend*] tulevad nad ette kui olevikust [*Gegenwart*] läbi minevad. Seda olevikuaega eksplitseeritakse kui kulgemisjärgnevust, mis rullub pidevalt läbi “nüüd’i”; üksteise järel, mille kohta üteldakse: suunatahendus [*Richtungssinn*] on üksainus ega ole ümberpööratav. Kõik looduv rullub lõputust tulevikust tagasitoodamatusse minevikku.

Selles tõlgitsuses on kaheti iseloomulikke: 1. mitte-ümberpööratavus, 2. homogeniseerimine nüüd-punktile.

*Mitte-ümberpööratavus* kätkeb enese seda, mis päristisest ajast on sellele eksplikatsioonile veel tabatav. See jääb üle tulevikulisusest kui aja alusfenomenist olemasoluna. See vaatlus vaatab tulevikust eemale olevikku ning sealt järgneb pageva aja vaatlus minevikku. Aja määratlus selle mitte-ümberpööratavuses rajaneb sellel, et eelnevalt oli aeg ümber pööratud.

*Homogeniseerimine* on aja võrdsustamine ruumiga, pelga presentsiga [*schlechthinnige Präsenz*]; tendents tõrjuda endast kogu aeg eemale olevikku. Aeg matematiseeritakse täielikult, koordinaadiks  $t$  ruumikoordinaatide  $x$ ,  $y$ ,  $z$  kõrval. Ta pole ümberpööratav. See on ainus, milles aeg endast veel teada annab, milles ta lõplikule matematiseerimisele vastu seisab. Enne ja pärast pole ilmtingimata varem ja hiljem, pole ajalisuse viisid. Arvujadas on näiteks 3 enne 4 ja 8 paikneb 7 järel. 3 pole aga seepärast varem kui 4. Arvud pole “varem” või “hiljem”, kuna nad üleüldse pole ajas. “Varem” ja “hiljem” on täiesti kindlaks määratud “enne” ja “pärast”. Kui aeg juba kord on defineeritud

---

\*Mõõduks “nüüd”. *Tlk.*

kellaajana, siis on täiesti lootusetu kunagigi jõuda tema algupärase mõtteni.

Et aga aega kõigepealt ja enamasti nii defineeritakse, see on kätketud olemasoluse enesesse. Kunatus on konstitutiivne. Olemasolu on minuomane oma päristisuses vaid võimalikuna. Olemasolu on enamasti "siin" [*da*] igapäevasuses, mis ise aga kui teatud ajalikus, mis pageb tulevikulisuse eest, saab olla mõistetud vaid siis, kui seda konfronteeritakse "möödas" tulevikolu päristise ajaga. Mida olemasolu ütleb ajast, kõneleb ta lähtuvalt igapäevasusest. Oma olevikus kinni olles ütleb olemasolu: minevik on [see] "möödas" [*das Vorbei*], ta on tagasitoodamatu. See on igapäevasuse oleviku minevik, igapäevasuse, mis viibib oma askeldamiste olevikus. Seetõttu ei näe olemasolu kui nõnda määratletud olevik möödunud [*das Vergangene*] mitte.

Ajalookäsitlus, mis võrsub olevikus, näeb ajaloos vaid tagasitoodamatut asjatoimetamist: seda, mis juhtus. Selle käsitlemine, mis juhtus, on ammendamatu. See upub ainstikku. Kuna see olevikulise kohalolu ajalugu ja ajalikus ei pääse sugugi minevikule ligi, on tal pelgalt teine olevik. Minevik jääb nii kaua olevikule suletuks, kui see, olemasolu, pole ise ajalooline. Olemasolu on aga ajalooline temast endast, niivõrd kui ta on oma võimalikkus. Tulevikulus on olemasolu oma minevik; ta tuleb selle juurde tagasi "kuidas'es". Tagasitulemise viis on muuhulgas süüme. Ainult "kuidas" on korduses taastoodav [*wiederholbar*], minevik — kogatud päristise ajaloolisusena — on kõike muud kui "möödas" [*das Vorbei*]. Minevik on midagi, mille juurde ma saan ikka taas tagasi tulla.

Praegune põlvkond arvab, et tal on ajalugu, [et] ta on ajalooa koguni ülekoormatud. Ta hädaldab historismi üle — *lucus a non lucendo*.<sup>\*</sup> Midagi nimetatakse ajalooks, mis pole sugugi ajalugu. Kuna kõik neelduvat ajalukku, pidavat, nii ütleb olevik, taas jõutama üleajalooliseni. Ei piisa, et tänane olemasolu

---

<sup>\*</sup>Sõna-sõnalisest tõlkes: Mets — valguse puudumisest. Mõte ümberütelduna: Metsa nimetatakse *lucus*'eks, kuna seal pole valgust. Näide antiiksest eksitavast etümoloogiast, kus sõna tähendus tuletatakse selle sõna vastandtäenduselt. Vt *lucus, i* — hiis, mets; *lucus, us* — valgus. *Tlk.*



on uppunud olevikulisse pseudoajalukku, ka tema ajalisuse viimast jäänukit (s.o olemasolu jäänukit) tuleb tarvitada selleks, et end vargsi täiesti eemaldada ajast, olemasolust. Ning seesugusel fantastilisel teel üleajaloolisusse tuleb leida maailmavaade. (See on see õdutus, mis moodustab oleviku aja.)

Olemasolu tavatõlgitsus ähvardab relativismiohuga. Ent hirm relativismi ees on hirm olemasolu ees. Möödanik kui päristine ajalugu on korduses taastoodav "kuidas'es". *Ligipääsuvõimalus ajaloole põhineb võimalikkuses, mille kohaselt mõistab olemasolu kunati üht olevikku, olla tulevane. See on kogu hermeneutika esimene lause.* See lause ütleb midagi olemasolu olemisest, mis on ajaloolisuse ise. Filosoofia ei jõua ealeski selle jälile, mis on ajalugu, nii kaua kui ta analüüsib ajalugu meetodi käsitlusobjektina. Ajaloo saladus seisneb selles, mida see tähendab, *olla ajalooline.*

Kokkuvõtvalt tuleb ütleda: aeg on olemasolu. Olemasolu on minu kunatusis ning see saab tulevases olla kunatusis tõsikäindla, ent umbmäärase "möödas" poole etteminemises. Olemasolu on alati oma võimaliku ajalisoleku viisil. Olemasolu on aeg, aeg on ajaline. Olemasolu pole aeg, vaid ajalisus. Põhiütlus *aeg on ajaline* on seega päristisim määratlus — ning see pole tautoloogia, kuna ajalisuse olemine tähendab teistsugust tegelikkust. Olemasolu on oma "möödas", on oma võimalikkus etteminemises selle "möödas" poole. Selles etteminemises olen ma aeg päristiselt, mul on aeg. Niivõrd kui aeg ikka [*je*] minu on, esineb palju aegu [*gibt es viele Zeiten*]. Aeg *ise* on tähenduslage [*die Zeit ist sinnlos*]; aeg on ajaline.

Alles siis, kui aega mõistetakse nõnda kui olemasolu, saab õigupoolest selgeks, mida pärandatud ütlus ajast silmas peab, kui lausub: aeg on õige *principium individuationis*. Enamasti ei mõisteta seda kui mitteümberpööratavat suksessiooni, kui olevikuaega ja loodusaega. Kuivõrd on aga aeg päristine individuaatsiooniprintsip, s.t see, mille alusel olemasolu on kunatususes? Etteminemise tulevikolus saab olemasolust, kes on läbilõikelises, tema ise; etteminemises saab ta nähtavaks kui ainus oma ainulise saatuse ainuline seekordsus oma ainulise "möödas" võimalikkuses. Selle individuaatsiooni iseärasuseks on, et ta ei lase olemasolul jõuda individuaatsiooni fantastilise erandeksistent-

side väljakujunemise tähenduses; see individuaatsioon surub maha igasuguse enese-eks-kludeerimise [*Sich-heraus-nehmen*]. Ta individueerib nii, et ta teeb kõik ühetaoliseks. Üheskoosolemises surmaga tuuakse igaüks "kuidas'esse", mida igaüks saab ühetaoliselt olla; võimalikkusesse, mille suhtes mitte keegi pole iseärane; "kuidas'esse", milles pihustub kogu "mis".

Lõpetuseks korrakem üht ajaloolisuse ja võimalikkuse proovi. Aristoteles tavatses oma teostes sageli rõhutada, et kõige olulisem on õige παιδεία,\* algupärane kindlus mõnes asjas, võrsunud asja enese lähedast tundmisest [*Vertrautheit*], asjaga kohase ümberkäimise kindlus. Vastamaks selle olemiskarakterile, mis siin on teemaks, peame me ajast ajaliselt kõnelema. Me tahame küsimust, mis on aeg, ajaliselt korrata [*wiederholen*]. Aeg on "kuidas". Kui küsitakse selle järele, mis on aeg, siis ei tohi ennatlikult kinni jääda vastusesse (see ja see on aeg), mis alati tähendab "mis".

Ärgem vaadake vastusele, vaid korrakem küsimust. Mis juhtus küsimusega? See teises. Mis on aeg? muutus küsimuseks: Kes on aeg? Lähemalt: kas me ise oleme aeg? Või veel lähemalt: kas mina olen oma aeg? Seega jõuan ma temale kõige lähemale, ja kui ma seda küsimust õigesti mõistan, siis on kõik muutunud koos temaga tõsiseks. Niisiis on seesugune küsimine kõige kohasem ajale kui kunati minuomasele lähenemis-, temaga ümberkäimisviis. Siis oleks olemasolu küsitavolu.

---

\*Kasvatus; sks *Bildung*. Tlk.



MARTIN HEIDEGGERI ETTEKANNE "AJA MÕISTE"  
JA PEATEOS *OLEMINE JA AEG*: TEKSTILOOLIST

Ettekande "Der Begriff der Zeit" (Aja mõiste) pidas Martin Heidegger 1924. aasta 25. juulil Marburgi Teoloogkonna ees.<sup>1</sup> Ettekande käsikiri pole säilinud. Käesoleva tõlke aluseks on Hartmut Tietjeni poolt 1989. aastal väljaantud tekst, mis on kokku pandud ettekande kahe, suu-  
resti ühtelangeva üleskirjutuse põhjal, mille autorid on teadmata.

*Ettekannet* "Aja mõiste" tuleb aga eristada *uurimusest* (*Abhandlung*) "Aja mõiste". Selle kallal töötas Heidegger samuti 1924. aastal. See tollal käsikirja jäänud ulatuslik töö on nüüd kavas peatselt publitseerida Heideggeri teoste koondväljaande 64. köitena.<sup>2</sup> *Uurimuse* "Aja mõiste" kirjutamise ajendiks sai Wilhelm Dilthey ja krahv Yorck von Wartenburgi kirjavahetus, mis avaldati 1923. aastal trükkis. Vastavalt on Heidegger hiljem kasutanud *uurimuse* "Aja mõiste" esimese peatüki osi (Dilthey küsimuseasetus ja Yorcki põhitendents) oma peateose *Olemine ja aeg* teise jao (*Abschnitt*) 77. §-s "Eelseiseva ajaloolisuse probleemi ekspositsiooni seos W. Dilthey uurimuste ja krahv Yorcki ideedega". Ka *ettekandes* kõneldu rajaneb mitmeti *uurimuses* käsiteldule, eeskätt selle kolmandale peatükile "Olemasolu ja ajalisus". On aga ilmne, et *ettekannet* "Aja mõiste" ei kajasta Heideggeri tollaste ajaalaste uurimuste täit

---

Käesoleva saatesõna aluseks on Hartmut Tietjeni järelsõna "Nachwort des Herausgebers" Martin Heideggeri ettekandele "Der Begriff der Zeit" (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1989, S. 29–32), aga ka Theodore Kisieli artikkel "Why the first draft of *Being and Time* was never published". — *Journal of the British Society for Phenomenology*, Vol. 20, No. 1, January 1989, pp. 3–22. Vt ka T. Kisiel. *The Genesis of Heidegger's Being and Time*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1995, eriti lk 315–361.

<sup>1</sup>Vt T. Kisiel. *The Genesis of Heidegger's Being and Time*, lk 315; Oskar Becker. *Mathematische Existenz: Untersuchungen zur Logik und Ontologie mathematischer Phänomene*. (Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung. Hrsg. v. Edmund Husserl. Bd. 8.) Halle: Max Niemeyer Verlag, 1927, S. 660–661.

<sup>2</sup>Vt prospekt: *Martin Heidegger. Gesamtausgabe. Ausgabe letzter Hand*. [Stand: März 2003.] Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2003.

ulatust. Inimese olemasolu (*Dasein*) ülesehitusest (ilma-sees-olu / *In-der-Welt-sein*, üksteisega-koos-olu / *Miteinandersein*, hool / *Sorge* jne) kõneldakse, seda eksplitseeritakse vaid niivõrd, kui see on vältimatu olemasolu ajalise visandlikuks esiletoomiseks. Olemasolu struktuuri esitus koondub seejuures olemasolu päristisele ajalisele olemasolu etteminemises oma lõpu kui millegi sellise poole, mis avab võimalikkuse päristise olla-võimise tarvis.

Hans-Georg Gadamer on *ettekannet* "Aja mõiste" nimetanud Heideggeri peateose *Olemine ja aeg* (1927) "algkujuks" (*Urform*).<sup>3</sup> *Ettekande* teksti väljaandja Hartmut Tietjeni seisukohalt on seesugune hinnang liialdatud, kuna ettekande piiratud sihiseade tõttu on selles mitmed kesksed teemad jäänud puudutamata. (Nii jääb ka eksponeerimata *Olemise ja aja* jaoks kandevis küsimus olemise, selle mõtte järele, samas kui olemiseküsimus on Heideggeri mõtlemises võimsalt esil hiljemalt juba 1923. aastal: vt loeng "Ontoloogia. Faktilisuse hermeneutika".<sup>4</sup> Pangem tähele, et siin on olemiseproblematika tõstetud pealkirjaks.)

Asudes *Olemise ja aja* teises jaos analüüsima olemasolemise ülesehitust olemasolu ajalise lähtuvalt, jõuab Heidegger seoses olemasolu päristise ollavõimise tõendamise (*Bezeugung*) probleematikaga süüme (*Gewissen*), süüme hääle käsitlemiseni — viidates seejuures 1924. aastal Marburgis teoloogide ees kõneldule. On tähelepanuväärne, et Heidegger peab vajalikuks veel välja tuua, et peale süüme ka teised selles *Olemise ja aja* jaos vaatlusele tulevad teemad on teeside kujul juba olnud kõne all Marburgi aja-ettekandes.<sup>5</sup>

Nii saaksime esialgu ehk täpsustada, et Gadameri lennukas ütlus 1924. aastal Marburgis peetud aja-ettekande kui *Olemise ja aja* algkuju kohta võiks teatud mööndustega pidada paika *Olemise ja aja teise* alalõigu puhul. *Olemise ja aja esimeses* jaos arendatava olemasolu olemisülesehituse eelanalüüsi (*Die vorbereitende Fundamentalanalyse des*

---

<sup>3</sup>Hans-Georg Gadamer. Martin Heidegger und die Marburger Theologie. — Otto Pöggeler (Hrsg.). *Heidegger: Perspektiven zur Deutung seines Werks*. Köln-Berlin: Kiepenheuer & Witsch, 1969, S. 169.

<sup>4</sup>Martin Heidegger. *Ontologie. Hermeneutik der Faktizität*. — M. Heidegger. *Gesamtausgabe*. II. Abteilung. *Vorlesungen 1919–1923*. Bd. 63. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1995.

<sup>5</sup>Martin Heidegger. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993, S. 268.



*Daseins*) algkuju võiks aga otsida Heideggeri 1925. aasta suvesemestril esitatud loengukursusest “Ajamõiste ajaloo *prolegomena*”.<sup>6</sup>

Tähelepanu väärrib Theodore Kisiel'i iseloomustus, mis nimetab seni veel publitseerimata uurimust “Aja mõiste” *Olemise ja aja* “hermeneutiliseks visandiks” (ning laiemalt esimeseks tervikvisandiks üleüldse) ning loengukursust “Ajamõiste ajaloo *prolegomena*” vastavalt “fenomenoloogiliseks visandiks”.<sup>7</sup> Ühtlasi ta täpsustab, et kuigi *ettekandest* “Aja mõiste” ei saa rääkida kui suurteose *Olemine ja aeg* “visandist” (ning “visand” ei pruugi tähenduselt kattuda “algkujuga”), siis ometi võib seda ettekannet pidada *Olemise ja aja* tuuma esimeseks esituseks suuremale avalikkusele.<sup>8</sup>

Eduard Parhomenko

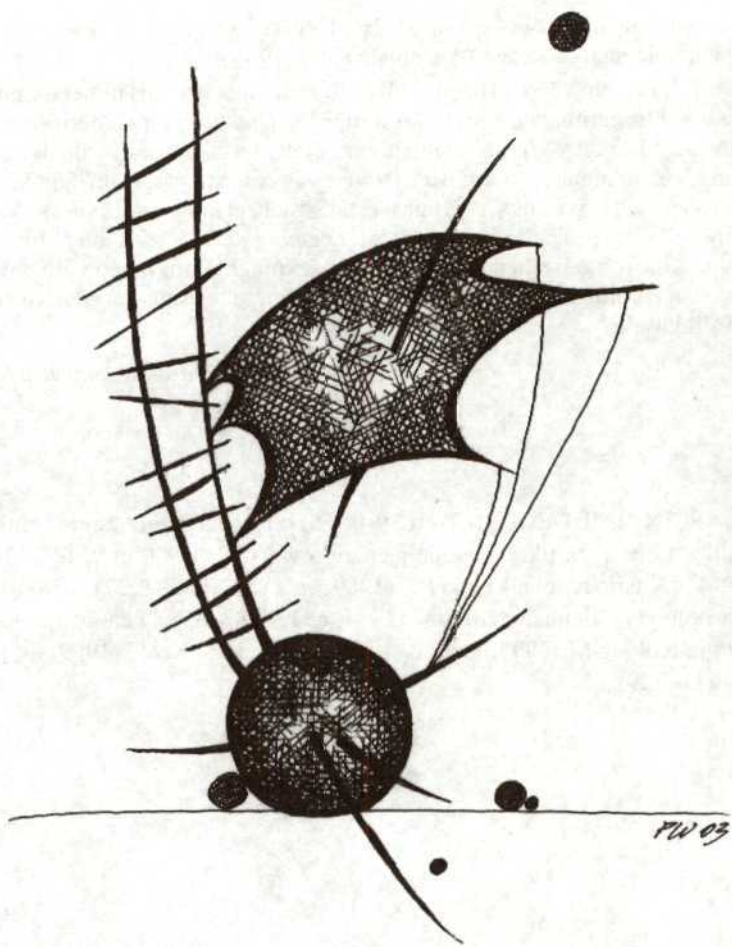
MARTIN HEIDDEGERILT (1889–1976) on *Akadeemias* varem ilmunud: “Loov maastik: Miks me jääme provintsi?” (1989, nr 2, lk 293–296); “Küsimus tehnika järele” (1989, nr 6, lk 1195–1227); “Kunsti päritolu ja mõtlemise piiritlem” (1994, nr 1, lk 73–85); “Fenomenoloogia ja teoloogia” (1994, nr 9, lk 1915–1943) ning “Keel” (1999, nr 4, lk 711–729).

---

<sup>6</sup>Martin Heidegger. *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*. — M. Heidegger. *Gesamtausgabe*. II. Abteilung. *Vorlesungen 1923–1944*. Bd. 20. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1988.

<sup>7</sup>Theodore Kisiel. “Why the first draft of *Being and Time* was never published”, lk 19.

<sup>8</sup>T. Kisiel. *The Genesis of Heidegger's Being and Time*, lk 315.



PEETER VIKTOR



---

# ROMAAN

## *h*-mollis

## Fragmente

*Madis Kõiv*

CLVII

---  
Ja muide — et ka see võimalik põnevustäratav motiiv kohe praegu välja mängida — ei ole ju sugugi võimatu, et just selle hiina kujukese või mõne muu temasarnase pärast tuli etnograaf Tartusse, haakis ennast emale sappa ja lasi end viia haigemajja sisse, kus talle “täiesti juhuslikult” tuli meelde vana sõber, keda ta haigevoodil külastada tahab. Alatu kahtlus (minu poolt) muidugi, aga mis parata, igasuguseid mõtteid ronib pähe.

Mis on aga kindel, milles kahtlusi ei ole, on see, et etnograaf rääkis surma iseseisvustavast tähendusest. Vähemalt mõtles ta sellest rääkida (emale näiteks kohvitassi juures, mis talle oli lubatud, ehkki sellest — jutuajamisest *e m a g a* kohvitassi juures — midagi välja ei tulnud, sest ema läks üles professori juurde ja tuli pärast koos tollega alla tagasi, keldrisse, ning hiljem puudusid jutuajamiseks igasugused võimalused, kuna kella kuuest alates hakkasid haiglasse saabuma haavatute voorid, sest sild oli siis juba varisenud. Niisiis rääkis etnograaf selle loo vanemõele ja ikkagi kohvitassi juures, mille ta lõpuks ometi kätte sai) ja ta mõte oli umbes niisugune:

*Surm loob traditsiooni, mis tänu mälu konservatiivsusele saab iseseisvaks ja mis kõik vähem mäletatava endale allutab. Nii luuakse mäluaristokraatlik hierarhia.*

---

CLXXVI

Etnograaf saab nüüd lõpuks oma kohvi kätte, mida vanemõde valab kannust lillelistesse tassidesse (lillakad sirelid), temale ja endale, ja väljas ajab ennast uus pilv taevasse üles. Müristab jälle, endine kuldkollane, sinkjalt ääristatud kõuevalgus on kadunud, ainult kauged augud pilvedes sünnitavad veel kollaseid laike nisupõllule, kuid selle ruumi akendest pole neidki näha. Ruumisistujate jaoks on taevas ühtlases madalas pilves. Tuuleilid on lakanud. Raske pimedus roomab kohale ja ränk vihm. Suruv tūmisev kumin.

Vanemõde valab sirelitassidesse kohvi ja etnograaf tõstab nõu oma suu juurde, nad on kahekesi, sest ema ja professor liiguvad mööda teise korruse pikka koridori ja räägivad surnud jahimehest.

Päästemeeskond jõuab kokkulangenud silla juurde. Võtab aega, kuni haavatud hakkavad saabuma kliinikusse.

Etnograaf, kes veel ei tea midagi oma sõbrast, kellest räägivad ema ja professor, ei tea, et ta on surnud, võtab tassi, puhub kohvile ja jutustab. Võib-olla ei taha ta ütelda midagi olulist ja keerulist, pidada monoloogi, veel vähem kõnet, ehkki just vanemõde on praegu selleks lähimas ümbruses sobivaim isik. Õde istub ja kallutab oma range soengu ja vähemalt niisama rangete prillidega pea vasakule õlale ja kuulab. Ta armastab kuulata muusikat ja pikki monolooge, ja võib-olla just see — ta valmisolek kuulamiseks — loobki situatsiooni, milles etnograafi monoloog ikkagi saab teoks, ehkki esialgne kavatsus puudus ja etnograaf ei tahtnud öelda muud kui “ma pean oma sõpra nägema”.

Ta alustab aga oma lihtsa (näiliselt lihtsa) sooviga nii kaugelt, et õde jõuab ammugi (sest kohvi välja kallanud, ei olegi tal muud teha, kui süveneda äikese tumedasse urinasse, vihma ühtlasse ladistamisse ja etnograafi kõnesse) oma pea õlale kallutada, silmad poolvidukile tõmmata ja laskuda kuulamisse — millega see, mis kuuldavale tuleb, nihkub tuhandete kilomeet-



rite kaugusele niihästi kuulajast kui rääkijast, isegi objektist, millest räägitakse. Oma teema (ma-pean-oma-sõpra-nägema) mingis raskesti määratletavas alaharus jõuab ta (etnograaf) nüüd pildini, ja kuna nad jooivad kohvi pikkamisi sinisemustrilistest tassidest imedes, jõuab see pärale kusagil kolmveerandteekonnal tassi ülemisest äärest põhjani, kus ladestub lusikatais suhkrut, mille etnograaf kas hajameelsusest või meelega on jätnud segamata.

*... see on aga just tema, see, kes jääb iseendaga üksi, kelle lõunatunnile kummalisel kombel keegi ei tule. . .*

(“tema” on täiesti abstraktne isik, õieti mitte isikki, vaid lihtsalt subjekt, kellele lause annab predikaadi, ta ilmub arutlusele — monoloogi — äkki, peaaegu ettevalmistamatult, nii et öde, arvates, et on vahepeal magama jäänud, püüab määratleda teda eelmise jutu konteksti järgi ja ei taipa (kuna ei leia) seepärast enam midagi. Ta ei astu sellegipoolest välja oma kuulajapositionist, isegi kuulamisest mitte, võtab nüüd kuuldavat kui puhast muusikat, ometi konkretiseerib “tema” sedavõrd, et annab talle nime — Helmuth — ja mõtleb: *lieber Gott, warum kamen sie dennoch nicht*)

*ja mis niimoodi jääb traditsioonist puutumata. Kuid ometi ei või see niimoodi jääda*

(muidugi ei või, arvab vanemõde, kes mõtleb Helmuthile),  
*sest mis saab nõnda traditsioonist endast?*

(muidugi, arvab vanemõde jälle, on puudutatud sõna “traditsioon” meeldivast kõlast ja tunneb koguni väikest hirmu, et on kõrvust mööda lasknud midagi eriti olulist, kuna armastab pikki ja süvenenud arutlusi just sellel teemal, mis nüüd järgneb)

*Ja lõpuks — kui kord niikaugele on jõutud — mis saab minust endast, sellest üksildasest,*

(Helmuthist — me oleme kõik ju nii üksildased, traditsiooni kaotamas inimesed — peab hoidma! Peab!) Vanemõde kordab — peab!

*sest kes mind üksildast veel sünnitab või matab, sest nendeks toiminguteks läheb vaja kogu traditsiooni koos oma lõunatundidega. Sest ikka on olnud nii, et söömise saatel*

*möödub kõik, söömalaua juures oled sa sündinud, s.t ristitud, ja söömalaua juures surnud, s.t maetud, nii on traditsioon ja söögilaua kombed on tema vundament.*

(Helmuth, kes juba kolmteist aastat on absoluutselt pime, kes midagi ei näe, ootab alati lõunatunnile laudkonda, sööb aga — mõned erandid, mis midagi ei loe, välja arvatud — alati üksi.)

(Emale rääkis Helmuth oma pimedaks jäämisest teise loo — vanemõde teab ainult seda: *so lange habe ich gewartet, dass ich nun schon ganz blind bin.*

Ema aga: “Vanasti kui ma mõisates teenisin ja lagesid pühkisin, kukkus mulle alatasa lubjapuru silma, lubi ei ole kunagi päriselt kustunud, aegamööda sööb silmad ikkagi läbi; nüüd, näete, olengi päris pime”)

*Sellega, et traditsioon ise võtab kanda minu matused ja pühitseda sündimised, on projektsioonidel “eile” ja “homme” eksistentsiaalne tähendus*

(selle kohta ei arva vanemõde midagi, pealegi on tal nüüd asja muule mõtelda)

*eksistentsiaalne, minule, sellele üksikule, kelle lõunatundi keegi ei jaga ja kes sellepärast jääbki matmata, s.t on surematu.*

(ei jää, ei jää! Niikaugel me veel ju ei ole, *ist das wirklich möglich?*)

*Eile on mulle, sellele üksikule, sellepärast oluline ja möödapäasmatu, et siis-ma-sündisin, ja homme sellepärast, et siis-ma-surin, aga ma tean seda ehk ainult sellepärast, et lõunatunnil minu auks söödi-joodi ja et nii ikka tehakse.*

Niisiis, need, kes tulevad lõunale, kui tulevad, tulevad samal ajal peietele ja samal ajal ristsetele ja sellega saab see, kes täna kohtub siin oma traditsiooniga — kes selleks astub hoovusest välja, Meie, kelle Täna paiskab hoovusest sellesse kohtumisse oma traditsiooniga, hoitud ja garanteeritud tähenduse. Keegi ei mäleta oma ristseid ja keegi ei näe oma peiesid, ta on seega ein sehr alter Mann, kuigi ei ole kaugeltki nii vana kui paistab — 58 aastat —, kuid ta on väsinud. Ma arvan, et siin on koht jõuda asja südame juurde. Ka väsimus puutub sellesse.



Nad mõlemad on väsinud, kuid erineval moel, 58-aastane rändur, etnograaf, kes sattus siia tупpa äikesevarju, et juua tassike kohvi, mida pakkus talle noor õde, kellega kohtus raudteesilla all, keda tema ise õieti kutsus, kuna nad raudteesilla all vihmavarjus kord juba jutule said, kuhugi maitsvat (nii ta ütles) kohvi jooma, sest kuigi nad seisid varjus, olid etnograafi jalad märjad ja riided rõsked, ja üleüldse — midagi soojendavat kulus neile ära mõlemale. Ja 44-aastane vanemõde, kes nüüd temaga ikkagi seda kohvi jõi, mille joomisele oli tegelikult kutsutud noor õde, nüüd, kui “päris” pilv ise, madal ja paks ja tume, oli linnale peale tulnud ja vihm akna taga nagu hall voog, nagu meri ise, mille põhjas nad istusid, selle üle ujuatas, oli väsinud samuti.

Siin nad nüüd istuvad, kuigi etnograaf oli siia linna tulnud hoopis selleks, et siin kohtuda oma vana sõbraga, kellest räägivad noor õde ja professor ja kes on selleks ajaks kindlasti juba surnud. Noor õde on nendes kohtumistes täiesti juhuslik juurdesattunu ja veel juhuslikum on vanemõde, kellega kokkulepitud juhuslik kohvijoomine nüüd veel juhuslikumalt ikkagi toimub ja kes on sama väsinud kui tema. Kuid siiski hoopis teistmoodi.

Nad räägivad, s.t räägib etnograaf, sest miks ei peaks ta rääkima, tema, kes on nii palju kordi pidanud üksinda lõunalauas (kuivõrd koht, millele ta üks või teinekord toidu asetab, on üldse laud) sööma ja vaikima. Nad räägivad, kui vihma kallab halli seinana püstloodis alla (aga võib-olla ka alt üles, sest vahet ei näi enam suundadel olevat), mis neid tumeda piksekumana rahustava muusika saatel täielikult eraldab ülejäänud ilmast (kui seda üldse enam olemas on, sest kõik mõõtmed on hajunud), ja vanemõde sekundeerib etnograafile oma mõtetes. Etnograaf räägib nüüd, mida ta arvab kellast, praegu, kui see riistapuu traditsioonide taandudes näib kaotanud olevat oma funktsiooni ja mõtte. Etnograaf räägib kellast, kuigi mõtleb selle all (salaja ja ehk eneselegi teadmata) iseennast, üksildast, kelle üksildust (vastikut üksildust) ta liigagi hästi tunneb, tegelikult räägib ta oma väsimusest.

Vanemõde, kes samuti on väsinud, kuid teisiti. . .

Kuid kes olen mina, et rääkida tema, vanemõe väsimusest, ehkki sama on ta meil mõlemal, minul (mitte etnograafil, temaga on teine lugu, tema elab teises — kadunud — traditsioonis) ja vanemõel, koos oleme seda kasvatanud, koos sellesse sisse kasvanud, teineteisest vähimatki teadmata.

Kolmekümne üheksandal sõidab ta laevaga minema, sellega on lõpp, midagi ei jää maha, isegi perekonna hauakivi mitte, nüüd enam, kuigi tookord, kui etnograaf oma juttu rääkis, oli hauakivi alles ja hoitud, hooldatud, ja vanemõde käis teda suviti vaatamas ja korrastamas, ehkki maa, mille peal ta seisis, ei olnud enam “nende oma”, ja püüdis säilitada kõike “nii nagu oli vanasti”.

Aga juba tookordki, etnograafi monoloogi ajal, hilisemast rääkimata, ei olnud asjad enam kaugeltki nii nagu vanasti (ja ka vanasti ise oli koormatud ebamäärasuste ja täiesti üleliigsete kahemõttelisustega, sest kes lõpuks oli Helmuth, kui ta emale võis rääkida oma pimedaksjäämisest sõnadega “kui ma veel mõisates teenisin. . .”!) Ja miks pidi ühe niisuguse Helmuthi peale mõtlema üks vanemõde, kelle esivanemate kivi ei olnud e n a m “oma maa peal”). Kord või kaks suve jooksul oli liiga vähe, et midagi tõsiselt ette võtta hauaplatsidel, ja tegelikult ta ei võtnudki eriti, istus vaid seal kivide vahel pingil — millegipärast seisis selline ikka veel seal, kes teab kelle poolt kokkuklopsitud ja milleks. Või kõndis veidi põllupeenarde vahel. Taludesse ta sisse astuda ei julgenud (ega tahtnudki kindlasti) ja külarahvast ja koertest hoidis eemale. Ta teadis küll, kes on selle maa peremees, kelle krundi sisse nende pärnatukk vana perekonnakalmuga kuulus, nägi puude vahelt — kui kalmude lähedal jalutas, pererahva uue maja värsket ja kollakasvalget sindlikatust, oli kord sealt aiavärvast sissegi astunud, kuid ei saanud kaugemale, sest koer tuli lõrinal kallale ja õuel ei näidanud ennast ainuski hingeline.

Võib-olla vaatasid nad, need uued omanikud, kardinat tagant — kui neil selliseid asjandusi akende ees üldse oli —, piilusid sealt oma uue ja valge sindlikatuse alt, jälgisid teda ja lasid koeragi salaja lahti, ikka veel hirmul, et see musta rietatud vanapreili (mis salata — vanapreili ta ju oli) tuleb ja võtab nende kokkuahnitsetud varanduse tagasi.



Kuid vaevalt, küllap oli neil koer alati lahti ja küllap ei tundnudki nad teda. Vanapreili ei olnud neil mail sündinud, mõis oli ammu (kui jätta kõrvale tema enda enam kui segane vahekord mõisaga) müüdud, kuigi mitte enne tema sündimist, kuid ka siis, enne müümist, oli ta elanud linnas; oli perekonna selle haru võsu, kes räägivad — “vanaonu juures mõisas”.

Aga ikka on imelik — kui mõtlema hakata —, vähemalt küsimisväärt, miks ta siiski neil oma käikudel kalmudele nii vähe ära tegi, ja harva ja ainult põgusalt kükitas kalmude kõrvale, et neid “korrastada”, ja harva, kui tõsiselt sealt rohtu kitkus, ja kunagi ei istutanud lilli. Isegi linnast kaasa toodud, *Hirschi* juurest võetud roosid, tõi ta õhtul tagasi, justkui ainult näidates kallitele kadunukestele rooside punaseid kroonlehti, nagu oleks küllalt sellest ja aroomist, mida neile tunniks või paariks nuusutada anti.

Võimalik, et ta tundis siin võõra maa peal hirmu — kus tal õigust ei ole peaaegu millekski, ehk ainult kalmu kõrvale istumiseks, ja sedagi võidakse täpselt arvesse panna, sest piilujad jälgivad iga ta liigutust põõsa varjust —, et tarvitseb tal ainult kummardada ja vähegi tõsisemalt kitkumistöö käsile võtta, kui uued omanikud on platsis ja algab protsess.

Algab uuesti protsess. Sest lõpuks ei kartnud ta ju inimesi, neid siin, temale võõraid ja kindlasti ka vaenulikke, halbu ja pahatahtlikke, tänutundetuid, nagu nad olid, neid ei kartnud ta eriti, nende keelt ta mõistis, võis seda vabalt rääkida, paremini isegi — nii ta arvas — kui nemad ise, vabamalt ja varjundirikkamalt (nii nagu tema keele varjundirikkusest aru sai), ta ju oligi peaaegu nendekeelne, tabas enda aeg-ajalt selles keeles mõtlemast, eriti praktiliste asjade üle, eriti kliinikus, kõige üle, mis puudutas haigust, selle ravimist ja ravimise luhatumist, suremist niisiis, ainult surma ennast mitte, surm ise jäi saksakeelseks lõpuni. Ta ei häbenenudki eriti, kui tabas end nendelt nõrkustelt, ta oli leidnud sellele seletuse — ei, inimesi siin ja praegu ta ei kartnud küll, ja miks pidanukski, kui tundis nende armetust, kuulis nende hala ja nägi viletsust, valu ja vaeva, ja ükskord-tulid-nad-ikka-tema-juurde kliinikusse ja olid sõltuvad tema armust, heatahtlikkusest ja halastusest, ja enamasti ta halastaski, sest oli halastajaõde, nagu

ta ametinimi ütles. Ta oli halastav öde. Neid ta ei kartnud, vaid protsessi, mis nendest sündis, kuigi oli neist sõltumatu. Sest protsessi üle ei olnud tal võimust ega võimalust.

Protsess oli vanem kui tema — “vanem kui meie”, ütles nüüd etnograaf,

*“traditsioon nagu seaduski, mida ta ju tegelikult ongi, on vanem kui meie: täna paiskab ta meid hoovusest välja endaga kohtuma.*

*Traditsioonis seisan ma vastamisi iseendaga, kui iseendaga-kuhu ja iseendaga-kust, kui “seal mu auks söödi-joodi”. Sellel seismisel, s.t minul, on meie-koosseis. Astla teravik on kaetud, ajalõhe varjatud, mina juba meie. On tund. Kuid: sel-samal-ajal, kui mina meiena kohtub traditsiooniga ja on tund, kohtun mina i s e astla teravikus ajalõhega.*

*Mina ja meie on samad, kuid erinevates kohtumistes.*

*Niisiis. . .”*

jätkab etnograaf ja saab kõige lähemal ajal nime. Siis, kui keegi tuleb uksele ja nimetab teda nimepidi — tuleb uksele ja näeb teda istuvat koos vanemõega, kes ise nime ei saagi, kes nii jääbki ja 1939 läheb ja sureb nelja aasta pärast Hamburgi rusude all —, ei usu oma silmi ja selles uskumatust väljendavas hüüatuses nimetab.

*“jääb keegi üksik, kelle lõunatundi (lõunatund on üks neist tundidest, milles traditsioonis kaetakse ajalõhe) keegi ei jaga ja ootab. Kus ta nüüd on, s.t kus on tema “kust” ja “kuhu” ja kuhu on nüüd tema “kuhu”, kui teda nüüd üldse ongi? See üksik, kes vaatab päiksekella varju ja omaenda-tühja-kohta-lõunalauas ja teab, et lõunatund on tulnud. Kus ta on?”*

*Ta on seal, kus ta ei tea, “kunas ta sündis” ja “kunas ta suri”, s.t kunas tema auks söödi-joodi. Aga ometi seisab ta seal, on üksik, ootab tulijaid (või ei ootagi enam) ja on surelik. Kas ta on nüüd astla teravikus?”*

Ei tea, kuid kohe algab protsess. Protsess on alanud juba enne tema sündimist. Niisiis on tema, vanemõde, sündinud ja protsessis kohtub ta täna traditsiooniga. Kuid ei ole temal, vanemõel, mingit vajadust kaasa minna, kaasas käia etnograafi jaburdustega, kes on kohvist ja haigemaja eetilõhnadest, aga



võib-olla ainult ja puhtalt äikesekõminast ja lakkamatu vihma orgastilisest rituaalist purju jäänud ja ei tea enam isegi, mis räägib. Protsess on õieti esimene sõna, mida ta kuulis, mille algus läheb algusetusse, *a-peiron*'isse, ei tule kusagilt, ainult juba-on. Hiljem, kui ta teadis — õppis õeks, sest vennad, keda nüüd enam ei ole ja kes õigupoolest oleksid pidanud hauad korras hoidma, kuna neid endid seal pärnade all ei viibi (kes teab kuhu nad maeti), olid arstid —, et kõik sõnad on kunagi juba üteldud (isegi protsess) ja et ükski pole neist selline, et tuli keegi, võttis eeskojas kübara peast, pani vihmavarju varna, endal triibulised püksid jalas, astus tuppa, aga lävel, enne kui jõudis sisse astuda, ütles selle esimesena, näiteks — protsess.

Või — protsess algab, midagi ei aita!

Või — *diesen Prozess haben wir nun verloren, und endgültig!*

Kõik, mis edasi läheb, läheb ja juhtub, juhtub juba juhtunust iseendast. Pole siin eriti oluline (*nicht besonders wichtig*), et Eduard (kui tulija nimi on Eduard, mida ma üldse ei väida, nagu sedagi, et tulija üleüldse peab olema) sealsamas lävel komistas ja kukkus, minestas või suri, et sööjad söögilauast (lapsed ja naised) kiljudes püsti kargasid ja Eduardi juurde tormasid — miski pole enam oluline. Kõik, mis edasi tuleb, on ainult protsess, ehkki *Prozess* ise on ammugi lõppenud — ja polnud (kui oli) ka mingi algus, või isegi tähtsündmus asjade käigus — ja mõis ja häärber müüdnud, nii et kabelgi põranda all on võõra territooriumi sees ja ei kuulu õieti enam neile.

Kas aga suur (eel)protsess, milles vanemõde ise õieti sündiski, mis alati oli-juba-olnud ja mille kui on-olnu vastu enam midagi parata ei saadud, ja mis ainult selles tagasikujutluses on taandata Eduardile (või mis ta nimi iganes oligi), triibulistest pükstes mehele (kes tegelikult — sest niisugune oli tõesti olemas (jälle, kui on-olnu) —, on ainult tuttav kaubaagent), ja millele järgneb üks või mitu järelprotsessi juba tema, vanemõde enda eluajal, mille tõelisus (on-olnusus) on kaugelt kõrgem kui “esiisade” kalmupäitsis istumine, on oluline sedavõrd, et mina neid siin oma ema lootuse loo vahele pean arutama ja seletama, ei ole mulle ausalt üteldes selge sugugi. Sest emal on ju temaga, vanemõega, ainult niipalju tegemist, et oli mõnda aega ametis samas kliini-

kus, ja et too, keegi pime Helmuth, vana sakste teener, kes lagede puhastamisel allapudenevast lubjapurust kaotas silmanägemise, oma häda (oma osakssaamist, sest häda ei olnud see enam ammu) üks või teine kord emale seletas — õhtutundidel peamiselt, kui ema jäi mingil põhjusel akna alla naaberkatuseid vahtima ja Helmuth kuulis, et preili (nii ta ema nimetas) on üks ja kurb —, ja jutustas, mida ta enne pimedaksjäämist nägi. Ja veel niipalju, et kaheksateistkümnendal aastal, sügisel, kui papa Jakob istus Kiuma mõisa keldris kinni, oli vanemõde sealsamas mõisas, mitte keldris küll, külalisena ainult (kelle — mõisaomaniku, valitseja või mõne veel väiksema ametimehe, seda ei teagi).

Rohkem on ühist m e i l kahel, minul ja vanemõel — temal oma protsessiga, minul oma protokolliga. Kuid ma ei räägi sellest praegu (ehk ei räägi üldse või olen sellest juba mõnel varasemal leheküljel lobisenud — ei mäleta). Kuid pole ka oluline.

## CLXXVII

Kes teab, mis kombel oli ema “reis” psühhiaatriga — teekond Viinist Prahasse — saanud teatavaks Ferdinandile. Võib-olla oli Olli rääkinud Emmale, Emma kogemata (uskumatu küll) Emmile, Emmi muidugi suud ei pidanud.

Sellel ema viimasel külaskäigul Võrru, kui “reis” igal juhul ei olnud enam värske, võttis Ferdinand surija õigusega selle teema ette ja ema ei protesteerinud. Ei hakanud sedagi seletama, et mingit reisi õieti polnudki, veel vähem nüüd. Kuulas ära vanema venna viimase sõna, sest lõpuks võis see olla ka tähendamissõna ja küllap ta seda oli.

Ferdinand alustas oma jutuga kaugelt, iseendast, õieti surmast, haigusest, ja kui ta lõpuks jõudis asjani, oli ta rääkimisest ja kõhimisest juba hingetu, näost roheline, kuigi — tuleb tunnistada — nad olid seda mõlemad, sest valgus paistis hämarasse tuppa läbi aia puuvõrade liigrohelise, seisis põsk vastu uksepiita ja hingeldas. Mingis mõttes oli ta jutt, see mis ta rääkis, enne kui kõha ja jõuetus ta hingetuks võtsid, üpriski



sarnane etnograafi söömaaja-teooriaga, ka siin mängisid kohatumised traditsiooniga, eile ja homme, sünni- ja surmatund, kuid siiski teist mängu. Kuigi emal oli meeles, selgesti koguni, mida etnograaf oli rääkinud, kuidas kõnelnud ja kuidas tema ise kuulanud, ei tundnud ta siiski etnograafi teooriat “kõigis ta keerdkäikudes”, ei saanud tast päriselt aru ja ei võinudki, sest oli jõudnud õdede poolele tagasi, kui etnograafi jutt oli juba “teisel leheküljel”.

“Jõudis” on siin ambivalentse tähendusega, sest — nii see oli — ta jõudis kaks korda.

Ta lükkas ukse lahti, mõtlemata, miks lükkab ja miks tagasi tuleb, lükkas lahti ja nägi äikesehämaruses kahte lillakasvalget kohvitassi, ühte valget kitlit ja kuulis, et räägitakse, ka valget kannu pani tähele.

See oli esimene.

Ja teine:

*“Nüüd, nüüd alles ja mitte hiljem, sest viimane tund, tund, ma rõhutan, seegi on tund nagu söögitund, nagu surmatund, nagu sünnitund, on selleks saanud. Sa pead tegema kohutava, ebainimliku pingutuse ja tõstma ajanälja, mis näitab end tavalise lihaliku näljana, lihanäljana isegi — ükskõik mis mõttes seda sõna võtta — elu tasapinnale.”*

Ja miks ei peaks meie siin ja nüüd küsima, kas polnud äkki seegi nälg, mille käes ema vaevles, harilik, lihalik nälg, mida ta ei suutnud tõsta elu tasandile?

Miks tema, kuigi oli, pidi olema erand, ja Ferdinand, kes tollel viimasel (eelviimasel, kui viimaseks lugeda matuseid) keeldus rääkimast eesti keeles:

*“Pia meelen tuud, mi, Kiisleri, ja näide hulgan mõnõ’, sa’ ja ma’, olõmi erimuudu inemise, tõistsugutsõ ku tõsõ ja rahhu meile ei anda’ — tuuga är arvestaguki. Piä meelen tuud — ilmangi ei saa sa võtta toda, mis sul andas, kõnõlõmada viil, et pallõma läät, et andasi. Iks piät sa hinnäst sundma, et võtta — a sundma sa piät, tuuperäst, et võtta t u l õ ! Ni rassõ ku ta asi suumeelest kah ei olõsi. Sa’ saa’i tetä, nigu teevä tõsõ. Eski külä kitmist om sul rassõ kullõlda, et küll är kullõt ja kullõmise aol eski — ka tuu või olla — hääs tunnõt, a sõs ku päält tuud tulõ*

*õtak, üü, läät sa umma süngü ja kisut hambidegä padja katski, et su kõrvust ja pääluust kaosi kõik ta, mis sullõ kitmisedä sisse aati."*

Ta läks öösel voodisse ja kiskus hammastega padja lõhki, et mitte kuulda, mis nad talle räägivad, s.t juba o l i d rääkinud. Ta tahtis oma kuulamise tagasi võtta.

Aga ma jätan praegu pooleli muu ja kirjutan ühe (ja hiljem veel mõne) tundenovelli, ehkki miski ei ole mulle raskem (ja vastumeelsem) kui see. Miks raskem, seda ma ei tea, kuigi olen seda sagedasti küsinud. Kõigi nende novellide tundeelamused jäävad poolanonüümseks, ühtegi neist ei ole sellesse loosse eriti tarvis, ühtegi kirja ei ole neil teemadel kirjutatud, ei kirjutata ka (enam) kunagi. Need ema, Emma ja Ferdi tundenovellid on paigutatavad kuhu tahes, neil ei ole õiget kohta selles ajas, mis nende (päris)kirjade rütmis võib-olla kujuneb, selles geograafias, mis siin võib-olla luuakse. Nad läbivad tema aja ja geograafia oma piinlikult painava miks'iga salateid mööda, sirutades oma haarmeid kõikidesse lademetesse. Ainult kolm vihjet leidub kirjade vahele peidetult, see annab aluse neist üldse rääkida. Võib-olla räägin ka teistest vihjetest kunagi, praegu ainult tsitaat Emma kirjast.

*Sellel laupäeval, mille kohta teile teatasin, ärge mulle järele tulge. Võib-olla ma ei saa tulla kohe kaasa. Koju ma tulen ikkagi, küll ma kellelegi pääle saan, või tulen jalgsi, ega see maa nii pikk ei ole.*

Muidugi, võrreldes teekonnaga Poolast Võrumaale on iga tee, teekond Liivimaa sees lühike küllalt.

Mingis mõttes võtab need lood kokku seesama, juba sõnatud lause:

*Öösel viskas ta end oma asemele ja kiskus padja hammas-  
tega lõhki, et mitte kuulda, mida nad talle räägivad.*

"Ma ei taha seda!" karjub ta. Kes ainult? Ema? Emma? Ferdinand koguni? Kõik meie? Kes meie?

Kuid mitte ise tundeliseks minna! Kui ei tea, siis ei tea, tema aga karjub ikka.

"Ma ei taha seda!"



Ma ei taha seda, mida teie, mida nemad, mida meie, mida kõik nad nimetavad armastuseks, ma ei taha, see on alandav!

See on alandav, kas saate sellest aru!

Ta karjub.

Kus ja kunas, seda ma ei reeda, omaste kohta mitte, ainult võõraste. Võõrastest olen ma valmis rääkima mida tahes, näitama nende armastust ja alatust kõigis psüühilistes, füüsilistes, füsioloogilistes üksikasjades, viimse kui jälgi detailini, aga ainult võõrastest.

Omasid ma ei reeda, sest mingi kord peab kehtima, isegi lugudes.

Kuid miks siis üleüldse neist kolmest novelli-loost rääkida? Aga sellepärast vist, et ükskord tuleb seda ikkagi möönda — see jutt siin, lugu kõigi oma kirjadega, mis on kirjutatud ja mis kirjutatakse, mida ma seni olen näidanud ja mida varjanud, mida edaspidi näitan ja edaspidi varjan, on lugu just nimelt sellest samast: need kolm novelli, mida ta sünnitab, nemad ongi lõpuks kogu lugu.

Mis sugugi ei tähenda, et lugu oleks armastuslugu, mida ta kategooriliselt ei ole, ei saa ega tahagi olla, millel ei ole selle teemaga midagi ühist, ei sinnapoolegi.

Ma seletan: need novellid, mis peavad sellest loost sündima, mis lõpuks selleks looks osutuvadki, katavad ta ja hoiavad ta ülal, nendest lugudest selgub, mis siis ema elu õieti oli, ema elu ja Ferdi, sest nendest ju peamiselt siin räägitaksegi. Nendes lugudes seisavad nemad ja Emma oma alandusega silmitsi, mis lõpuks elu elamine ongi. Ja sellest, kuidas seistakse ja kuidas jõutakse oma alanduse ees seista ja sellele näkku vaadata ja temast ära pöörata, sellest oleneb kõik.

X tundenovelli, x seismist oma alanduse vastu. X lugu mahalangemisest omaenese alanduse sisse näoli — nii et see, mis jääb, on alanduse surimask.

Võta see ja mine!

Kuid pikemalt seletada ei ole võimalik, see teema (siin vähemalt) ei ole abstraktseks aruteluks. Ta võib seda ainult niipalju olla, kuipalju võtab Ferdinand ise arutleda, või jõuab.

Aga ta ei jõua, sest rääkimine teeb talle vaeva, kuna ta ei saa enam hästi hingata. Ta ei hingagi enam päriselt, sosistab.

Sellel ööl, kui ema padja hammastega lõhki kiskus, algul padjapüüri, siis padja enda, nii et padjasuled tulid talle suhu ja kurku ja ta näris neid ja ei suutnud alla neelata, liiga kuiv oli ta suu ja suled, vesi oleks pidanud käepärast olema ja seda ta kompaski, sõrmeotstega, kuid ta oli unustanud, mis on vesi, sellel ööl jäi rong seisma, päike ei olnud veel oma märkidega taevast kadunud, mingi punahaljas, kuid ähmane ketas seisis lagendiku serval, nad ei võtnud seda keegi tõsiselt, ükski neist ei uskunud, et see punakas moodustis on päike, aga nad ei mõtelnud sellele eriti, nad ei mõtelnud eriti midagi. Kuid rong seisis ja nad tajusid mingit rasket, hingamiseks kõlbmatut vaikust, mille päritolu nad ei suutnud mõistatada, ei Ferdinand ega teised maamõõtjad, aga nad olid kaua sõitnud, vagunites loksunud, nii et nad ei uskunud enam ka seismisse, vähemalt mitte kui olekusse, mis võib kujuneda olukorraks ja jääda.

Emma nägi tol ööl muud. Kuid tema kord patja hammustada (alanduse sügavuses) ei olnud veel kätte jõudnud.

Nad ärkasid — kuigi ühegi kohta neist poleks ütelda võinud, et ta maganuks, üldse oli peaaegu võimatu ütelda, mida magamine selles olukorras tähendanuks (nemad ise ei mõistnud) — selle peale, et üks hääl kordas vahetpidamata, vähemalt kakskümmend korda — *paravoza net, paravoza net, paravoza net...*

Tõepoolest, kui nad “ärkvel” olid ja vagunist väljas ja vaatasid, nägid nad, et vedurit pole. Vedur oli läinud, rong lösutas keset lagendikku, milles ainult rööpad näitasid mingit teed ja sihti, kust ja kuhu, seegi nüüd ometigi määramatu.

Kust nad tulid ja kuhu nad pidid minema? Aga nii kaua olid nad juba sõitnud ja seisnud ja sõitnud jälle, ilma ühegi korra ja plaanita, ilma nähtava eesmärgita, et enam ei võinud ütelda, kuhupoole liikusid, kui üldse liikusid, siis kui veel liikusid.

Nad olid liikumise, nagu seismisegi unustanud, pidasid paigalseisu liikumiseks ja liikumist paigalseisuks; kuhu nad teel olid, või kus seisis, seda oli sama vähe võimalik kindlaks



teha kui seda, kuhupoole nad pidid n ü ü d minema või k u s t olid nüüd tulnud.

Kuid sündinud situatsioonis oli veel teine küsimus, veel teine määramatus, sest isegi kui olekski tulnud mees üle legendiku, päikese poolt — või mis see moodustis seal taevarannal endast kujutaski —, samuti maamõõtja või etnograaf või muidu ohvitser — rittmeister näiteks — olekski tulnud ja ütelnud, viibanud käega piki rööpaid, nii et päike jäänuks ta vasakule käele, ütelnud *tuda bratsõ!*; või ka vastupidi, nii et päike oleks jäänud paremale käele, siis ikka: mis tähendas sinnapoole ja miks? Sest kuhu nad üldse ja milleks sõitma pidid, oli neile — kui küsimus nii sirgjooneliselt asetati — teadmata. (Ehkki muidugi — ja see rahuldab neid “normaalolukorras” täiesti —, kui rong sõitis ja vedur rongi otsas tossutas ja suuna määras, teadsid nad kõik, et sõidavad “ettemääratud punkti”.) Kuid rittmeistrit ega mõnda teist, mõnes teises aukraadis meest, ei tulnud ja siin nad nüüd seisid, kes rööbastel, kes vagunitrepil, kes vagunites sees — kupeedes või loomavaguni põhul — ja kaksteist oli neid kokku, vaguneid. Sõja ja ešeloni kohta väike koosseis, kuid neil pidi (pidi ju) olema oma eriülesanne, nad olid maamõõtjad.

Seda nad vähemalt teadsid.

Nõnda olid asjad Ferdinandi läheduses sellel ööl, sest kella järgi, sest vaatamata punasele moodustisele taevarannal, hakkas aeg öötundidele liginema.

Valgust oli siin esialgu küllalt ja ometi polnud midagi vaadata — peale ühtlase legendiku, rööpapaari, taeva ja punase laiuga sellel.

Ena tuba aga, kus vaadata olnuks mõndagi (ja mille nägemine selgitanuks olukorda), oli pilkaselt pime. Ta rebis hammastega patja, käristas lõhki püüri, sellest ei aidanud, ta jätkas lõhkumist, kuni suhu tulid kuivad, seedimatud udu-suled, mida ta neelata ei suutnud.

Oli põud pärast padu. Võiks arvata, et tegemist on pettusega, ja oligi, sest aknale olid ette riputatud mustad tekid.

---

# KIRJANDUSE PERIODISEERIMISEST

## I. Taustast ja teooriast

*Tiit Hennoste*

Käesoleva artikli mõtete algus on viimases kirjandusloos (Annus jt 2001).<sup>1</sup> Probleem oli selles, et selles kirjandusloos ei suutnud ma leida üles mingit tühtset ega loogilist periodiseerimise alust. Varases osas on jutt sajanditest ehk siis lihtsalt mehaanilisest ajaskaalast, mille sisse tuleb rahvuslik liikumine eraldi perioodina. Sellele järgneb realismiperiood ning seejärel “Noor-Eesti” ja “Siuru” kaudu määratletud periood. Edasi minnakse enam-vähem kümnendite kaupa, aga nende sees rõhutatakse kirjandusvoole (realism, ekspressionism, uussümbolism jms). Nõukogude aja sees pannakse piirid stalinismi taandumise ja seisakuaja abil.

See tekitas küsimuse, millised võiksid olla eesti kirjanduse perioodid. See omakorda viis periodiseerimise küsimuse juurde üldiselt. Periodiseerimisest kõnelemine omakorda viis probleemi juurde, mida me õieti periodiseerime ehk küsimusele sellest, mis kuulub kirjandusse laiemalt ja mis eesti kirjandusse.

Nii võime viimasest kirjandusloost näha, et enne 19. sajandit pole eesti kirjandusloos suuremat pistmist ilukirjandusega, samas kui 19. sajandist alates pole kirjanduslool suuremat pistmist

---

<sup>1</sup>Käesoleva artikli esimesed tükid kirjutasin uue kirjandusloo arvustuse jaoks, kuid ruumipuudusel jäid nad lõpuks sealt välja. Seejärel arendasin neist omaette teksti “Uus kirjanduslugu ja kirjanduse periodiseerimine”, mille kandsin ette Eesti Kirjanduse Seltsi kriitikaseminari koosolekul 25. sept. 2001. a Tartus. Selle põhjal on omakorda arendatud välja käesolev artikkel, millest suurem osa on lisandunud peale ettekannet.



mitteilukirjandusega. Lastekirjanduse väljajätmise pärast peeti tiigedaid lahinguid, aga populaarkirjanduse pärast ei valutanud kriitikud sugugi südant. Kirjandusse on arvatud näidendid, kuid mitte filmistsenaariumid. Rahvaluulest on servapidi kirjandusse arvatud vanem regilaul, kuid mitte mingil juhul uuem rahvalaul. 19. sajandil saab oma näo ja nime suur hulk didaktilisi autoreid, samal ajal kui samatüübilised tööd 20. sajandi kirjanduses isegi märkimist ei leia. Sellestki lühikesest pildist näeme vähemalt kahte probleemi.

Esiteks, pole mingit suuremat loogikat kirjanduse piiride panekul. Võime öelda pigem, et see on väärtustamise küsimus. Kirjandust käsitatakse implitsiitselt kui midagi väärtuslikku, mille piiridesse mahtumine peab tõstma teksti ja autorit sotsiaalselt kõrgemale. Ja teiseks, kui ajaloos mingil eelmisel perioodil väärtuslikuks arvatu järgmisel perioodil uurijate arvates väheväärtuslikuks muutub (nagu didaktika 20. sajandil), siis arvatakse ta üldjuhul ka lihtsalt kirjandusest välja. Seega on veidi üldistades tegemist selgelt ühedimensioonilise kirjandusmudeliga: kirjandus on alati üks kamakas, ja pole teisi jumalaid tema kõrval.

Kui kõneleme eesti kirjanduse ajaloost, siis tuleb meil lisaks määratleda, mis on eesti kirjandus. Seda püüti hoolega teha 1990. aastate alul (vt *Kõnelusi rahvuskirjandusest*. 1990). Minu vaatepunkt on esitatud artiklis "Rahvuskirjandus kui kultuuri-situatsioon" (Hennoste 1990) ja täpsemalt vaatan seda siinse artikli teises osas. Siin võib vaid lühidalt öelda, et eesti kirjanduse puhul tekitavad probleeme eeskätt needsamad kolm klassikalist asjaolu, mis eestlase määratlemisel ikka: veri, keel ja koht. Eesti kirjanduse tuumaks on kindlasti eestlaste tehtud eestikeelne kirjandus, mis on loodud Eestis ja määratud eestikeelsele lugejale. Aga perifeeriatesse suhtumine on üsna kummastav. Kõige lihtsam näide: eesti kirjanduslugu vaatleb varast baltisaksa kirjandust kui eesti kirjanduse osa. Aga sellest hetkest, kui 19. sajandi keskel tekib pidev eesti oma kirjandus, mida loovad eestikeelsed eestlased, kaob ka baltisaksa kirjandus kirjandusloost. Kuigi kõigile on teada, et ta jätkus veel 20. sajandil. Teisisõnu, asi on jälle väärtustamises: kasutatakse ära seda osa baltisakasa kirjandusest, mis lubab meil konstrueerida enda kirjandusele võimalikult pika ajaloo. Ja kui see algataja enam vajalik pole, siis visatakse ta lihtsalt kõrvale.

Niisiis saame kolm probleemikeset: mis kuulub eesti kirjandusse, millisteks alakirjandusteks võiksime eesti kirjanduse ja-

gada ja millised perioodid võime eesti kirjanduse ajaloos välja tuua. Ja nagu ikka, huvitab kogu see probleem mind võrdluses Euroopa kesksete kirjandustega, selle mudeliga, mille taustal meie kirjandus on algusest peale eksisteerinud (lõpuks püstitas papi Jannsen küll laiemalt mõttes loosungi: olgem maarahvas, aga saagem eestlasteks, kuid kirjandusest kõneldes võime öelda rahuliku südamega: tema eesti oludesse kantud saksa jutumugandused, tema laulud ja luuletused koos terava võitlusega vana rahvalaulu vastu kandsid just sedasama Gustav Suitsu vaimu: saagem eurooplasteks).

Käesolevas artiklis tegelemegi alguses periodiseerimise üldisema loogikaga ja proovime määratleda periodiseerimise aluseid kultuurisituatsiooni mõiste abil. Artikli teises osas vaatleme saadud mõistestikust eesti varasema kirjanduse suuri perioode 18. sajandi lõpust 20. sajandi alguseni.<sup>2</sup>

## PERIODISEERIMISE PÕHIMÕTTED

Kirjandust võib periodiseerida mitut moodi, aga vaid kahel põhimõttelisel viisil. Esimene viis on teha perioodid kirjandusest (kitsas mõttes) sõltumatuks, teine viis on tuletada nad kirjanduse enda muutumisest.

Kirjandusest sõltumatul periodiseerimisel on kolm olulist varianti.

Esimene võimalus on võtta aluseks lihtsalt **ajaskaala**, mis meie traditsioonis tähendab tüüpiliselt sajandeid, poolsajandeid, kümnendeid ja ehk ka aastasajaveerandeid. See on väga tavaline

---

<sup>2</sup>Loomulikult pole piiritlemine viidav tagasi mingile absoluutsele objektiivsele alusele, millelegi, mis looks endast lihtsalt loogiliselt edasi minnes õiged ja ainuvõimalikud piirid. Ma ei hakka seda iga lõigu alguses üle kordama. Ikkagi on ka siin toetunud esiteks mõnele teoreetilisele arusaamale ja teiseks mõnele intuiitvisele piiritundmisele, millele on otsitud analüütilist katet. Ja nagu igas teaduses, on ka siin püütud süstemaatilisuse ja ehk ka ilu poole. Siit kõigepealt soov eksplitseerida need küsimused, mis on mind kogu selle probleemini viinud, ja seejärel oma lähenemise teoreetilised alused, põhimõisted, mõtlemisviisid. Ja tehtud seda usus ja lootuses, et uus rahuldab mind ja asja paremini kui vana.



periodiseerimisviis igas kirjanduses, kuigi väga harva oma tegelikul kujul. Puhtal kujul esines see näiteks nõukogudeaegsetes Kirjanike Liidu kongresside ülevaadetes. Enamasti on ta aga kattevari hoopis teistele periodiseerimisalustele. Kümnenidite/sajandite sildi all kõneldakse kõige sagedamini kirjandusesisestest perioodidest, mida püütakse viia maksimaalselt kohakuti kümnenidite piiridega. Näiteks räägitakse tihti 20. sajandi kirjandusest, kuid rõhutatakse, et see algas tegelikult umbes 1905. aasta paiku avantgardistlike rühmade manifestidega jms. Ka eesti kirjandusloos on kümnenidipiirid tavaliselt just sellised.

Teine võimalus on võtta aluseks poliitilised piirid, näiteks lähtuda kuningate valitsemisaegadest, valitsevast režiimist, kuulumisest eri riikide alla jms. Ka seda on eesti kirjandusloos tehtud. On kõneldud orduajast, rootsi ajast, vene ajast, vabariigi ajast, nõukogude ajast.

Kolmas lähenemine on eelmise tüübi kultuurilähedasem variant. Sellisel juhul kõneldakse pigem kultuuriperioodidest. Siis saame kõnelda näiteks katoliku aja kultuurist, reformatsiooniajast, ehk ka vennastekoguste ajast (mis väga oluliselt eesti kultuuri mõjutas, kuid mida ikka piinlikult maha tahetakse vaikida), ärkamisajast, Tartu renessansist jms.

Teine suur lähenemisviis on periodiseerida kirjandust **kirjanduse enese muutumise** kaudu. Siin tekib kohe põhimõtteline küsimus: kas mingid perioodid on üldse kirjanduse sees olemas? Kui me tõlgendame perioodi kui midagi, millel on terav algus ja lõpp, siis kindlasti ei ole (isegi eesti nõukogude kirjanduse alguspiir pole väga terav). Kui me ei tõlgenda perioodi mõistet nii jäigalt, siis on perioodid olemas. Seda näitab lihtne asi: eri aegade kirjandus on erinev ja muutused pole üldjuhul mitte nii sujuvad, et me ei taju, millal asjad muutuvad.

Siit tuleb järgmine probleem. Kui perioode vaadelda kirjanduse olemusliku omadusena, siis ei saa nad olla suvalised, nende vaheldumises ja järgnevuses peab olema mingi loogika, sisemised muutumisvedrud, areng vms (see ei tähenda, et toimub kindlasti areng madalamalt kõrgemale). Ühest võimalikust perioodide vaheldumise loogikast olen ma kirjutanud kümme aastat tagasi artiklis "Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest" (Hennoste 1991). Praegu ma seda probleemi konkreetsemalt ei vaatle.

Kirjanduskeskse lähenemise kõige tavalisem variant on olnud kirjanduse põhisuundade või põhivoolude kaupa perioodiseerimine (romantism, realism, uusromantism, uusrealism jne). Voolud ja suunad omakorda on tuletatud eelkõige kirjandustekstide erijoonte kaudu, täpsemalt liinil reaalsus—teksti sisu—teksti vorm—keelestiil (loomulikult on voolulistel mõistetel lisaks erinevaid tõlgendusvõimalusi, mida ma siinkohal ei vaatle, vt nt Undusk 1986 realismi mõiste mitmetasandilist vaatlust ja Hennoste 1996 modernismi vaatlust).

Samas eeldab selline lähenemine vaadet, et põhivoolud on olemas, et on olemas n-õ reaalsuse tekstiks moondamise viisid, mis valitsevad mingil ajajärgul kirjandust. Viimastel aastakümnetel on selles hakatud üha enam kahtlema. Alguses tuli jutt sellest, et postmodernismis on suured narratiivid surnud, mis tähendas ka, et pole enam suuri, teistest üle olevaid kirjandusvoole. Mida aeg edasi, seda enam on aga leitud, et selliseid suuri valitsevaid voole on üldse vähe olnud, ja nende järjestus on hoopis udusem, kui klassikaline ajalugu on tahtnud näha. Nii võime näha, et romantismile järgneb Euroopa kirjanduses realism proosas, kuid mitte hoopiski luules; et voolude kattuvused on väga suured (nt prantsuse proosaromantism kestis Hugo jt abiga üle poole sajandi paralleelselt realismiga); et selgete piiride kõrval on ka väga sujuvaid üleminekuid, nagu näiteks seesama proosaromantism ja realism Prantsusmaal (Balzaci poolromantism jms). Ka eesti kirjanduses on selgesti näha, et näiteks luule- ja proosavoolulised perioodid ei kattu. Näeme, et luules vaheldusid kiiresti rahvusromantism, uusromantism, modernismi mõned harud, neosümbolism, kuid näiteks realism proosas kestis katkematult kogu 20. sajandi, jne. Seega: suundade kaupa perioodiseerimine ei anna kuigi mõistlikku tulemust.

Teiseks võimaluseks on võtta aluseks mingid rühmitused või liikumised (“Noor-Eesti” periood, “Siuru” periood, eluläheduslaste periood, arbujate periood). Erinevalt eelmisest variandist esindab see võimalus tavaliselt hoopis lühemaid perioode, sest rühmad ei püsi üldjuhul kaua. Kuid ka siin tekivad samad probleemid: kas rühmitus valitseb ikka nii tugevalt kogu ajajärku, kui ajaloolased tahavad seda väita?

Kolmandaks võimaluseks on autorikesksus, mispuhul lihtsalt vaadatakse samasse põlvkonda kuuluvaid autoreid kui ühte pe-



rioodi (ja mis mõnigi kord seostub ka rühmitusekesksusega, mis kalduvad olema põlvkondlikud). Teisisõnu, see on tugevalt autorikeskne lähenemine, millele rühmituse kaudu võib lisanduda ka voolulise poole tekstikesksust. See on ka eesti kirjanduselus üsna hästi rakendatav, sest miskipärast koguneb suur osa oluliste autorite sünniaastaid kindlatele ajalõikudele, mille vahel on tühjemad perioodid (nooreestlased, siurulased, eluläheduslased, kassetipõlvkond jms). Ja lõpuks võib võtta aluseks ka olulised kirjanikud ning nende elu ja tegevuse (nagu Saksas on kõneldud Goethe-ajast). Ka eesti romaani on niimoodi periodiseeritud, rääkides Wilde, Tammsaare, Ristikivi ja Krossi ajast.

Kokku võib niisiis öelda, et kirjanduskeskne lähenemine on taandatav kahele kirjanduse osale: tekst ja autor.

Milles on probleem? Kui me võtame aluseks **alati sama mudeli**, näiteks voolud või rühmitused, siis pole meil võimalik korralikku periodiseeringut teha, sest on näiteks ajajärke, mida ei valitse rühmitused, ja on ajajärke, kus pole kesksel voolu. Teisisõnu, kui me määratleme kõik piirid ühelt aluselt, saame küll loogilise süsteemi, kuid tulemuseks on aukudega periodiseering. Lisaks: see ei peegelda kirjandusprotsessi keerukust, eri nähtuste hierarhiat ja selle muutumisi.

Teine lähenemine ongi selline, kus ei kasutata kõigi perioodide jaoks ühte alust, vaid püütakse leida ajajärkude **dominante** ja panna piire nende vahetumise järgi. Kuid siingi on oma raskus: eri alustelt määratletud perioodid paiknevad üksteise suhtes liiga tihti suvaliselt. On väga haruldane, et näiteks mingi vool lõpetab ja seejärel mingi rühmitus alustab.

Kuid sellel probleemil on ka teine pool: dominandi kaudu periodiseerimine hakkab tugevalt mõjutama seda, kuidas me tõlgendame kirjandust. Me võime teha perioodid näiteks kirjanduse põhjal, kuid kunagi ei uurita selleks läbi kogu vastava aja kirjandust, vaid toetutakse tavaliselt mingil viisil määratud oluliste autoritele või teostele. Ja nii loodud perioodide alused hakkavad omakorda tõstma esile neid nähtusi, mida on perioodi keskse aluse kaudu rõhutatud. Kui periood on kirjandusväline, siis tõusevad esile tööd, mis seostuvad kas vastava kümnendiga, riigiperioodiga (nt iseseisvusega) või kultuuriperioodiga. Nii hakatakse kõnelema mingi kümnendi olulisematest romaanidest, nagu oleks sellel mingil mõtet, et keegi on kirjutanud selle kümnendi

kõige tähtsama teose. Kui aga periood on kirjanduskeskne, siis tõusevad esile need tööd, mis seostuvad näiteks vastava vooluga, suunaga, rühmitusega. Ja sellega seoses on mul tunne, et näiteks Lutsu paljumõnitatud ärakadumine viimasest kirjandusloost on suurelt osalt seotud sellega, et *Kevade* juhtus ilmuma perioodil, mida on määratletud üheselt ja teravalt kui "Noor-Eesti"-keskset.

## KIRJANDUSE ALAOSAD

Järgmine periodiseerimiseks vajalik asi on kirjanduse piirid. Mind ei huvita siinkohal kirjanduse olemuse filosoofiline määratlemine, vaid lihtsalt öeldes see, mida on eri aegadel kirjanduse alla arvatud ja millisteks alaosadeks selliselt konstrueeritud kirjandus on liigendatud. On selge, et kirjanduse piirid on ajaloos muutunud. Kõige lihtsamalt öeldes on piiride liikumine olnud samuti protsess, milles autorid (ja ka kriitikud või teoreetikud) ühest otsast laiendavad kirjanduse piire, tuues piiride sisse üha uusi teemasid, vormivõtteid jms, ja milles teisest otsast viskavad eelkõige ajalookonstrueerijad ärakasutatud osi kirjandusest välja. Ka siin on keskseks piiritõmbamise aluseks olnud küsimus tekstist, kirjandustekstide ja mittekirjandustekstide eristamine. Kuid oluline on ka 20. sajandil toimunud rõhuasetuse selge muutus osaleja- ja mõneti ka situatsioonikeskseks. Lihtsalt öeldes manifesteerub see selles, et kirjandus on see, mida kirjanduse jaoks olulised tegelased kirjanduseks nimetavad, või on kirjandus see, mida kirjandusena serveritakse (nt raamatu kujul klassikalises mõttes luuleridadeks murtuna avaldatakse). Selle murde vägagi valulisi läbielamisi on eesti kirjanduses täis kogu viimane aastakümme. Tuletame kas või meelde Kivisildniku Kirjanike Liidu nimekirja skandaale jms.

Keskne probleem on siin minu arvates olnud selles, et eesti kirjandust on ühe suurema perioodi sees vaadeldud ühtse kama-kana. Selles on küll eristatud vajaduse korral voole, stiile, teemasid, rühmitusi jms, kuid mitte hoopis suuremaid allkirjandusi. Nii puudub eesti kirjanduse ajaloost populaar/levikirjandus, nii kaob kirjandusloost 20. sajandil didaktiline kirjandus ja rahvaluule. Praeguse teema seisukohast on põhiline ainult üks tees: kirjanduses on alati, igal perioodil erinevaid allkirjandusi, kirjanduse alaliike (ükskõik kuidas me neid nimetame) ja need allkirjandused võivad ajaloo kestel käituda eri viisil. Nad võivad eesti



kirjandusest tõepoolest aja jooksul kaduda, kuid palju tavalisem on, et nad elavad samas kultuuris oma elu edasi kusagil perifeerias.

Ma olen kõnelnud allkirjandustest ja rõhutanud, et need on midagi suuremat ja laiemat kui näiteks teemad või voolud. Mida ma silmas pean?

Minu arust sobiks kirjanduse piiride ja nende muutumise kirjeldamise lähtepunktiks üks lihtne mudel, mida on pruugitud populaarkultuuri uurimisel ja mis liigendab Euroopa ning angloameerika kultuuri viimase paari sajandi jooksul (mudel on koostatud toetudes Risto Turuse ülevaatlikule artiklile populaarkultuuri institutsionaalsest positsioonist, vt Turunen 1998). Selle aluseks on kaks mõõdet. Ühelt poolt teeb mudel vahe sisse kõrge ja madala kultuuri vahele, tuues kultuuri (ja kirjandusse) selge sotsiaalse hierarhia. Teiselt poolt liigendab ta kultuuri kaheks teljel tõsine-kerge. Neid kombineerides saame neli kultuuri (ja kirjanduse) rühma:

— kõrge ja tõsine on klassikaline kõrgkultuur. See on kultuur, mis järgib oma sisemisi väärtusi, astub vastu kultuuri kaubastumisele, ei lange n-ö massimaitse tasemele, vaid on sellest kõrgemal. Seda leiame kunstigaleriidest, kontserdisaalidest jms. Sellest kirjutavad kvaliteetlehed ja seda uuritakse;

— kõrge-kerge on nn hea meelelahutus. See on tehtud professionaalselt, seda iseloomustab huumor ja seda tunnistab kultuurieliit. See on n-ö keskklassile määratud populaarkultuur, mis on kuulutatud legitiimseks. Seda valitseb keskklassi maitse, see jäljendab kõrgkultuuri väärtusi, uueneb ja muutub pidevalt. See on kultuuriosa, mis võtab nii madalast kui kõrgest kultuurist osi ja teeb need tuntuks ning heakskiidetuks;

— madal-tõsine on kõige segasem kategooria. Siis kuulub didaktiline kunst ja ka nn kunstiline isetegevus. Siia kuulub ka eliidi poolt heakskiidetud rahvakunst, kui see hoiab ülal rahvuslikku väärtusmaailma. Nt kuulub siia eesti kultuuris 19. sajandi didaktiline kirjandus ja ka vana regilaul, aga ka rahvakunsti standardiseeritud kasutamine (laulupeod, koorid jms);

— madal-kerge on suurem osa massikultuurist, pornograafia jms.

See mudel on oma olemuselt hierarhiline. Tema tipuks on tõsine kõrgkultuur ja madalaimaks osaks madal ning kerge massikultuur.

Ka selles mudelis on toetunud vaid mõnele tunnusele, mis aga on antud juhul hoopis teksti- ja autorivälised.

See mudel kasutab liigenduses üsna üldisi kategooriaid ja toob nende sees välja mõned tunnused, millest osa on Turusel ka lahti räägitud, osa aga pigem implitsiitselt tuletatavad (kultuuri autonoomsus ja mitteautonoomsus, kultuur kui kaup, didaktiline kultuur ja mittedidaktiline kultuur, professionaalne kultuur ja ise-tegevus, rahvakunst ja professionaalne kultuur, meelelahutus jne). Samas on näha ka seda, et saadud nelikjaotuse servad on selgelt välja toodud, kuid keskmised kihid jäävad üsna hämaraks.

Eelnev illustreerib lühidalt ühte ja sama põhimõtet: nii kirjanduse perioode kui kirjanduse piire ja alaliike on püütud eelkõige piiritleda ühe või mõne tunnuse abil, millele redutseeritakse kõik muu. Minu arvates on saadud liigendustest ilmne, et see tegevus ei ole viljakas. Korralikke piire ei saa tõmmata ei siis, kui toetume pidevalt ühele ja samale tunnusele, ega siis, kui seda tunnust vastavalt vajadusele vahetame. Minu arust on oluliselt parem lahendus kirjeldada kirjandussituatsiooni tervikuna ning otsida sealt seest kindel ja suurem **tunnuste kompleks**, millega saab iseloomustada kirjanduse liigendusi ja muutumisi ning kirjeldada kõiki allkirjandusi ja kõiki perioode kõigi leitud tunnuste muutumise kaudu. Sellise periodiseerimise metodoloogiline ühtsus tuleb ühisest ülemmõistest ja samadest komponentidest alati ja iga piiri käsitlemisel.

Sellisel juhul tekib küsimus, millised tunnused valida. Selleks on kasulik sõnastada endale esiteks mõned metodoloogilised põhilaused.

## MÕNED METODOLOOGILISED PÕHIMÕTTED

Millised võiksid olla olulised alused, millele toetudes oma liigendust teha? Et selline liigendamine ei ole midagi kirjandusele või kirjandusteadusele eriomast, siis olen kasutanud siin veidi ümbertöötatuna neidsamu aluseid, mida olen välja toonud eesti keele allkeelte tüpologia koostamise jaoks (vt Hennoste 2000):



— on väga hea, kui saab kasutada samu tunnuseid nii perioodiseerimisel kui liigendamisel, sest need kaks on omavahel tihedalt seotud;

— on võimalik välja tuua hulk mõjureid, mida kirjanduse liigendamisel ja perioodiseerimisel arvestada saab. Süsteemi jaoks pole otstarbekas kasutada kümneid tunnuseid, vaid valida vähesed ja hästi liigendavad tunnused, mis lubavad kindlalt paigale panna süsteemi tuuma;

— kirjanduse jagamine allkirjandusteks ja perioodideks on rekursiivne protsess, s.t me võime jagada kirjanduse *A* edasi samatüübilisteks allkirjandusteks. Aga allkirjandusi võib välja tuua ka erinevatel üldisuse astmetel, lisades pidevalt uusi tunnuseid ja ehitades allkirjanduspuid;

— allkirjandused ja perioodid ei ole diskreetsed nähtused, s.t kahe allkirjanduse ja kahe perioodi vahel pole sirget piiri. Muidugi võib olla allkirjandusi, mis proovivad ise tõmmata maksimumaalselt aredaid piire enda ümber, nagu ortodoksne sürrealism enne Teist maailmasõda. Üldiselt vaadates on siiski olemas vaid hägused allkirjanduse pilved, mis on eri kujuga, muutuvad, üksteisest läbi põimuvad. Ja kogu kirjandus moodustab keskmete ja perifeeriate kogumi, mis meenutab pilvist taevast. See aga tähendab, et paberil tehtavad piirid on palju teravamad kui tegelikkus;

— allkirjanduste ja perioodide otsimine eeldab iseenesest, et nende sees oleks tegu stabiilsusega, püsimisega nende sees. On selge, et absoluutsest stabiilsusest me kõnelda ei saa. Igas perioodis on korraga esindatud nii traditsioon või norm kui ka uuendused;

— iga allkirjanduse ja perioodi puhul saame kõnelda selle dominantsetest joontest ning perifeersetest joontest. Oluline on see, et ühes allkirjanduses või perioodis dominantsed jooned ei teki järsku ega kao lõplikult, vaid esinevad mingil määral ka teistes perioodides ja allkirjandustes;

— me võime määratleda allkirjandusi kui selliseid või siis konkreetse kultuuri konkreetseid allkirjandusi. Ilmselt ei ole võimalik panna paigale mingi kultuuri kõik allkirjandused. Me võime fikseerida mingid tunnustekomplektid, mis iseloomustavad ainult mõnda olulisemat allkirjandust;

— kirjanduse liigendamine on makrotasandi küsimus, s.t liigendus näiteks tekstirühmade ja/või inimrühmade, mitte konkreet-

sete tekstide ega üksikute inimeste tasandil. Konkreetset kirjandusteosed näiteks võivad olla allkirjanduste seisukohast vaadates homogeenised või heterogeensed. Üks tekst võib vastata ainult ühe tüübi tunnustele või kasutada mitme rühma võtteid (nagu *Eco Roosi nimi*), üks autor võib liikuda üle allkirjanduste piiri, kirjutades nii süva filosoofiat kui soppa. Eri aegadel on olnud erinev suhtumine puhastesse tüüpidesse ja hübriididesse (vrd klassitsismi puhaste tüüpide ihalus ja postkolonialismi hübriidiarmastus);

— allkirjandused võivad olla erineval moel teadvustatud. Vahet tuleb teha esmalt sellel, kes teadvustab. Mõne allkirjanduse tegijad teadvustavad oma tegemisi rühmasisese koodina, mis neid teistest eristab, või tunnetavad teatud tekstide kokkukuuluvust samasse allkirjandusse (nagu rida avangardistlikke rühmi 20. sajandi alguse Euroopas). Sealjuures ei pruugi selline kokkukuuluvana tõlgendatav kogum üldse mitte seesiselt sarnane või teistest kogumitest erinev olla. Naaberkultuurid teadvustavad oma naabrite kirjanduse erinevust enda omast (mitte-meie, mitte-see). Siin kehtib sama, mis öeldud eelmises punktis. Uurijad teadvustavad piire uurimise tulemusena. Sellised variandid on tavaliselt süstemaatiliselt välja toodud, kuid samas ei pea kasutaja neid üldse teadvustama. Samal ajal kasutavad uurijad samu termineid väga erineva homogeensuse ja erijoonte hulga variantide kohta;

— osa allkirjandusi on sellised, mida situatsioonis osalejad omandavad, s.t sellise kirjanduse mõistmiseks või tegemiseks olulised põhimõtted omandatakse praktika käigus ebateadlikult, kirjandust lugedes või ise teha püüdes. Teine rühm on sellised, mida õpitakse teadlikult. Enamasti seotakse õppimine kirjanduskaanoniga, mille mõistmise aluseid püütakse õpetada kooli kirjandusloo kaudu, aga võib välja tuua ka mõne rühma, mis on oma kirjandusetegemise viise õpetada püüdnud (nagu prantsuse klassitsismi reeglid Boileau'1 või sürrealistide põhimõtted);

— võime juba ette näha, et kirjanduse liigendamise saadud allkirjandused ei ole oma staatusest, positsioonilt eri aegadel võrdsed. Osa neist on ühel perioodil domineerivad, olulisemad kui teised;

— iga periood on protsess, mis paistab toimuvat üldjuhul sama mudeli järgi:

a) võib eristada tilkumisperioodi ja voolamisperioodi. Esi-mene on üksikute tekstide ajajärk ja teine pideva tekstivoo periood.



Tavaliselt alustab mingi nähtus tilkumisega, mis ühel hetkel viib kiire pöördeni. Pööre on protsessuaalsete seoste poolest millegi tipp või lõpp, mitte algus. Selline tilkumine ja voolamine on vaa-deldavad suures ajas, näiteks kogu eesti kirjandus oli tilkumisperioodis kuni rahvusliku ärkamiseni, mil algas pidev tekstide voog. Aga sellest võib kõnelda ka lühikeses ajas. Näiteks eesti futurism ei saanudki tilkumise perioodist välja. Või eesti populaarkirjandus on olnudki tilkuv pidevalt;

b) on aktiivse ja passiivse tekstikäsituse periood. Passiivse ajal loetakse tekste, aktiivse ajal tehakse neid ise. Eesti kirjanduses on kirjalike tekstide passiivse kasutamise periood kuni 18. sajandi lõpuosani, alles siis hakkab aeglaselt tulema aktiivne eestlaste ees-tikeelne kirjandus;

c) on pealetungi ja kanoniseerumise aeg. Muutuse algupoolel on pealetungiperiood, mil uus mudel võitluses vana normaalmu-deliga välja kujuneb. Sel ajal kujunevad, täpsustuvad ja selginevad tema omadused kultuuris osalejate teadvuses. Teine periood on selline, mil antud mudel on normaalparadigma ja tema reeg-leid ning printsiipe võetakse kultuuris loomulikuna, mõnikord ka ainuvõimalikuna.

## KIRJANDUSSITUATSIOON KUI PERIODISEERIMISE ALUS

Tunnuste komplektina, mille abil saab iseloomustada kirjanduse liigendusi ja muutumisi ning rahuldada toodud metodoloogilisi postulaate, on minu arvates hästi kasutatav kirjandussituatsiooni mõiste (KS), mis on arendus lingvistilisest antropoloogiast ja sotsiolingvistikast. Selle kirjeldusmudeli esmaloojaks oli ameerika antropoloog Dell Hymes (vt nt Hymes 1972). Minu ammune arendus sellest on esitatud artiklis “Rahvuskirjandus kui kultuuri-situatsioon” (Hennoste 1990). Seda mudelit on kasutatud ka modernismisarja alusena ning suurte perioodide vaatlemisel artiklis “Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest”.<sup>3</sup>

---

<sup>3</sup>Seda mudelit peaaegu originaalkujul on kasutanud Aare Pilv oma uurimuses “Kivisildniku “Liivlased” kirjandusdiskursuse sündmuse-na” (vt Pilv, Tüür 2002).

Iga KSi puhul on väljatoodavad vähemalt järgmised komponendid: osalejad, olukord (aeg, koht ja tingimused), kood (keel), tegevus, kanal (kuuldeline või visuaalne), meedium (suuline või kirjalik), valdkond (mis on omakorda KSide komplekt), teade (tekst), eesmärgid.

Järnevalt vaatleme neid komponente ükshaaval, püüdes välja tuua omadusi, mis meie arvates on olulised kirjanduse periodiseerimise ja liigendamise jaoks. Need on omadused, mis on eri kirjandustes ja eri aegadel muutunud ning mille muutumises saame eristada piisavalt selgeid tendentse või erinevate tunnustega keskmid.

Järnevalt toome välja komponentide olulised erinevused ja nende muutumissuunad. Et see jutt on üksnes taustaks eesti kirjanduse periodiseerimisele, siis ei tegele me iga komponendi põhjaliku analüüsiga, vaid toome välja üksnes kesksed, levinuimad, põhilised omadused. Ja iga muutuse kohta püüame võimaluse korral leida piirid, kuhu panna suuremad murdepunktid.

### *Osalised*

Tüüpilised KSi osalised viimaste sajandite Euroopa kultuuris on looja (kirjanik), interpreetid (toimetaja, tsensor, kriitik, ajaloolane, teoreetik), vahendajad (metseen, trükkal, kirjastaja) ja vastuvõtjad (kuulaja, lugeja). Oluline suund on sealjuures olnud eri rollide lisandumine, eristumine ja nende tähtsushierarhia muutumine.

Rahvakultuuri puhul ei olnud selget piiri looja, vahendaja ja tarbija vahel, kuigi olid olemas näiteks koori eeslauljad või tuntud jutustajad. Samuti pole mõtet eraldi kõnelda interpreetidest. Kõrgkultuuris võime enne 18. sajandit kõnelda eelkõige universaalsest literaadist, kes ühendab endas nii looja, interpreedi kui osa vahendaja rollidest (kuni selleni, et maksab ise oma teoste trükkimise ja levitamise eest). Alates 18. sajandist eristuvad aegamisi kirjanikud ja metakirjanikud (kriitikud ja uurijad) ja nende sees mitmesugused alarühmad. See omakorda seostub muude KSi komponentidega. Näiteks interpreedi eraldi rollide (krii-



tika, kirjandusteaduse jms) väljakujunemine toob uusi tekstiliike ja žanre, uued keelekasutused jne.<sup>4</sup>

Lisaks võime kõnelda ka vahendaja muutumisest. Varane kõrgkultuur elas metseenide armust ning oli otseselt seotud nende vajaduste rahuldamisega. Alates 18. ja eriti 19. sajandist võime kõnelda aga literaatidest, kes elavad oma tööst, kelle suhted oma loominguga on pigem kaubalised. Metseeni asemele tuleb aga alguses trükkal ja siis kirjastaja.

Omaette eristajana võime vaadata seda, millistest sotsiaalsest kihtidest olid kirjandussituatsiooni osalised. On selge, et sotsiaalne seisund/staatuse või ükskõik kuidas me seda nimetame, on tugevalt seotud inimese kultuuriliste tegevustega, väärtustega, keelekasutusega jne. Kui kirjandus enne 19. (või ka 18. sajandit) oli eelkõige kahe kihi, aadli (osalt ka vaimulike) ja talurahva asi, siis 19. sajandist alates on see olnud eelkõige keskklassi ja intellektuaalide maailm, millele massikirjanduse puhul lisandub 20. sajandil ka töölisklassi ja teenistujate roll lugejana.

Järgmine oluline piir on autori olemasolu, manifesteerimise, eksplitsiitsuse ja autori puudumise, hajumise, varjamise, implitsiitsuse vahel. Siin saab tuua välja erinevaid skaalasisid, kuid olulised tuumad või skaala otsad moodustavad ühelt poolt kultuur, milles autor pole oluline, ja teiselt poolt kultuur, milles autor on väga oluline. Esimese tüüpnäiteks on rahvaluule, mida ise loomustab kollektiivne autor, autorinimede puudumine, eri tekstikasutajate õigus teha tekste ümber, kasutada neid ilma luba küsimata jne. See omakorda on tihedalt seotud tekstide ehitusega. Konkreetse autori puudumine lubab teksti ümber teha ja see viib omakorda teksti muutumisele kasutamise käigus, tekstini, mis eksisteerib põhimõtteliselt ainult variantidena, millel puudub kaanoniline kuju. Sellega seostub olukord, kus me ei saa kõnelda autoriõigusest, ei saa kõnelda plagiaadist.

Teise otsa moodustab kultuur, kus teksti autor on individuaalne, avalikult manifesteeritud tegelane. Tema nimi, elu ja selle lugu on tuumaks, mille ümber kogutakse kirjandussituatsiooni ülejäänud osad, sealhulgas tekstide kogum.

---

<sup>4</sup>Ilusa ülevaate kirjanike ja kirjanduse muutumisest 18. sajandi Prantsusmaal leiab raamatust Chartier 2002.

See omakorda seostub autoriõigusega, plagiaadikeeluga (ehk teksti kui autori intellektuaalse omandiga), tekstoloogiliselt õigete ja valede tekstivariantidega, autori viimase tahte printsiibiga jms. See on olukord, kus autor valitseb omanikuna teksti üle (kuulus autori surma metafoor ei kuulu mitte siia, vaid tekstide omavahe-liste suhete maailma).

Ka siin ei ole meil tegemist terava piiriga kahe otsa vahel. Nende vahele jääb ajaloos periood, mil autor ja tema õigused on manifesteeritud ainult osaliselt (nt on lubatud laenamine, mugandamine jms). Üldine suund on selge: kirjandus liikus pikka aega autori manifesteerimise poole. Kui keskaegne Euroopa oli veel suuresti anonüümne, siis 18. sajandi Prantsusmaal on autori manifesteerimine juba üsna oluline ja saavutab täisvõimsuse romantismis. Ehk üks oluline piir jääb 19. sajandi alguse ümbrusse. 20. sajandil hakkab see piir taas teistpidi liikuma, eelkõige sajandi teisest poolest alates.

Ka võime öelda, et erinevates allkirjandustes pole see liikumine olnud ühesugune. Populaarkirjanduse sünniajal 19. sajandil oli tavaline, et kuulsad autorid kasutasid abilisi, kelle nimed on ainult uurijatele olulised (nt Dumas' abilised) ja 20. sajandi massikultuuris on tavaline see, et raamatuid kirjutatakse kollektiivselt ja anonüümselt ning autori asemel seisab kaanel mingi kokkulepeline nimi kui kaubamärk.

Samuti muutub kirjaniku seisund professionaalsuse skaalal. Varane kirjanik on tänapäeva mõistes suuresti amatöör, kes kirjutab oma lõbuks, kelle elu ei käi mitte kirjutamise rütmis. 19. sajandi olulised kirjanikud on juba professionaalid, kes n-ö seavad oma elu sisse kui kirjanikud (kui kasutada Madis Kõivult laenatud mõtet). Loomulikult pole võimalik kunagi kõnelda päriselt ja ainult amatööride tehtud kirjandusest. Ka osa rahvalaulikuid oli professionaalid (isegi eesti pulmalaulikud). Kuid nende põhiline elu oli siiski põllutöö, nende elu ei olnud pidev looming. Vaid hetketi astusid nad kirjaniku rolli.

Omaette oluline piir on kirjanduse kui kauba ja mittekauba vahel. See üldistus varjab tegelikult suhteid kirjandussituatsiooni osaliste vahel. Kaubalises kultuuris on selge piir looja, vahendaja ja tarbija vahel. Nende suhted on pandud kaubalisele alusele. See tähendab tootjate ja vahendajate võrku autori ning publiku vahel. Ja ka seda, et just sellises maailmas saab autor olla oma tööst elatuv



professionaalne literaat, mitte metseeni poolt ülalpeetav manuline või oma lõbuks tegutsev aadlik. Selle skaala teise otsa jääb kirjandus, milles ei valmistata tooteid müügiks. Üsna puhtal, kuigi jälle mitte absoluutsel kujul esindab seda rahvaluule ja osalt ka kirjandus enne 18. sajandit, milles kirjastaja asemel oli maksjaks metseen.

Kaubasuhetest hargnevad taas seosed näiteks autoriõiguse juurde, plagiaadi ja originaali juurde, aga ka autori kui professionaali ja mitteprofessionaali piiride tõmbamisele. Professionaal on see, kes teenib oma autoritegevusega elatist. Kuid selge on see, et kultuuri kaubastumine on järjest suurenenud nähtus, mille puhul oluline piir on taas eeskätt 18. sajand ja eriti 19. sajandi algus.

### *Keel, kanal, meedium, tegevus*

Teise keskmena võime vaadelda keelt ja sellega tihedalt seotud kanalit, meediumi ja tegevust. Kanal tähistab teksti levimise teed, kas eelkõige kuuldeliselt või visuaalselt. Meedium tähistab teksti fikseerimise viisi, kas mälus või mingis eraldi materjalis, ehk suuliselt või kirjalikult. Seega eristavad need tunnused eeskätt suulist ja kirjalikku kirjandust. Tegevus tähendab vahetegemist ühekõne ja kahekõne vahel. Kahekõne on selline, kus esitamine ja vastuvõtmine vahelduvad või toimub vahetu tagasiside. Kirjanduse puhul on siin taas erinevused suulise ja kirjaliku kirjanduse vahel.

Seega on keele seisukohast kõige selgem piir suulise ja kirjaliku kirjanduse vahel. Varasem kirjandus on kõikjal suuline. Mingil ajal, nt Euroopas keskajal, algab liikumine kirjaliku kirjanduse poole. Suulise ja kirjaliku perioodi vahele jääb pikk ajajärk, mida võime nimetada poolkirjalikuks ja mis Euroopas seostub tugevalt keskajaga. See on aeg, mil olulised tekstid fikseeritakse küll kirjalikult, kuid loetakse suuliselt ette, sest suurem osa publikust on kirjaoskamatu. Kirjandus on muutunud täiesti kirjalikuks siis, kui rahvaluulest on saanud vaid mälestus, mida loetakse raamatutest.

Selle suure skaalaga seostub rida muutusi.

Esiteks, meediumi vahetumise käigus suuline kirjandus osalt säilib, osalt kaob, osalt aga muudab oma asukohta ja rolli (nt esineb laulusõnadena).

Teiseks, kanal ja meedium määravad väga palju ka keelekasutuses. Võime öelda, et prototüüpse kirjaliku ja prototüüpse suulise keele erinevused on igas keeles kõige suuremad ning määratud ära vastavate suhtlussituatsioonide olemusliku ja kaotamatu eripära poolt (vt Hennoste 1999). Selliselt ei tähenda üleminek suuliselt kirjanduselt kirjalikule ainult teksti talletamiskoha ja vastuvõtuviisi muutust, vaid ka väga suuri muutusi keeles ja sellega seotud tekstiehituses. Alguses on ka kirjalik keel paljude suulise keele mõjudega (kasutab palju dialoogi, suulise kõne erisõnu, spontaanse keelekasutuse jooni jne). Aegamisi kujuneb välja kirjalik keel oma erijoontega, mis arvestavad just kirjaliku meediumi omapära. Selle protsessi lõpp on siis, kui on välja kujunenud kirjaliku kirjanduskeele omad põhimõtted, erilised kirjalikud kirjandusregistrid, mis erinevad keeleliselt muudest sama keele registritest.

Teisest küljest tähendab see teksti ja selle loomise iseloomu tugevat muutumist. Suuline kultuur on alati spontaanne, varieeruv, improviseeriv. Rahvalaulu iga esitus on mälus oleva teksti ja improviseerimise ühtsus ja toob käibesse uue variandi.

Redigeerimine meile tuntud tavatähenduses pole suulises kirjanduses võimalik. Kirjalik tekst erineb suulisest põhimõtteliselt. Esiteks, seal sellist varieerumist publiku jaoks ei ole (v.a juhtudel, kui kirjutatakse näiteks romaani muudetud variant). Teiseks, varieerumine ja redigeerimine on osalt küll sarnased (tekst muutub), kuid eesmärkidelt siiski erinevad tegevused. Redigeerimine tähendab keelelisest seisukohast kindlate mudelite, normingute, reeglite või soovitude olemasolu. Kolmandaks, ka kirjalikku teksti saab koostada spontaansemalt või vähem spontaanselt. Siin on aga läbi ajaloo nähtav üsna selge suund. Kõigepealt toimub liikumine redigeerimise väärtustamise poole. Võime öelda, et kirjanduse kirjalikuks muutumise protsess on n-ö lõppenud, kui kõrgeimaks väärtuseks on saanud kirjaliku teksti hoolikas redigeerimine. Spontaanse ja improvisatsiooni (ehk vahetu loomingu) ideaal asendub redigeerituse, läbitöötatuse, teadliku loomingu ideaaliga. See jõuab Euroopa kesksetes kirjandustes kätte 19. sajandiks, mil kõneldakse legende Flaubert'i või Tolstoi kümnetest tekstivariantidest. Aga alates 20. sajandi alguse avangardist algab liikumine teises suunas: väärtustama hakatakse improvisatsiooni, spontaanust, kuigi mitte just varieerumist.



Eelnevaga seostub tugevalt ka tegevuse üks eriline aspekt. Nimelt teksti tegemine saab olla kas tugevalt varasematele reeglitele/printsiipidele toetuv või iga kord uut tekstimudelit luua püüdev. Nii on rahvaluule ja laiemalt varane kirjandus tugevalt reeglitele toetuv, moodne kirjandus eriti 19. sajandi alguse romantismist peale reegleid eriti ei tunnista. Eriti järsk murre on siin 20. sajandi alguse avangardis.

Järgmine oluline piir on kirjanduses kasutatava allkeele piir. Keeles on alati olemas rida allkeeli (murded, registrid, sotsiolektid). Olulised on siin meie teema seisukohast kaks asja. Esiteks, et erinevad kultuuris kasutatavad allkeeled muutuvad, kujunevad ja hääbuivad. Ja teiseks, et eri aegadel on samas kultuuris kasutusel erinevad allkeeltekplektid ja neil komplektidel on erinev hierarhia. Eesti keele allkeeli olen kirjeldanud eraldi artiklis (Hennoste 2000) ja allkeelekomplektide arengut seotuna ühiskonnaga sotsio- perioodide mõiste kaudu teises artiklis (Hennoste 1997). Kirjanduse seisukohast on siin oluline see, millistes keeltes ja allkeeltes antud kultuuris kirjandust tehakse (nt keskaja Euroopa vulgaarladina ja kohalikud keeled või eesti kirjanduse saksa keel ja võro keel).

Ja lõpuks, kõigis Euroopa kultuurides liigendub keel lisaks ka kaheks pooleks: normikeel ja mittenormikeel. Ajalooliselt võime kõnelda protsessist, milles kujuneb aegamisi välja järjepidev teadlik keelekorraldus. Selle tulemuseks omakorda on jõudmine normeeritud kirjakeele juurde, mis saab allkeelte hierarhias kõrgeima positsiooni ja mille valitsemise ajastul kalded teistesse allkeeltesse on lubatud ainult kindlates kohtades ja kindla eesmärgi jaoks. Meie seisukohast tähendab see, et aja jooksul muutub kirjandus normikeelseks. See protsess viiakse Euroopa kirjandustes läbi 19. sajandiks. Tulemuseks on kirjandus, milles autoritekst on üldjuhul normikeelne ning muude allkeelte jooned (murdejooned, suulise keele jooned, argikeele jooned jms) säilitatakse peaaegu ainult romaanide otseses kõnes kui kindlad võtted tegelaste iseloomustamiseks. Proosakirjanduse keel aga muutub üheks kirjakeele sõnaraamatute ja normikeele õpikute keskseks näidete allikaks kui hea keele näide.

20. sajandil hakkab toimuma suuresti vastupidine liikumine. Juba sajandialguse avangardile ei ole normikeel enam ideaal. Aga esialgu piirdub asi teistsuguse keele manifesteerimisega ja

keelemängudega eeskätt luules. Sajandi teisel poolel saab see pööre tugeva hoo tänu osalt lindistustehnikale ja osalt rokkmuusika väljakujunemisele, mis teeb kirjanduse oluliseks osaks taas laulusõnad. Proosas tuleb selgem pööre alates sajandi teisest poolest, mil normikeelekesksesse autoriteksti tuleb tugevalt argikeel, suulise kõne jooned ja släng. Meenutatagu kas või biitnikuid või meilgi mõjusat varast Salingeri. Lisaks sellele on samuti sajandi keskpaigast täheldatav vaikne liikumine suulise kirjanduse poole.

Omaette liikumiseks on olnud ka keelekasutuse globaliseerumine, mis tähendab liikumist oma kohamurdelt rahvaluules alguses kogu vastavas keelekollektiivis kasutatava ühiskeeleni/kirjakeeleni ja sealt aegamisi edasi rahvusvaheliste keelte poole.

Kõigest sellest on näha, et kõneldes keelest ja sellega seotud komponentidest kõneleme eeskätt kirjaniku kasutatavast keelest. Sellele lisaks on oluline ka see, et osaliste rollide eristumisega kujuneb välja ka nende rollide täitmiseks vajalik keeleregister. S.t kujuneb välja eeskätt kriitika ja kirjandusteaduse keelekasutus ehk eristuvad nn kirjanduskeel ja metakeel. Selle protsessi puhul saame kõnelda kõigepealt eri allkeelte kujunemisest ja eristumisest, mis toimub üldiselt 18.–19. sajandil ning saavutab ehk kõige selgema ja tugevama vastanduse kahe allkeele vahel 20. sajandi esimesel poolel. Seejärel aga hakkab toimuma vastupidine liikumine, milles kaks allkeelt lähenevad üksteisele, nii et sajandi teisel poolel leiab osa uurijaid, et neil pole erilist vahet.

Lisaks võime kõnelda keele puhul ka lugeja ja keele suhetest, milles kõige olulisem piir on kirjandusregistri ja n-ö tavakeele (igapäevaelus kasutatava keele) erinevus ja sarnasus. Siin on raske leida mingit selget suunda. On lihtne näha, et luulekeel on alati erinenud tavakeelest palju enam kui proosakeel (vrd eesti regilaul ja muinasjutt). Samas on siiski selge vahe näiteks 20. sajandi esimese poole modernismi keele ja varasema või hilisema keele suhetes tavakeelega: just modernism viis selle vastanduse äärmuseni ja kohati isegi manifesteeris oma keele mõistetamatust väljaspool pühendatute ringi kui erilist eesmärki.

Teiseks lugejaga seostuvaks tegevuse aspektiks on see, et kirjanduse lugemine on ajaloos oluliselt muutunud. Kõige suurem piir on ilmselt see, kui korduvlugemine asendub ühekordse lugemisega (lugejate revolutsioon). Seegi toimub Euroopa keskses kirjandustes eelkõige 18. sajandil. Samas on see seotud



tugevalt ka muutustega tekstides, selliste tekstiitüüpide ja žanride väljakujunemisega, mis olid mõeldud ühekordseks lugemiseks.

### *Tekst*

Siin on suur ja oluline piir proosa ja luule vahel ehk lähtudes tekstide ehituse põhimõttelistest erijoontest. Tavaliselt on kirjandusperioode püütud võtta kokku nii, et nad sobiks mõlemale alaliigile. Pole aga vaja erilist uurimist, et näha, kuidas selline ühendamine viib tegelikult selleni, et eri ajajärkudel võetakse üks neist dominandiks ja teine surutakse dominandi poolt paigale pandud raamidesse. Tegelikult on proosa ja luule liikunud kirjanduse ajaloos eri rütmiga ja eri teid. Nii on nende voolulised dominandid samal ajastul erinevad (nt prantsuse realism proosas ja sümbolism luules), ja mis meile eriti oluline, nende loodavate perioodide piirid kirjandusloos ei kattu kuigi hästi. Ja loomulikult on tekstirühmi eristavad tunnused eri aegadel osalt erinevad ning eri tugevusega. Kõige selgem liikumine on toimunud tekste eristavate tunnuste kustumise poole, eeskätt 20. sajandi modernismist alates.

Lisaks on oluline ka see, et erinevad allkirjandused ei ole kaotanud proosat ja luulet võrdselt. Ajaloos on hästi dokumenteeritud proosakesksed voolud (nagu realism) ja luulekesksed voolud (nagu uusromantism). Samuti võime näha, et levi- ehk populaarkirjanduses luule tegelikult puudub.

Teiseks oluliseks liikumiseks on žanride muutumine läbi ajaloos. Rahvakultuuris on omad žanrid (laul, muinasjutt), mis elavad muutununa ka näiteks populaarkultuuris. Kõrgkirjanduses on omad žanrid, mis on aegade jooksul kujunenud ja oma ehituspõhimõtteid oluliselt muutnud (nagu romaan). Võime näha ka seda, et žanride hiilgeajad on kirjandustes vaheldunud. Aga need liikumised ei anna meile kuigi selget suunda. Selgema muutumisena saame välja tuua liikumise žanride eristumise ja sarnastumise skaalal. Siin võib näha, kuidas aja jooksul on liigutud selgete žanritunnuste poole kuni 19. sajandini ning seejärel, eriti 20. sajandi teisel poolel, taas erisuste kustutamise poole.

Kolmas oluline skaala on narratiivsus. Narratiivsus on kindlasti kirjandusteksti keele kõige olulisem kujundaja. Me saame siin näiteks selle alusel tõmmata piire luule ja proosa vahele, proosa ja draama (dialogi) vahele ja proosas omakorda lugu sisaldavate tekstide (laias laastus klassikaline realistlik ja romantiline

proosa) ja mitterratiivsete tekstide vahele (nt lüüriline luule, osa modernistlikust proosast).

Pealegi on narratiiv ilmselt ainus tekstitüüp, mida on leitud kõigist kultuuridest ja kõigil aegadel ning mille kesksed ehituspõhimõtted on Euroopa kultuuris suhteliselt sarnased. Kirjanduses on kerge näha, kuidas narratiivsuse osakaal aja jooksul muutub. Suund on nii luules kui proosas üks: narratiivsuse osakaal tõuseb ja laskub kindlas rütmis. Nii võime näha, kuidas proosas muutub narratiivsus järjest olulisemaks, kuni saavutab apogee 19. sajandi klassikalistes romaanides, et siis hakata kiiresti vähenema ja muutuda suhteliselt haruldaseks nähtuseks 20. sajandi modernismis ja taas tõusta olulisemaks postmodernismi mõnedes harudes. Narratiivsuse osakaal ja roll on selgelt erinev süvakirjanduses ning populaarkirjanduses, mis pole seda kunagi vältinud.

Järgmine oluline piir seostub jäljenduslikkuse ja originaalsusega. Ka siin on olnud selged liikumissuunad ja erinevused eri ajastuste vahel. Varasem kirjandus, sh rahvaluule, on tugevalt jäljenduslik: tekste tehakse vastavuses etteantud mudelitega. Pööre toimub selles osas 19. sajandi algupoolel, kui romantikud hakkavad väga kõrgelt hindama originaalsust. See saavutab oma tipu 20. sajandi modernismis, kus ideaaliks kujuneb igale tekstile oma mudel. Ja sajandi teisel poolel hakkab originaalsuseihalus taas taanduma ja tekib arusaam tekstist kui teiste tekstide kombinatsioonist, kui laenamise absoluutsest paratamatusest. Seni ei ole see veel viinud plagiadi ja autorikaitse aluste muutmiseni. Samas on siin selged erinevused massikirjanduse ja rahvaluule korduvuse/jäljendusekesksuse ja süvakirjanduse originaalsuseihalus vahel.

Originaalsusega seostub ka küsimus plagiadist, mis loob selge piiri 19. sajandi Euroopas. Kui varane kirjandus ei tundnud autorikaitset ja lubas rahulikult laenata, kasutada, mugandada (vrd kas või Shakespeare), siis 19. sajandi autoritest alates muutub plagiati selgelt ja ühemõtteliselt negatiivseks nähtuseks ning autorikaitse väga oluliseks.

Laiemalt võttes on originaalsusega seotud ka see, kas kirjanduses elavad samad tekstid pikka aega või vahelduvad nad kiiresti. Teisisõnu, kas toodetakse pidevalt uusi tekste juurde (mis eeldab selgelt suuremat originaalsuse määra tekstides) ja visatakse vanu



minema, või kasutatakse samu tekste korduvalt. Seegi piir on Euroopa kirjanduses eelkõige 19. sajandi vahetusel. Ja võime näha, et siin käituvad süvakirjandus, massikirjandus ja rahvaluule erinevalt. Kui varane süvakirjandus ja rahvaluule kasutasid tekste pikka aega, siis uuem kõrgkirjandus ja populaarkirjandus on ehitatud tekstide vahetamisele, kusjuures viimane manifesteerib seda eriti teravalt.

Ja veel üks asi on oluline: see on teksti toon. Siin võime öelda, et kirjandus on üldjuhul tõsine asi. Naljakirjandus seostub tugevalt meelelahutusega ja selliselt eeskätt massikirjandusega, mitte süvakirjandusega. Sellega seoses näeme ka nalja ja eriti ironia olulisemaks muutumist 20. sajandi teisel poolel.

### *Valdkond*

Valdkonna all mõistame eelkõige seda, millest kirjandus kirjutab. Kuigi siin on olemas ka muutusi, saame paljuski kõnelda kogu kirjanduse ajaloos püsinud kinnisteemadest, süžeedest, motiividest. Seetõttu leian, et seda komponenti pole liigendamisel mõtet kasutada (või vähemalt selle üldisuse astmel, millega meie siin tegeleme).

### *Olukord*

Olukord tähendab kirjanduse puhul seda aega ja ruumi, kus kirjandus funktsioneerib, ning neid füüsilisi ja sotsiaalseid tingimusi, mis selles aegruumis valitsevad. Sellel on omakorda mitu alaosa. Näiteks saame välja tuua perioodid, mil ühiskonnaelu tingimused kirjanduse jaoks olid erinevad. Nii võime eesti kirjanduse puhul kindlasti kõnelda tsaariaja, eesti aja, nõukogude aja erinevustest. Teisisõnu, loo alguses nimetatud kirjanduse periodiseerimise alused, mida tavaliselt ei seota kirjandusega, osutuvad sellise lähenemise puhul kirjandussituatsiooni osaks.

Teisalt võime teha piiri maa- ja linnakirjanduse vahele, mis eraldab teistest maaga seotud rahvaluule.

Kolmandaks võime vaadata ka konkreetse kirjandusakti seoseid olukorraga. Kõige lihtsamalt võib öelda, et kirjandus on aja jooksul vabanenud aegruumi survest. Siin on oluline suulise ja kirjaliku kirjanduse piir. Sealjuures on olulisem ruumiline vabane-

mine, ajaliselt said ka näiteks rahvaluuletekstid olla pärit väga kaugest minevikust võrreldes esitusolukorraga. Just kirjalikkus lubab KSi komponentidel eksisteerida üksteisest sõltumatult. Veel on oluline, et rahvaluule puhul oli olemas tugev seos tema tekstitüübi ja esitusolukorra vahel (nt pulmalaulud kui osa *performance*'ist). Kirjalikus kirjanduses on see lõdvem, kuigi on ilmne, et ajaviitekirjanduse lugemisolukord on oluliselt erinev näiteks filosoofilise kirjanduse omast.

### *Eesmärgid*

Viimane komponent on eesmärgid, milles saab samuti välja tuua mitu alaosa.

Esiteks on olemas kavatsuslikkus ja aktsepteeritavus. Kirjanduse puhul tähendab see, et üldjuhul autor kavatseb teha kirjandust ja vastuvõtja aktsepteerib tulemuse kirjandusena. Siin on keerukas traditsiooni ja novaatorluse probleem, kui kasutada vanu termineid. Eri aegadel ja eri allkirjandustes on nende vahekord erinev. Siin vastanduvad näiteks avangardi põhimõtteline uuenduslikkus ning massikirjanduse ja rahvaluule põhimõtteline kinnihoidmine traditsioonidest. Kuid ajaliselt võib siin näha pigem lainetust kui kindlat suunda.

Edasi on tähtis autori eneseväljenduse ja lugeja arvestamise/mõjutamise suhe. Vanem kirjandus ja rahvaluule on olnud eelkõige mõjutav, hilisem ilukirjandus eneseväljenduslik. Siin on oluliseks piiriks taas 18.–19. sajandi vahetus.

Varasemat kirjandust võime iseloomustada retoorilisena. Selle keskne alus oli retoorika, mis toetus filosoofiale, mille põhjal maailm on Jumala sõna kehastus. Kirjandus on Jumala sõna vahendaja. Retoorika lähtus sellest, et on olemas hea, mõjuva teksti tegemise reeglid ja et tekstid on nende reeglite alusel teadlikult tehtavad. Retoorilise teksti mõju määrajaks oli publik.

Romantismis saab kunstiteos inimese individuaalse kogemuse väljendajaks, Jumala sõna vahendajast aga saab sõltumatu looja, kelle vabaduskultusega ei sobinud ettekirjutavad tekstinormid kuidagi. Romantik ei ole enam valmis reeglite järgi mängija, vaid loob endale ise reeglid, ja tema looming on sõltumatu geeniuse spontaanne akt. Ja romantismis saab teksti oluliseks tunnuseks autori eneseväljendus, mitte mõjutamine.



Kõige sellega seostub ka piir avatud ja suletud teksti vahel. Avatud tekst ei juhi vastuvõtjat ühele kindlale interpretatsioonile, vaid osutab piiridele, millest üle minnes enam autori mõistmisest kõnelda ei saa. Suletud tekst eeldab, et on olemas ja võimalik autori kavatsuste õige mõistmine. Retoorilise ehk mõjutava teksti puhul on autori kavatsuste mõistmine suhtluse õnnestumise kindlaks tingimuseks. Alles pärast mõistmist saab autori ideed omaks võtta. Eneseväljendusliku teksti puhul sellist tingimust ei ole. Ja puhtaim vastand retooriliselt õigele mõistmisele on kindlasti tekst, mida üheselt mõista ei saagi, mille interpretatsiooni piirid on nii avarad, et me ei saa isegi kõnelda parematest või halvematest mõistmistest. Ajaloost võime näha, et sellist ideaali on püstitanud eeskätt mitmed avangardistlikud rühmad 20. sajandi alul. Samuti võime näha, et populaarkirjandus ja rahvaluule on tegelikult pidevalt järginud mõistetavuse ja ühese interpretatsiooni ideaali.

Retoorika ja eneseväljenduse piiriga seostub tugevalt piir didaktilise ja mittedidaktilise kirjanduse vahel. Didaktika ei ole sama kui retoorika, mis on mõjutamine laiemalt. Didaktiline kirjandus on selline, milles arendatakse mingit moraalset, filosoofilist või religioosset doktriini. Neid eristatakse tavaliselt olemuslikult mimeetilistest töödest, milles materjal ei ole organiseeritud mitte selleks, et vahendada autori doktriini, vaid selleks, et pakkuda huvi ja kunstilist naudingut. Ka didaktika ja mittedidaktika vaheline piir paikneb suuresti 18.–19. sajandi vahetusel. Varasemas aadlikkirjanduses oli õpetus oluline ja rahvaluule sisaldab karjakaupa otseseid õpetusi, elujuhiseid jms. Muidugi, mingil määral on didaktiline kirjandus olemas ka hiljem (nt *Onu Tomi onnike* või Brechti näidendid). Mõnikord tuuakse aga eeskätt 20. sajandil eraldi välja propagandistlik kirjandus, mis rõhutab oma ajastu või ühiskonna sotsiaalseid, poliitilisi ja moraalseid väärtusi ning mille alla paigutatakse eeskätt nõukogude kirjandus.

Kokku võime öelda, et didaktika ja laiemas mõttes retooriline kirjandus ei aja mitte kirjanduse enda, vaid kellegi teise asja. Sellele vastandub autonoomesteetiline kirjandus, mille aluseks on arusaam, et tõeline kunst on miski, mis seisab argielu ja majanduse kohal, on neist sõltumatu. Selles maailmas valitsevad esteetilised, vaimsed väärtused, mitte raha. Ja kunst ise pidi olema ühiskonna väärtuste andja ja ühiskonnakriitik. Seda rolli sai ta täita aga just seetõttu, et ta oli sõltumatu ja autonoomne.

Sõltumatus ei tähenda sealjuures mitteideoloogilist kirjandust. Kogu kirjandus on kandnud mingit ideoloogiat, autori arusaamu maailma asjade korraldamisest. Sõltumatus tähendab, et kirjanduse eesmärk on tema endas, mitte riiklike, didaktiliste või muude funktsioonide täitmisel. Kuigi 20. sajandi alul astus selle vastu osa avangardist (eeskätt kommunistidega seotud osa), valitses autonoomesteeetika Euroopa kultuuris vähemalt 1960. aastateni. Ja tegelikult elab selline arusaam ka tänapäeval suure osa kultuuriinimeste ning haritud kultuuripubliku arusaamades edasi.

Kolmandaks on oluline eesmärkide suund mingilt KSi komponendilt teisele üleminekul. Siin saame eristada eelkõige autori, vahendaja ja vastuvõtja eesmärke, mis kirjanduse puhul ei pea kokku langema. Teisalt saame eristada primaarset KSi komponenti, millele eesmärgid on suunatud. Kirjanduse puhul on see eri aegadel ja vooludes olnud erinev, uuemal ajal, eriti modernismis on primaarseks tõusnud suund tekstile (vt viimase vahelduse kohta Hennoste 1991).

## VAHEKOKKUVÕTE

Võttes arvesse väljatoodud olulisi eristajaid ning paigutades saadud jooned KSi mudelisse, võime esitada sellised jooned, mis on meie arvates olulised nii allkirjanduste piiritlemisel kui ka kirjandusperioodide väljatoomisel.

### **Osalejad:**

- looja, vahendaja, interpreedi, vastuvõtja eristuse olemasolu või puudumine;
- individuaalne või kollektiivne autor;
- autori eksplitseerimine ja autori varjamine/anoniüümsus;
- professionaal ja amatöör;
- kõrgklass, keskklass, talurahvas, intellektuaalid;
- kaubalised ja mittekaubalised suhted osaliste vahel;
- autoriõiguse olemasolu või puudumine.

### **Keel, kanal, meedium ja tegevus:**

- suuline ja kirjalik keel;
- normikeel ja muud allkeeled;
- eripärane ilukirjandusregister;



— metakirjanduse ja kirjanduse keeleregistrite erinevus või sarnasus;

— kirjanduskeele ja tavakeele erinevus ja sarnasus;

— spontaansus/improvisatsioon ja redigeeritus;

— reeglitele toetuv ja korratav tekst ning originaalse alusega tekst;

— ühekordne lugemine ja korduvlugemine.

**Tekst:**

— proosa ja luule;

— tekst ja metatekst;

— žanride muutumine;

— originaalsus ja plagiaat;

— narratiivsus ja mittenarratiivsus;

— pikalt elav tekst ja tekstide kiire vaheldumine;

— tõsise tooniga tekst ja nali.

**Olukord:**

— erinevad ühiskondlikud olukorrad;

— maakultuur ja linnakultuur;

— lokaalne ja laiem levik;

— aja ja kohaga seotud kirjandus ning sidumata kirjandus.

**Eesmärgid:**

— traditsioonile toetumine ja novaatorlus;

— mõjutamine ja eneseväljendus;

— didaktika ja mittedidaktika;

— kindla interpretatsiooni nõue ja vaba tõlgendus;

— autonoomesteetika ja angažeeritud esteetika.

Kasutades neid erinevaid komponentide väärtusi, saame välja tuua allkirjandused, mis kõige enam sarnanevad sotsiolingvistikas kasutatud registritega. Nimetame neid siis kirjandusregistriteks.

## KAANON JA MITTEKAANON

Minu omaaegses mudelis puudus üks komponent, mis on küll laias mõttes olemas suhtlussituatsiooni mudeli originaalis, nimelt norm, mis jaguneb seal suhtlusnormiks ja tõlgendusnormiks (vt Hymes

1972). See on avar nähtus, mida võib tõlgendada teadvustamata ja/või teadvustatud reeglite, põhimõtete, normide komplektina, mida osalised peavad tundma, et saaks suhelda. Kirjanduses tähendab see teadmist sellest, mida peetakse kirjanduseks, kuidas teda tehakse, kuidas tuleks teda lugeda ja interpreteerida jne. See on teadmine, mida antakse edasi näiteks kooli kirjandusõpetuse ja mitmesuguste kirjanduslugude kaudu. Minu arvates kuulus see komponent pigem väljapoole situatsiooni, teisele tasandile.

Praegu tahaksin ma seda aga kitsendada ja siduda küsimusega kirjanduskaanonist. Ka kaanon ei ole minu arvates samal tasandil eeltoodud KSi komponentidega. Ja kindlasti tuleb teda vaadelda kui normist kitsamat nähtust. Tuues aga sisse analoogia keelesituatsiooniga: keele liigendamisel allkeelteks on üks oluline mõõde, mis erineb registriteks jaotamisest ning jagab keele normikeeleks ja mittenormikeeleks (vt Hennoste 2000). Kerge on näha, et samasugune jaotus on võimalik ka kirjanduses, kusjuures normikeelega analoogilises positsioonis on kanooniline kirjandus. On selge, et see liigendus on eraldiseisev eelnevatest liigendustest. See tähendab, et kaanonisse ei pea kuuluma ainult mingi registri kirjandus, kaanoni piirid võivad minna risti ka üle nende.

Et kanooniline kirjandus on ühiskonnas kõrgemal positsioonil kui mittekanoniline, siis tekib kirjanduse sees hierarhia, milles mõni allkirjandus, mis vastab enim kaanonile või on kaanoni aluseks, saab kõrgeima koha. Just sellisele arusaamale vastavat suhtumist esindab näiteks jutu alguses viidatud nelikmudel. Nagu keeles, nii on ka kirjanduses viimastel aegadel tekkinud uus mudel, milles sellist hierarhiat ei ole.

Lisaks on oluline veel üks asi. Keelemudelis on hästi tuntud nähtus, milles normikeel ei omanda mitte ainult kõrgemat positsiooni allkeelte seas, vaid usurpreerib kogu keele. Lihtsalt öeldes: eesti keel ongi ainult kirjakeel, mille kõrval oli ajaloolisena eluõigus vaid vanadel murretel. Muud allkeeled (nt argikeel) kuulutatakse kirjakeele vigasteks, lohakateks vms variantideks ja võideldakse hoolega selle eest, et nad ei risustaks normikeelt. Selline lähenemine keelele ei ole mitte Eesti eripära, vaid on esinenud vist kõikides Euroopa kultuurides.

Siin võime näha selget analoogiat kirjanduskaanoni mõistmisega. Euroopa 19. sajand ja 20. sajandi esimene pool osaliselt elas üle arusaama, et kirjanduskaanoniks on kõrgkirjandus ja et just see



on ainus tõeline kirjandus. Sellele lisaks lepiti vana rahvaluulega, mis aga paigutati kuhugi kirjanduse piirile ja mis pealegi oli surnud ajalugu.

Muid nähtusi võis interpeteerida kahel moel. Teatud osad üritati maha vaikida või lihtsalt väljapoole kirjandust asetada. Kui see aga polnud võimalik, siis kõneldi teistmoodi tehtud kirjanduse puhul sellest, et tulemus on praak, ebaõnnestumine, ei tõuse kunstiliselt arvestatavale tasemele jms. Selle kenaks näiteks minu jaoks on ikka suhtumine Lutsu, eriti tema keelde. Üheseks redutseeritud keelestiili kaanonit eiranud Lutsu ei vaadatud mitte kui põhimõtteliselt teise stiili esindajat, vaid kui kirjanikku, kellel lihtsalt stiil puudus. Kokkuvõttes: kõik redutseeriti ühetasandiliseks ja kõike mõõdeti selle tasandi suhtes.

Seega saame kokkuvõttes kirjanduse liigendamise ja perioodiseerimise mudeli, milles on kaks mõõdet. Üks neist on kirjandusregistrid, mida iseloomustavad kirjandussituatsiooni komponentide erinevate väärtuste kogumid. Teine mõõde jagab kirjanduse kanooniliseks ja mittekanooniliseks allkirjanduseks.

## KIRJANDUSE LIIGENDAMINE JA MUUTUMINE

Vaatame nüüd kirjanduse liigendust ja muutumist toodud põhiliste tunnusepaaride taustal. Arvesse võttes kõige üldisemaid ja kõige selgemaid piire tõmbavaid tunnuseid, saab Euroopa kirjanduses välja tuua kõigepealt kaks suurt metaregistrit: suuline ja kirjalik kirjandus. Teiselt poolt saame välja tuua kaks suurt metaperioodi, mida ma olen nimetanud tinglikult retooriliseks ja romantiliseks metaperioodiks ning mille piir läheb 18. sajandi teise poole ja 19. sajandi esimese poole vahelt. Esimesel perioodil saame välja tuua kaks suurt allkirjandust, mida nimetame tinglikult kõrg- ja rahvakirjanduseks.

### *Retooriline kõrgkirjandus*

Kõrgkirjandus keerles aadli (ka kiriku) ümber. Selles oli olemas erinevus individuaalse looja ja tarbija vahel, kusjuures loojaid võib iseloomustada kui universaalseid literaate, kes olid nii loojad kui analüüsijad ning aja jooksul järjest enam anonüümsuse varjust välja astusid. Samas võime seda loojat tihti nimetada amatööriks

### *Kirjanduse periodiseerimisest*

selles mõttes, et ta ei ole oma elu sisse seadnud kui kirjanik, vaid on aadlik või ka metseeni manuline. Olid olemas professionaalsed kirjanikud, kes kirjutasid pidevalt, kuid üldiselt oli tegemist siiski sellega, et need inimesed elatasid end harva üksnes kirjandusest. See kirjandus elas metseenide armust ning oli otseselt seotud nende vajaduste rahuldamisega. Teisisõnu, see ei olnud kaubalis-tele suhetele rajatud kirjandus. See oli kirjalik kultuur, kuid pikka aega ainult pooleldi, sest suur osa tema potentsiaalseid tarbijaid ei osanud perioodi algupoolel lihtsalt lugeda. Selles kirjanduses on autor ja lugeja üldjuhul kõrgkihti kuuluvad inimesed.

See on kirjalik, redigeeritud kirjandus. Samas ei seostu selle kirjanduse keel normikeelega, mida selleks ajaks pole lihtsalt selgelt välja kujunenud. Selle kirjanduse tekstid elavad pikka aega ja on määratud korduvaks lugemiseks.

Selle kirjanduse tekst võib olla nii proosa kui luule, tal on omad žanrid ja žanripõhimõtted. Oluline on, et suuresti on see kirjandus mudelitele toetuv jäljendus, mis ei hinda kõrgelt originaalsust, vaid oskust laenata ja mugandada. Narratiivsus ei ole siin väga tugevalt manifesteeritud. Tihti on romaanides tegu pigem analüütiliste tekstidega, mis on seotud selle mudeli oluliste õpetuslike eesmärkidega. Selles kirjanduses pole selget ja tugevat vahet ka kirjanduse ja metatekstide vahel; võime oelda, et meta- tasand on siin üldse vähe oluline.

See on linnakultuur, mida iseloomustab levik laiemalt kui ainult väikese kogukonna piires. Kuid siiski on see küllalt kitsastes piirides leviv kirjandus.

Selle kirjanduse kesksed eesmärgid on mõjutamine ja kitsamalt ka didaktika. Nii võime öelda, et siin on tegemist angažeeritud esteetikaga.

### *Rahvakirjandus*

Varase kirjandusmudeli teise poole moodustab rahvakirjandus.

Selle kirjanduse tegijad ja tarbijad on talupojad. Selle kirjanduse autor on põhiliselt kollektiivne ja anonüümne amatöör. Selle tooteid ei valmistatud müügiks ega üldiselt ka mitte kellegi tellimisel ja nende puhul ei olnud selget piiri esitaja ja publiku vahel.

Rahvakirjanduse keel on suuline. Ka siin võime kõnelda omaette ilukirjandusregistrist, eriti rahvalaulus, mis aga on tugevalt



suulisusega seotud allkeel. Seda kirjandust iseloomustab tugevalt spontaansus, improvisatsioonilisus ja sellega seotuna tekst kui variant.

Ka selles kirjanduses on nii proosa kui luule ning tekst ja meta-tekst on siingi eristamata. Siin on omad žanrid: laulude rühmad, muinasjutt, naljand. Rahvakirjanduse oluline joon on jälendus. Selles on olulised ja olemas nii narratiivsus kui mittennarratiivsus, kuigi Euroopa kultuuris kõneldakse narratiivsest (eepilisest) tekstist kui primaarsest liigist ka luules. Oluline joon on siin stereotüüpisus ja tekstide väga suur püsivus, s.t samu tekste elab edasi pikka aega.

Rahvakultuur on maakultuur, üldjuhul vägagi lokaalne, kuigi näiteks muinasjutud liiguvad läbi Euroopa. Ka rahvakirjanduse eesmärgid on selgelt retoorilised ja väga tihti avalikult didaktilised.

Esimene metaperiood hakkab Euroopa keskmes kaduma 18. sajandil, eriti selle teisel poolel, ja võime öelda, et pööre saab läbi 19. sajandi esimese poolega. Kõigepealt, rahvaluule puhul ei saa me kõnelda selgetest piiridest. Meile on olulised kaks asja. Esiteks, aja jooksul rahvaluule osalt kadus, osalt liikus perifeeriasse. Ja teiseks, rahvaluule muutus: tekkisid aegamisi uued žanrid (nt anekdoot) ja kadusid vanad, rahvaluule liikus maalt linna ja temast sai linnafolkloor. Talurahva kõrvale ja talurahva kihil pideva vähenemisega said uue rahvaluule palju olulisemateks kandjateks uued ühiskonnakihid (töölised, üliõpilased jne). On tähtis rõhutada, et aegamisi muutub folkloor lastekultuuriks. Ühtlasi kaob rahvaluulest lokaalsus. Säilivad eeskätt need žanrid, mis on rahvusvahelisemad (nagu muinasjutt). Lisaks iseloomustab uut folkloori tekstide küllalt kiire vaheldumine (nt anekdootide muutumine) ja osalt ka kirjalik levikanal. Oluline on ka see, et uus kõrgkultuur avastas endale rahvaluule, hakkas seda koguma ja kasutama (Grimmide muinasjutud, rahvalaulude kogumikud, kunsteposed jms). Aga see protsess meid praegu ei huvita, sest uus kõrgkultuur ei kujunenud välja mitte rahvaluule, vaid eelkõige vana kõrgkultuuri baasil.

Teine suur periood haarab laialt võttes 19. ja 20. sajandit. Siin võime kõnelda vähemalt kolmest suurest allkirjandusest.

*Klassikaline süvakirjandus*

Esimest registrit võime nimetada klassikaliseks süvakirjanduseks.

Selles allkirjanduses eristuvad selgelt autor, interpret ja vahendaja. Autor on selles kirjanduses tugevalt individuaalne professionaal, kes teenib oma loominguga elatist ja tema eksplitseerimine on keskne. Metseeni asemele aga asub kirjastaja. Oluline muutus on ka see, et uus allkirjandus on eeskätt keskklassi ja intellektuaalide asi. Selles kirjanduses on suhted osaliste vahel selgelt kaubalised. Tekkinud kultuuriturg vabastas loojad metseenide hoole alt. Tekkisid autorid, kes hakkasid oma tooteid müüma. Nii tekkis aga omaette kiht: kunstnikud laias mõttes, kes moodustasid iseseisva loovate isiksuste kogumi. Laiemalt võime kõnelda ka intellektuaalidest või intelligentsist, kirjanduses literaatidest.

Selle kirjanduse keel on kirjalik keel, veel täpsemalt, normikeel saab siin kirjanduse keskseks allkeeleks. Kõrvalekalded sellest on kõikjal üsna kindlapiirilised ja piirduvad üldjuhul murde, slängi vms kasutamisega dialoogis tegelase sotsiaalseks iseloomustamiseks. Lisaks seostuvad mitmesugused dialektid ka meelelahutusega (murre kui keelekoomika vahend jms).

Normikeeles kujuneb välja eripärane ilukirjandusregister. Selles kirjanduses saab väga oluliseks teksti toimetamine. Legendaarseks saavad Flaubert'i-sugused autorid, kes kirjutavad kümneid variante oma teostest. Samas aga on selle kirjanduse teosed määratud ühekordseks lugemiseks.

Ka selle allkirjanduse tekstides eristuvad proosa ja luule. Oluline on aga, et siin eristuvad selgelt ka tekst ja metatekst. Kujuneb välja kirjanduse eneseteadvus: kirjandusuurimine, kriitika ja kriitikute seisus, ajakirjad ja almanahhid, uus terminoloogia jms. Siin kujunevad ka omad eripärased variandid vanadest žanridest.

Väga oluline on, et originaalsus tõuseb selle kirjanduse tähtsaks jooneks ja jäljendus muutub kirjandusteose nõrkuse tunnuseks. Tuleb selge piir plagiaadi ja originaali vahelt. Selle kirjanduse proosat iseloomustab tugev ja selge narratiivsus. Tekstid vahelduvad selles allkirjanduses kiiresti, toodetakse pidevalt uusi tekste.

Ka see kirjandus on linnakultuur, mis üldjuhul liigub ühe rahvuskultuuri piires, aga osaliselt ka ületab selle piire ja muutub maailmakirjanduseks.



Selle kirjanduse eesmärgiks on eneseväljendus, mis toetub kirjaniku sõltumatusel, mis väljendub autonoomesteetikas. Samas võime näha, et sellesse mudelisse on algusest peale sisse kodeeritud terav vastuolu. Ühelt poolt absoluutne kunst, autonoomesteetika, ja teiselt poolt kunsti kaubastumine.

### *Modernistlik kirjandus*

Juba 19. sajandi teisel poolel hakkab see mudel tasapisi asenduma uuega, mis saab tugeva hoo 20. sajandi alguse avangardis ja eriti sajandi teisel poolel. Seda registrit võime nimetada modernistlikuks kirjanduseks. See register omakorda on jagatav kahes suunas alamregistriteks, mille piirid pole ei tunnuste ega aja poolest nii selged kui piir eelneva registriga.

Kõigepealt, selle allkirjanduse eesmärgid jagavad ta läbi kogu perioodi kaheks alamregistriks. Ühele poole jääb kirjandus, mis endiselt ja veel enam lähtub eneseväljendusest ning autonoomesteetikast. Teisele poole jääb aga kirjandus, mis on otseselt mõjutav ja toetub angažeeritud esteetikale. Autori sõltumatus asemele tuleb angažeeritus, tihti ka otsene propaganda, tegu kui kirjanduse osa. Kuid ka selles pooles ei saa me kõnelda kirjanduse kui kauba primaarsusest.

Teiselt poolt võime jagada selle kirjanduse kaheks alamperioodiks, mille piir läheb umbkaudu sajandi keskelt.

Sajandi esimesel poolel siin osalejate seas olulisi muutusi ei toimu. Ka olukord ehk teksti loomise tingimused on suuresti samad.

Oluline muutus hakkab toimuma keeles. Selles mudelis algab liikumine eemale normikeelest ja ka kirjalikust keelevormist ning suureneb eriti luule erinevus igapäevakeelest. Sellega seostub tagasikaldumine spontaansuse, improvisatsioonilisuse poole.

Samasugused erisuste nõrgenemised seostuvad ka tekstiga: hakkab kaduma piir proosa ja luule ning erinevate žanride vahelt. Oluliseks muutuseks on ka narratiivsuse selge nõrgenemine.

Teist alamperioodi iseloomustab ühelt poolt registri eriomaduste viimine maksimaalse piirini, teisalt aga ka uute omaduste väljakujunemine.

Esiteks hakkab taanduma autori ja tema originaalsuse ülitugev manifesteerimine. See väljendub ka arusaamas autori surmast ja tekstist kui teiste tekstide kombinatsioonist. Jätkub muutus kirjanduse keeles. Esimese perioodi keelemängud viiakse eriti luules äärmuseni, muutes keele ka kirjanduse aineks ja probleemiks. Teisalt aga, just sel ajal toimub murre proosakeeles: normikeelse teksti kõrvale tulevad tugevalt teised allkeeled. Ja kolmandaks, tuhmub ka erinevus kirjanduskeele ja tema metakeele ning kirjanduskeele ja tavakeele vahel (kuni igapäevase argikeele kasutamiseni välja). Proosatekstis võime kõnelda narratiivsuse tagasitulekust. Võime kõnelda ka žanritunnuste edasisest kustumisest. Ühesõnaga: paljude keeleliste ja tekstiliste tunnuste puhul võime sel perioodil kõnelda erinevuste kustutamisest kirjanduse ja muu vahel (seda manifesteerib muide ka narratiivsuse naasmine). Ka lisandub sellel perioodil kirjanduse tõsidusse hulk ironiat ja laiemalt seni meelelahutusega seostunud kergust.

Selle perioodi puhul tuleb rõhutada veel kaht lisatunnust, mis seostuvad mitme KSi komponendiga. Kõigepealt, siin toimub märkimisväärne pööre kirjanduse liikumises. Kui seni liikus kirjandus laias laastus pidevalt eemale kõigest n-ö tavalisest, siis nüüd liigub ta tagasi tavalise poole. Sellega seoses aga ka allapoole allkirjanduste hierarhilist treppi mööda. Kui seni üritas kõrgkirjandus populaarkirjandusel nii-öelda eest ära minna, siis nüüd hakkab ta sealt laenama. Kui seni oli täiskasvanutele mõeldud kirjandus midagi selgelt kõrgemat kui lastekirjandus, siis nüüd hakkab ta laenama lastekirjanduse mudelitelt. See väljendub eriti tugevalt mitmesuguste muinasjuttudel põhinevate fantaasiakirjanduse nähtuste meeletus levikus (Tolkien jt) ja klassikaliste maksiimide alusel konstrueeritud eluõpetuslike tekstide suures levikus (Coelho jt). Ühesõnaga: senise originaalsuse ja sellega seotud puhtuse asemel manifesteeritakse tugevalt hübriidsust.

Sel perioodil toimub oluline muudatus ka kirjandussituatsioonis. Siin tuleb rõhutada eeskätt kahte asja. Esiteks, totalitaarsete režiimide väljakujunemine ja hiilgeaeg. Ja teiseks, sellest veidi hilisem meediaajastu tuleku algus, mis muudab oluliselt eeskätt kirjanduse interpretide tegevust ja rolli ning tõstab nende tähtsust (vt ka Hennoste 1998).

Muutunud on ka eesmärgid: veelgi tugevamalt manifesteerub kirjanduse angažeeritus ja taandub autonoomesteetika. Ja mitte



ainult propagandistlikus kirjanduses, vaid ka mujal. See on seotud ka piiride kadumise ja lastekirjanduslikkuse levimisega.

### *Populaarkirjandus*

Järgmiseks suureks allkirjanduseks on populaar- ehk levikirjandus, mis hakkab vaikselt kujunema 19. sajandil, kuid kujuneb välja siiski alles 20. sajandi esimesel poolel. Selle tunnused on kokkuvõtlikult järgmised.

Osalejate poolest eristab levikirjandust kõrgkirjandusest eeskätt see, et siin on autori individuaalsus palju vähem oluline. Mõnikord asendab seda kollektiivne ja anonüümne autor. Ka on selles allkirjanduses väga minimaalne kriitikute jt interpretide roll, kuid väga tähtis on kirjastaja tegevus. Võime öelda, et see kirjandus toob lugejate poolele ka madalamad ühiskonnakihid. Ja mis hästi oluline: see kirjandus on maksimaalselt kaup.

Selle kirjanduse keel on endiselt oma ajastu normikeel, mis väldib vastandust tavalise igapäevakeelega. Lugejate poolelt võime esile tõsta asjaolu, et siin on tegemist rõhutatult ühekordseks ja kiireks tarbimiseks mõeldud tekstide pideva vooga.

Seda suunda iseloomustab peaaegu ainult proosa esinemine. See kirjandus kasutab kõrgkirjanduse valmis žanre, tekstiehitusvõtteid jms ning jäljendab neid lahjendatud kujul. Teisisõnu, originaalsus pole selles kirjanduses kuigi tähtis. Samas on väga oluline narratiivsus kui tekstide tegemise alus.

Selle kirjanduse olukorra puhul võime rõhutada erijoonena veel suuremat globaalsust.

Selle kirjanduse eesmärkides seguneb kerge didaktika ja mõjutamine meelelahutusega. Kindlasti on siin võimatu tõsta primaarseks autori eneseväljendust.

Kindlasti saame tuua välja veel mõned laiad allkirjandused, mis eristuvad toodetest oma tunnuste poolest (nt harrastuskirjandus, didaktiline kirjandus, lastekirjandus, ehk ka postmodernism). Aga neid me siin ja praegu ei vaatle. Käsitluse teises osas vaatleme eesti kirjanduse ajalugu ja allkirjandusi selle mudeli ning tausta põhjal.

*(Järgneb)*

---

## ABSTRACTS

### JÜRI ALLIK, ENDEL TULVING. **Travelling in time and chronesthesia**

*One of the most remarkable capacities that nature has seen fit to bestow on human beings is the sense of subjective time — chronesthesia. We propose that chronesthesia, and specifically future-oriented chronesthesia, was one of the most important, perhaps even crucial, factors of emergence of human culture. Consciously apprehended awareness of the existence of future is a necessary, even if not a sufficient, precondition for massively changing one's environment. The hypothesis of chronesthetic culture states that the development of civilization and culture was, and still is, critically dependent on human beings' awareness of their own continued existence in time that includes not only the past and the present but also the future. An animal that cannot think about what might happen at a time that has not yet arrived, and that therefore does not exist, is unlikely to initiate and persist in any activity whose beneficial consequences will manifest themselves only at that, physically nonexistent, time. Such an animal's behaviour is governed completely by the physical and biological laws of the world. These laws operate in linear time: the past can influence the present, and the present can influence the future, but there is no way in which the future, which does not yet exist, can influence anything that happens in the present. No way, except one: future that exists in one's conscious awareness of the world, the kind of awareness that chronesthesia makes possible. Chronesthesia is a trick that nature invented to circumvent its own most fundamental law of unidirectionality of time. (Auth.)*

### JOHN M. ELLIS McTAGGART. **The unreality of time**

*The author calls the series of positions running from the far past through the near past to the present and continuing from the present through near future into far future the A-series.*



*The series of positions that runs from earlier to later is called by him the B-series. The contents of a position in time are called events. The contents of a single position are called a plurality of events. A position in time is called a moment.*

*While substantiating the unreality of time, the author does not base his argumentation on the fact that the A-series is more fundamental than the B-series, but on the fact that it is as essential as the B-series — that the distinctions of past, present and future are essential to time and that, if the distinctions are never true of reality, then there is no reality in time.*

*That still leaves the question of how time differs from the other dimensions of spacetime, a question that nothing in the theories of relativity either answers or makes redundant. McTaggart's answer is that time is the dimension of change. Change means that something has incompatible properties at different times. To move, i.e. to change one's place, is to be first at one place and then at another; to change colour is to have first one colour and then another; and similarly for size, shape, temperature and all other changeable properties. A change is a variation over time in the properties of a thing. In short, what makes change possible is the so-called flow or passage of time, and hence of everything in it, from the future via the present to the past. What makes time differ from space, by making it the one and only dimension of change, is the fact that time flows and the dimensions of space do not.*

*Here, however, lies the rub for McTaggart, since he argues also that time cannot flow; so, in reality, there can be no change, and hence, for him, no time. He admits, of course, that there is a fourth dimension of what we call spacetime, a dimension that we mistake for time. But as he thinks variation in this dimension entails no more change in his sense than spatial variation does, he declines to call it time. That is what he means by saying that time is unreal. (Edit.)*

#### **HUGH MELLOR. The time of our lives**

*The article shows how McTaggart's distinction between A- and B-series ways of locating events in time prompted and enabled the twentieth century's most important advances in the philosophy of time. It argues that, even if the B-series represents time as it really is, because having A-series beliefs*

when they are true is indispensable to the causation of timely action, the A-series represents 'the time of our lives'. (Auth.)

**IVAR PUURA. Time and geology**

*Unlike in most experimental sciences that can use an external clock for measuring time, in geology, time has to be constructed from within, i.e. from the data recorded in geological structures. The concept of geological time is usually presented as an arrow from the past to the present, with the sequence of events. The exact time period separating the events remains unknown. It became possible to introduce an external clock for estimating geological time only in the early 20th century, after the discovery of radioactive decay. Because of the vastness of the time periods studied in geology, the geological time has been often referred to as deep time.*

*Stephen Jay Gould (1985) has considered life's history as a combination of processes operating in three separable tiers of time: ecological moments, normal geological time (trends during millions of years) and mass extinctions. In some cases, e.g. at the end of Permian, a mass extinction wiped out more than 90% of families of living organisms. The substantial changes in the biosphere make the periods before and after the catastrophe incomparable in many terms. At the same time, the general laws of physics and chemistry remain to rule the geological processes, and the surviving species take along the features and genetic information of their ancestors to the post-catastrophe world. (Auth.)*

**KAREN WRIGHT. Times of our lives**

*In the human organism, the biological clock measures seconds, minutes, days, months and years. The pacemakers of these processes, however, differ from one another like a stopwatch from a sundial.*

*The "stopwatch" in the brain — the so-called interval meter — measures intervals from seconds to hours. For example, it helps to calculate how quickly one should run in order to catch the ball. Measuring of intervals involves higher cognitive abilities of the cerebral cortex — the centre responsible for perception, memory and conscious thinking. Stephen M. Rao's studies using functional magnetic resonance imaging (fMRI)*



have established that the time measuring mechanism forms an arc from the cerebral cortex to the striatum and thalamus and back to the cerebral cortex.

In the case of 24-hour intervals, a more precise timekeeper is involved. The circadian clock (Lat. *circa* 'approximately' and dies 'day') tunes our organism to the cycles of light and darkness caused by the rotation of the Earth. The circadian rhythm persists regardless of lack of daylight, working hours or caffeine, and this rhythm manifests itself in every cell of the body. For a long time the location of the clock has been believed to be the two clusters consisting of 10,000 nerve cells situated in the hypothalamus. These centres, called the suprachiasmatic nuclei (SCN), supervise the daily fluctuations of blood pressure, body temperature, activity and alertness. The SCN also notifies the pineal body in the brain when melatonin should be secreted. In the mid-1990s scientists discovered four crucial genes that direct the circadian cycles of flies, mice and humans. These genes have been found not only in the SCN but also everywhere else. The autonomy of these peripheral clocks facilitates the understanding of such a phenomenon as jet lag. The organism does not simply lag behind; it lags behind at ten different paces.

Scientists studying the limits of human lifespan have traditionally approached the problem from the viewpoint of a cell, not the human organism as a whole. Until now, among their discoveries, the closest to a timepiece is the so-called mitotic clock. Such a clock keeps a tally of the divisions of cells, or mitoses, in the course of which a cell divides into two. In a cell culture, cells usually reach such a phase of aging in a few months. Fortunately, in the organism, most cells split at a considerably slower pace. But finally — perhaps in about 70 years — even they are past their prime. (Edit.)

MADIS KÕIV, PIRET KUUSK. **Time and** θεωρία

Everybody knows what time is but gets confused at an attempt to explain it. We are willing to consult Aristotle about this point, since he is the first who has discussed both — the time and the theory — in his work φυσικῆ ἀκρόασις.

Aristotle's discussion of time must be considered in the framework of Greek tradition, which had its beginnings before Aristotle. The discussion has continued after him in ancient,

*medieval and modern times. The theory of time is changing in time and can itself be a means for introducing time; in this sense, the theory of time is self-determining.*

*It seems that Aristotle's treatment has something common with the treatment of time in contemporary theoretical physics, at least all these words in a direct translation are used by Aristotle — χρόνος, θεωρία, φυσική.*

*In contemporary theoretical physics, time  $t$  is a variable in equations of evolution. The time can be measured by some kind of moving (or changing) device, which acts as a clock. We say, "A clock moves according to an equation of evolution and measures time by indicating a number." Aristotle, however ( $\Delta 219b1-2$ ), says, "τοῦτο γάρ ἐστιν ὁ χρόνος, ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον."*

*In the following, fragments from Aristotle's text 217b29–240b7, which contains his most important discussions of time, are thoroughly read and commented. According to Aristotle, the nature of the past and the future is different from the present moment — νῦν. Although the past is already over and the future has not arrived yet, they cannot be considered non-existent. νῦν is not a part of time, it only divides time into the past and the future. The article also considers briefly the views of contemporary philosophers McTaggart and Dummett about the unreality of time. However, for Aristotle, the problem of time was a physical problem, but for McTaggart and Dummett it has been shifted into metaphysics.*

*Aristotle's theory of time was formulated for solving Zeno's paradoxes — The Arrow, and others. But these critical issues have not been solved yet and can be traced e.g. in contemporary quantum mechanics. (Auth.)*

### **MARTIN HEIDEGGER. The concept of time**

*"The concept of time" presents the reconstructed text of a lecture delivered by Martin Heidegger to the Marburg Theological Society in 1924. It offers a fascinating insight into the developmental years leading up to the publication, in 1927, of his magnum opus, Being and time, one of the most influential philosophical works in the 20th century. In "The concept of time" Heidegger introduces many of the central themes of his analyses of human existence which were sub-*



*sequently incorporated into Being and time, themes such as Dasein, being-in-the-world, everydayness, disposition, care, authenticity, death, uncanniness, temporality and historicity. Starting out by asking: What is time?, Heidegger proceeds to radicalize the concept of time and our relation to it, ending with the question: Are we ourselves time? Am I time?*

*Heidegger's way of asking and answering the question of time is not physical 'clock-time', theological or cognitive. Rather, time is rendered intelligible through existence — Dasein. Heidegger distinguishes between authentic time as running back from the future and the inauthentic spatialization of time as a now point next to spatial coordinates x, y, z. (Edit.)*

#### MADIS KÕIV. A novel in B minor: Fragments

#### TIIT HENNOSTE. On periodization of literature. I: Background and theory

*The article consists of two parts, the first part describing the general model of periodization and classification of literature; the second part applying this model to the periodization and classification of Estonian literature. The beginning of the article describes briefly and in general terms a few conventional models of classification and periodization of literature, showing that attempts have been made to delineate periods as well as the limits of literature and its subgenres by only one or a few of their characteristics, reducing everything else to these. In the author's opinion, a better solution would be to describe the literary situation as a whole and to define a larger set of features that characterize changes in literature and describe all subliterations. Further, the author presents his own model, which has two dimensions. One of them is literary registers, which can be characterized by sets of different values of the components of the literary situation. The second dimension divides literature into canonical and non-canonical subliterations. The literary situation is characterized at least by the following components: participants, setting (time, place and conditions), code (language), channel (aural or visual), medium (oral or written), area (which, in its turn, is a complex of literary situations), message (text), aims. Then the article discusses these components one by one, specifying the*

qualities that are essential for classifying and periodizing of literature. The outcome is the following list of qualities:

— participants: existence or lack of distinction between the creator, the mediator, the interpreter and the receiver; individual or collective author; explicit or hidden/anonymous author; professional and amateur; upper class, middle class, peasantry, intellectuals; commercial and non-commercial relations between participants; existence or absence of copyright;

— language, channel, medium and action: spoken and written language; standard language and other varieties, a specific register of fiction, difference or similarity between the language registers of metaliterature and literature; difference and similarity between literary and colloquial language; spontaneity/improvisation and editing; rule-based repeated text and original text; one-time and recurrent reading;

— text: prose and poetry; text and metatext; changes in genres; originality and plagiarism; narrativity and non-narrativity; long-lived text and rapid alternation of texts; serious and jocular text;

— setting: different social situations; rural and urban culture; local and wider spread; literature linked or not linked to time and space;

— aims: traditionalism and innovation; influencing and self-expression; didactic and non-didactic texts; requirement for strict interpretation and free rendering; autonomous and engaged aesthetics.

The rest of the article analyses the classification of European-centred literature and changes in it based on these pairs of characteristics. Considering the most general features, we can distinguish between two major metaregisters: oral and written literature. On the other hand, we can find two large metaperiods: first, the rhetoric and romantic metaperiod, which lasts until the second half of the 18th century or the first half of the 19th century. In the first period we can distinguish between two major subliterations, which could be called rhetorical high literature and popular literature. The second metaperiod includes, broadly speaking, the 19th and the 20th centuries. Here we can speak about at least three major subliterations: 19th-century classical literature with its autonomous aesthetic, popular or light literature, and 20th-century mod-



ernist literature. The latter, in its turn, is divided into subregisters on two grounds. First, it can be divided into autonomous aesthetic and engaged literature; second, into two subperiods, the border between which runs about the middle of the century. Thereafter, the article discusses the features of these literary registers according to the given model and historical changes in these characteristics. (Auth.)

### Serial

#### DENIS DIDEROT. **Rameau's nephew**

*Diderot defined this piece of writing as an antique satire that should describe customs and a reveal of the vices of some real persons. Neither Jean-François Rameau (the nephew of the famous composer Jean-Philippe Rameau) nor the other characters of the dialogue are fictitious. How the work was created has remained unclear. One version says that the first variant of the manuscript was completed in 1762, but the events described suggest that the author repeatedly made additions to the manuscript later. The work appeared first in German translation by Johann Wolfgang von Goethe (1805). In French it was published as late as in 1821 as a reverse translation from German. The full manuscript was lost and remained lost until 1891, when it was found by accident in a second-hand bookshop and republished. Then, however, the manuscript disappeared once again and was found decades later in the collection of Pierpoint Morgan Library on the other side of the Atlantic. (Edit.)*

### AUTHORS

JÜRI ALLIK PhD (b. 1949), Professor of Experimental Psychology at the University of Tartu

DENIS DIDEROT (1713–1784), French Enlightenment philosopher and encyclopaedist

MARTIN HEIDEGGER (1889–1976), German philosopher

TIIT HENNOSTE MA (b. 1953), researcher at the Department of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, University of Tartu

PIRET KUUSK ScD (b. 1947), theoretical physicist, senior researcher at the Laboratory of Theoretical Physics, Institute of Physics, University of Tartu

*Abstracts*

MADIS KÕIV ScD (b. 1929), theoretical physicist, philosopher and writer

JOHN McTAGGART ELLIS McTAGGART (1866–1925), British philosopher

HUGH MELLOR PhD, British philosopher, professor emeritus of Cambridge University

IVAR PUURA PhD (b. 1960), palaeontologist, researcher, Institute of Geology, University of Tartu

ENDEL TULVING PhD (b. 1927), the Tanenbaum Chair in Cognitive Neuroscience, Rotman Research Institute of Baycrest Centre, University of Toronto

KAREN WRIGHT (b. 1962), science journalist, New Hampshire, USA



---

# RAMEAU VENNAPOEG

*Denis Diderot*

*Tõlkinud Andres Raudsepp*

III

---

Denis Diderot' *Le neveu de Rameau* on kirjutatud 1762. aastal, hiljem täiendatud. Esmatrükk ilmus saksakeelses tõlkes 1805. aastal (tlk J. W. Goethe), prantsuskeelne esmatrükk 1821. Siinse tõlke aluseks on Denis Diderot, *La religieuse. Le neveu de Rameau*. Moscou: Éditions du Progrès, 1980, p. 285–413.

Toimetus tänab Anu Treikeldrit ja Toomas Siitanit abi eest tõlke toimetamisel.

TEMA. Muide, mina ei ole neist pahadest juttudest ühtegi välja mõelnud. Jäägu mulle levitaja roll. Räägitakse, et mõni päev tagasi hommikul kella viie paiku tõusis meeletu sagimine, helisesid kõik kellad, hinge vaakuvalt mehelt kostis katkendlikke ja vaevalisi karjeid: "Tulge siia, appi, ma lämbun, ma suren!" Karjed tulid isanda poolelt. Meest tõtatakse päästma. Meie paks olend, kes oli peast täiesti segi läinud ega saanud millestki aru ning ei näinud ka midagi, mis ümberringi toimub — nagu niisugusel hetkel ikka juhtub —, pani oma liigutustele muudkui hoogu juurde, tõusis käte ja nii kõrgelt, kui suutis, kukutas kahe- või kolmesajanaelalist raskust antud küsimuses olulistele kehaosadele, ise täis indu kiirusest, mille annab pöörane nauding. Oli suur töö teda sealt lahti saada. Mis kuradi uid peab olema väikesel vasaral, kui ta enda raske alasi alla seab?

MINA. Te olete nilbe. Kõnelgem millestki muust. Sestpeale kui me teiega vestleme, on mul üks küsimus huulil.

TEMA. Mispärast hoidsite seda nii kaua tagasi?

MINA. Kartsin, et see võib olla ebadiskreetne.

TEMA. Pärast kõike, mida ma teile paljastasin, ei tea ma, mis saladust võiks mul olla teie ees.

MINA. Te ei kahtlegi, mida ma teist arvan?

TEMA. Üldse mitte. Teie silmis olen täiesti vääritu ja põlastusväärne olevus. Mõnikord ka enda silmis, aga harva. Ma kiidan ennast oma pahede eest sagedamini, kui ennast nende pärast noomin. Teie olete oma põlguses märksa püsivam.

MINA. Tõsi. Ent miks näitate mulle kogu oma nurjatust?

TEMA. Sellepärast, et suur osa on teile juba teada, ning paistab, et kui ma kõik ära räägin, on mul rohkem võita kui kaotada.

MINA. Palun, kuidas nii?

TEMA. Kui üldse mingis žanris on tähtis silma paista, siis eelkõige kurjuses. Väikese suli peale sülitatakse, kuid ei ole võimalik keelduda teatavast lugupidamisest suure kurjategija vastu. Tema julgus rabab teid, tema julmus paneb teid värisema. Karakteri terviklikkust hinnatakse kõiges.

MINA. Aga seda hinnalist karakteri terviklikkust teil veel ei ole. Näen, et aeg-ajalt te ei ole põhimõttekindel. Ei ole selge, kas teie kurjus on kaasasündinud või õpitud ning kas te olete õppinud nii palju kui võimalik.



TEMA. Nõus, kuigi olen teinud, mida olen suutnud. Olin ma ju tagasihoidlik ja tunnistasin, et leidub ka minust täiuslikumaid olevusi. Kõnelesin ma Bouret'ist ju kõige sügavama imetlusega? Minu meelest on Bouret esimene mees maailmas.

MINA. Ja kohe pärast Bouret'd tulete teie?

TEMA. Ei.

MINA. Järelikult Palissot?

TEMA. Jah, Palissot, aga mitte tema üksi.

MINA. Ja kes on väärt jagama temaga teist kohta?

TEMA. Avignoni ususalgaja.<sup>98</sup>

MINA. Avignoni ususalgajast ei ole ma midagi kuulnud, aga arvatavasti on tegu üpris vapustava inimesega.

TEMA. Niisugune on ta tõesti.

MINA. Suurte isiksuste lood on mind alati huvitanud.

TEMA. Seda ma usun. Mees elas ühe hea ja ausa Aabrami järeltulija juures, kellesuguseid Usklike isale töötati niisama suurel hulgal kui tähti taevas.

MINA. Juudi juures?

TEMA. Juudi juures. Kõigepealt oskas ta enda vastu äratada kaastunnet, seejärel heasoovlikkust ja lõpuks võitis täieliku usalduse. Sest alati läheb ju nii: me oleme oma heategudele nii kindlad, et varjame harva oma saladust selle eest, kelle oleme oma lahkusega üle külvanud. Miks ei peaks olema tänamatuid, kui tõukame inimese kiusatusse võimalusega olla tänamatu karistamatult? Õige mõttekäik, mille meie juut jättis tegemata. Nii ta usaldaski salgajale, et südametunnistus ei luba tal siga süüa. Kohe näete, kui suurt kasu oskas leidlik vaim niisugusest ülestunnistusest saada. Mõõdus mõni kuu, mille kestel meie salgaja kahekordistas juudi kiindumust enda vastu. Kui tema arvates oli juut oma hoolitsuste tõttu sügavalt liigutatud, täielikult tema võimusesse langenud ning kindlalt veendunud, et ka kõikidest Iisraeli hõimudest kokku ei leia paremat sõpra... Imetlege selle

---

<sup>98</sup> Avignoni ususalgaja — Palissot, kes varastas oma klientide raha ja põgenes Avignonist. *Rameau vennapoja* kommentaator Nicole Évrard (Gallimard, 1972) avaldab kahtlust, kas inkvisitsioon tollal midagi niisugust toime pani. Ometi ta tõdeb, et Avignonis püsis inkvisitsioon kuni 1789. aastani ning juudi usk oli keelatud. *Entsüklopeedia* käsitleb seda ebaõiglusena artiklis "Inkvisitsioon".

inimese ettevaatlikkust! Ta ei kiirusta, enne oksa raputamist lasseb pirnil valmida: liigne tormakus võib kavatsuse nurja ajada. Mis tähendab, et karakteri suurus tuleneb paljude vastandlike omaduste loomulikust tasakaalust.

MINA. Ah, jätke arutlemine ja jätkake lugu.

TEMA. Ei ole võimalik. On päevi, mil ma pean arutlema. Tegemist on haigusega, millel tuleb lasta vabalt kulgeda. Kuhu ma jäingi?

MINA. Juudi ja renegaadi tugevnenud läheduse juurde.

TEMA. Niisiis, pirn oli küps... Aga te ju ei kuulagi mind. Mis teid nii sügavalt mõttesse viis?

MINA. Teie ebaühtlane hääletoon, mis kord tõuseb, kord langeb.

TEMA. Kas pahelise inimese hääletoon saab olla ühesugune? ... Ühel õhtul saabub renegaat oma hea sõbra juurde, ilme hirmunud, hääel katkev, nägu kahvatu kui surm ja kõik ihuliikmed värisemas. "Mis teil on? — Me oleme kadunud. — Kuidas kadunud? — Kadunud ja pääsmatult! — Seletage... — Üks hetk, ma toibun hirmust. — Noh, võtke end kokku," ütleb juut, selle asemel et öelda: "Sa oled igavene kelm, ma ei tea, mida on sul mulle teatada, aga sa oled igavene kelm, sa mängid kokkumist."

MINA. Aga miks pidanuks juut talle nii ütleva?

TEMA. Sest ta oli võlts ning kaotanud mõõdutunde. Minule on see selge ja ärge mind enam katkestage. "Me oleme kadunud, pääsmatult kadunud!" Kas te ei taju teesklust sõna *kadunud* korrutamises? "Reetur andis meid üles pühale Inkvisitsioonile, teid sellepärast, et te olete juut, mind sellepärast, et ma olen renegaat." Näete, et reetur ei punastagi, kui kasutab kõige hirmsamaid väljendeid. Selleks, et ennast õige nimega nimetada, on tarvis rohkem julgust, kui arvatakse. Teie ei tea, mida selleni jõudmine maksab.

MINA. Muidugi mõista ei tea. Aga too nurjatu ususalgaja? ...

TEMA. On võlts. Kuid tema võlts-olemine on üpris osav. Juut kohkub, kitkub habet, püherdab maas, ta näeb kohtuteenreid oma uksele, ta näeb end san-benitosse<sup>99</sup> ehituna, näeb, et tema autodafeeks on kõik valmis. "Mu sõber, mu armas sõber, mu ainus sõber, mida teha? ... — Mida teha? Mitte varjata ennast, teeselda, nagu teie olukord oleks ülimalt turvaline, käituda nagu tavaliselt. Tri-

<sup>99</sup>Kollane rõivaese, millega inkvisitsioon märgistas süüdimõistetuid.



bunali protseduur on küll salajane, kuid aeglane — nende pikki tähtaegu tuleb kasutada selleks, et kõik maha müüa. Ma üürin või lasen kellelgi kolmandal üürida laeva, jah, parem oleks, kui kellelgi kolmandal. Sinna viime hoiule teie varanduse, huvitab neid ju peaaesjalikult teie varandus. Ning meie, teie ja mina, läheme teise taeva alt otsima vabadust teenida meie jumalat ja võimalust turvaliselt järgida Aabrami ja meie südametunnistuse lepingut. Kõige tähtsam meie ohtlikus olukorras on see, et me ettevaatamatusest mõnd viga ei teeks.

Õeldud, tehtud. Laev üüritud, toidumoon varutud, madrused munsterdatud ning juudi varandus pardal. Järgmise päeva koidikul heiskavad nad purjed. Nad võivad õhtustada lõbusalt ja magada rahulikult — homme lipsavad nad jälitajatel käest. Öösel renegaat tõuseb, varastab juudi väärtpaberid, kukru ja juveelid, läheb laevale ja ongi läinud. Ja teie arvate, et see on kõik. Vale puha. Kui minule seda lugu jutustati, siis mina küll aimasin seda, mille ma teie taiplikkuse proovimiseks ütlemata jätsin. Olete aumees ja õigesti teete, sest midagi enamat kui pisisuli teist ei saaks. Seni on ususalgaja vaid pisisuli, põlgusväärne kelm, kellega mitte keegi ei tahaks sarnaneda. Tema kurjuse tipp oli see, et ta ise andis üles oma hea israeliidist sõbra, kelle püha Inkvisitsioon hommikul kinni võttis ja kellest paar päeva hiljem rõõmus lõkketuli tehti. Nõnda sai ususalgajast meie issanda ristilööjate neetud järeltulija varanduse rahulik valdaja.

MINA. Ei teagi, kumb on õudsem, kas teie salgaja kuritegu või toon, millega te sellest kõnelete.

TEMA. Seda ma teile ju ütlesingi: teo julmus kannab teid eemale põlgusest ja just sellepärast olen ma siiras. Tahtsin, et teaksite, kui meisterlik ma olin oma kunstis, pressida teilt välja tunnistus, et ma olin oma allakäimises vähemasti originaalne, et olla teie peas suurte kaabakate kõrval, et siis hõisata: *Vivat Mascarillus, fourbum Imperator!*<sup>100</sup> Nüüd rõõmsalt, härra filosoof, kooris. *Vivat Mascarillus, fourbum Imperator!*

Ja seepeale hakkas ta laulma täiesti eriskummalist fuugat. Kord oli meloodia tõsine ja täis ülevust, kord kerge ja vallatu. Kord

<sup>100</sup>“Elagu Mascarillus, kelmise keiser!” Kelmist teenri tüüp XVII–XVIII sajandi komöödiates. Antud tsitaat pärineb Molière’i komöödiast *Tuisupea*, II, 8 (seda pealkirja on eesti keelde tõlgitud ka *Ennatu*). Molière’i *Naeruväärsetes eputistes* on tegelane markii de Mascarille.

ta jäljendas bassi, hetk hiljem partiid ülemistest registritest. Ta näitas mulle käe ja õieli kaelaga kohti, mis tuleb välja pidada, ning esitades komponeeris endale ülistuslaulu, millest oli näha, et head muusikat tundis ta paremini kui häid kombeid.

Ma ei teadnud, kas jääda või pageda, naerda või pahandada. Jäin paigale kavatsusega juhtida vestlus mingile teemale, mis peletaks eemale mu hinge täitva õuduse. Kuigi ma suutsin veel vaevu olla koos mehega, kes õudsest teost, jälgist roimast nii nagu maalikunsti- või luuletundja otsib peenemaitselise teose ilu või siis moralist või ajaloolane tõstab esile ja paneb särama mingi kangelasteo asjaolud. Muutusin tahtmatult süngeks. Ta märkas seda ja ütles:

TEMA. Mis teil on? Kas te tunnete end halvasti?

MINA. Pisut, küllap läheb üle.

TEMA. Teil on murelik ilme nagu inimesel, keda vaevab eba-meeldiv mõte.

MINA. Nii see on.

Katkestasime vestluse viivuks, mille kestel tema vilistades ja lauldes edasi-tagasi kõndis, seejärel, et ta oma jutuga tagasi oma ande juurde tuleks, küsisin:

“Mida te praegu teete?”

TEMA. Mitte midagi.

MINA. Väga väsitav.

TEMA. Olin juba niigi küllalt loll. Aga ma käisin Duni<sup>101</sup> ja meie teiste noorte tegijate muusikat kuulamas ja see pani mulle viimase paugu.

MINA. Järelikult te kiidate heaks seda laadi muusika?

TEMA. Kahtlemata.

MINA. Ja te leiate ilu nendes uutest lauludes?

TEMA. Kas ma leian neis ilu? Jumal hoidku, leian küll. Kui hästi deklameeritud! Missugune tõepära! Milline väljendusrikkus!

MINA. Igasuguse jäljendava kunsti eeskuju on looduses. Mis on helilooja eeskuju, kui ta laulu loob?

TEMA. Miks mitte alustada kaugemalt? Mis asi on laul?

---

<sup>101</sup>Egidio Romualdo Duni (1709–1775), Napoli helilooja, elas 1757. aastast Prantsusmaal, üks prantsuse koomilise ooperi rajaja, oli tuttav Diderot'ga ja mõnda aega nautis filosoofide poolehoidu.



MINA. Tunnistan, et see küsimus käib mul üle jõu. Vaat misugused me kõik oleme. Meie mälus on vaid sõnad, mida usume mõistvat sellepärast, et me neid sageli ja isegi õigesti kasutame. Ent vaimus on meil mõisted üpris hägused. Kui ma ütlen sõna "laul", siis ei ole minu ettekujutus selgem kui teil ja teiesugustel, kui nad ütlevad: "maine", "teotus", "au", "pahe", "voorus", "siivsus", "sündsus", "häbi" või "naeruväärsus".

TEMA. Laul on jälgendamine heliredeli helidega ja selle on leiutanud kunst või inspireerinud loodus, kuidas teile rohkem meeldib, ehk teisisõnu füüsilise müra või tunderõhkude jälgendamine hääle või muusikariistaga. Ja te näete, et kui teha vajalikud vahetused, siis see määratlus sobib täpselt maalikunstile, ilukõnele, skulptuurile ja luulele. Nüüd, et jõuda teie küsimuseni, mis on muusiku ehk laulu eeskuju? Kui eeskuju on elus ja mõtlev, siis on see deklamatsioon, kui eeskuju on elutu, siis müra. Deklamatsiooni tuleb vaadelda joonena ning laulu teise joonena, mis vonkleb esimese peal. Mida tugevam ja tõepärasem on laulu algkujuks olev deklamatsioon, seda rohkemates punktides deklamatsioonist lähtuv laul deklamatsiooni lõikub; mida tõepärasem, seda kaunim on laul. Ja seda on meie noored muusikud väga hästi taibanud. Kui kostab: *Olen vaene vennike*,<sup>102</sup> siis tundub, nagu kuuleksite ihnuskoji kaeblemist. Kui ta ei laulaks, siis just samadel toonidel kõneleks ta maaga, kui ta temale oma kulla usaldab, ning lausub: *Oo, maa, võta vastu mu aare*.<sup>102</sup> Ja kas väike neiu, kelle süda taob, kes punastab, kes on segaduses ning anub isandat, et see laseks tal minna, kas tema väljenduks teisiti? Nendes teostes on kõiksugu karaktereid, deklamatsioonide lõputu mitmekesisus. See on ülev, ütlen ma teile. Minge ja kuulake pala, kus noormees, kes tunneb, et ta sureb, karjatab: *Jääb seisma mu süda*.<sup>103</sup> Kuulake laulu, kuulake sümfooniat ja seejärel öelge mulle, kas on vahet päris surijahäälte ja laulukäigu vahel. Te näete, et meloodiajoonis kattub täielikult deklamatsiooni joonisega. Ma ei kõnele teile taktimõõdust, mis on veel üks laulu tingimusi, jään väljenduslikkuse juurde. Ja miski pole õigem kui

<sup>102</sup> Ihnsa aariad Duni ooperist *Hullude saar* (1760).

<sup>103</sup> Diderot viitab aariatele Philidori ooperitest *Aednik ja tema isand* (1761) ja *Sepp (Maréchal-ferrant)*, 1761). Meenutagem, et helilooja François André Danican-Philidor (1726–1795) oli oma aja üks tugevaimaid maletajaid ja maletoreetikuid; teda on mainitud käesoleva teose alguses.

järgmine lõik, mida kuskilt lugesin: *Musices seminarium accensus*, rõhutamine on meloodia taimelava. Nüüd siis otsustage, kui raske ja kui tähtis on osata head retsitatiivi luua. Ei ole kaunist aariat, millest ei saaks teha kaunist retsitatiivi ning ei ole kaunist retsitatiivi, millest oskaja ei saaks ilusat aariat. Ma ei tahaks väita, et see, kes retsiteerib hästi, ka hästi laulab. Kuid oleksin üllatunud, kui see, kes hästi laulab, ei oskaks hästi retsiteerida. Uskuge, kõik, mis ma praegu kõnelesin, on tõsi.

MINA. Usuksin väga hea meelega, kui üks pisiasi mind ei takistaks.

TEMA. Mis oleks see pisike takistus?

MINA. See, et kui kõnealune muusika on ülev, siis jumaliku Lulli, Campra, Destouches'i, Mouret'<sup>104</sup> ja omavahel öelda, isegi kalli onu muusika on pisut lame.

TEMA. *Kummardunud mu kõrva juurde, ta vastas:*

Ei taha, et mind kuuldaks, sest siin on palju inimesi, kes mind tunnevad, aga ma tahan öelda, et just niisugune on nende muusika. Mitte, et ma muretseksin kalli onu pärast, sest *kallis* käib asja juurde. Tegelikult ta on kivist. Ta võiks näha, kuidas ma viimases hädas virelen, ega annaks mulle klaasi vettki. Aga oktavis ja septimis ponnistab ta asjata: Pom-pom, pämm-pämm, tu-tu-tu, tutulutu koos mingi kuradi põrgumürgliga. Kes asjast vähegi aimu saama hakkab ega lärmi enam muusikaks pea, ei harju sellega ealeski. Politsei korraldusega peaks olema keelatud viimsel kui inimesel, olgu ta seisuselt või seisundilt kes tahes, lasta Pergolesi *Stabat'it*<sup>105</sup> laulda. Selle *Stabat'i* peaks laskma timukal ära põletada. Ausõna, need neetud veiderdajad andsid oma *Teenija-käskijanna* ja *Tracollo'ga*<sup>106</sup> meile karmilt jalaga tagumikku. Omal ajal läksid *Tankred*, *Issé*, *Galantne Euroopa*, *India*,

<sup>104</sup> André Campra (1660–1744), André Cardinal Destouches (1672–1749), Jean Joséph Mouret (1682–1738) — prantsuse heliloojad, keda on peetud Lulli matkijateks. Need kolm, hiljem ka helilooja Rameau, esindasid ooperis prantsuse stiili, millest filosoofid lugu ei pidanud.

<sup>105</sup> Napoli koolkonna helilooja Giovanni Battista Pergolesi (1710–1736) *Stabat mater*.

<sup>106</sup> Pergolesi teosed aastaist 1731 ja 1734. Itaalia trupp Pariisis (1752–1754) kutsus esile ägeda tüli prantsuse traditsiooni ja uue itaalia muusika pooldajate vahel.



Castor ja Lüüirilised anded<sup>107</sup> neli, viis, kuus kuud. *Armide*'i<sup>108</sup> etendustele ei näinud lõppu tulevat. Nüüd kukuvad kõik ära nagu mungamängus kaardid.<sup>109</sup> Sestap ka Rebel ja Francœur<sup>110</sup> purskavad tuld ja tõrva. Nad räägivad, et kõik on kadunud, et nad on laostunud, ning kui veel kaua seda laulvat laadapööblit sallida, siis on rahvuslik muusika omadega kuradil ning Kuninglikul Akadeemial umbkäigus<sup>111</sup> ei ole teha muud, kui pood kinni panna. Midagi õiget selles on tõesti. Vanaaegsed parukad käivad seal igal reedel koos, kes kolmkümmend, kes juba nelikümmend aastat, ning selle asemel, et tunda lõbu nagu vanasti, hoopis igavlevad ja haigutavad ilma isegi aru saamata, miks. Nad küsivad seda endalt, kuid vastata ei mõista. Küsigu siis minult! Duni ennustus läheb täide. Ja kui kõik nii edasi läheb, siis surgu ma maha, kui neli-viis aastat pärast *Modelli armunud kunstniku*<sup>112</sup> kuulsas umbkäigus veel mõnda elusat hinge kohtab. On ikka alles nutikad! Oma sümfooniatest nad loobusid, et mängida itaalia sümfooniaid. Nad arvasid, et nende kõrvad hakkavad itaalia sümfooniade järgi kuulma — ilma et see nende vokaalmuusikat mõjutaks, otsekui sümfoonia ei olekski laulu suhtes, muidugi mõningase ebatäpsusega, mis tuleb instrumendi ulatusest ja sõrmede liikuvusest, seesama mis laul tõelise deklamatsiooni suhtes; otsekui viiul ei ahvikski lauljat, kes päeval, mil kauni asemele tuleb keerukas, hakkab ahvima viiulit. Esimesest, kes Locatellit mängis, sai uue muusika apostel. Teiste jaoks, aga mitte meie jaoks. Meid harjutatakse tunnete ja loodusnähtuste jäljendamisega laulu, hääle ja muusikariistaga — nendega muusika aineiline osa ju piirdubki —, aga meile meeldivad endiselt lendutõusmised, piigid, *gloria*'d, triumfid ja *victo*-

<sup>107</sup>Kolme esimese teose autoriteks on vastavalt Campra, Destouches ja Campra, kolme viimase autoriks Rameau.

<sup>108</sup>Quinault' ja Lulli muusikaline tragöödia, mis veel 1760. aastatel sooja vastuvõttu leidis.

<sup>109</sup>Mõeldud on mängu, mille kaartidel olid frantsiskaani mungad ja mida oli võimalik otsekui protsessiooni ritta seada.

<sup>110</sup>Ooperi direktorid aastatel 1757–1767.

<sup>111</sup>Palais-Royali umbkäigus asus kuni 1763. aasta tulekahjuni Kuninglik Muusikaakadeemia.

<sup>112</sup>Duni koomiline ooper, mida saatis suur edu (1758).

ria' d. Mine, Jean, ja vaata, kas nad tulevad.<sup>113</sup> Nad kujutasid ette, et nad nutavad ja naeravad muusikalise tragöödia või komöödia stseenide peale, kui itaalia või prantsuse teater toob nende kõrvu raevu, vihkamise, armukadeduse, tõelised armukaebed, iroonia ja naljad, kuid jäävad endiselt *Ragonde'*i ja *Platée'*d<sup>114</sup> imetlema. Selle peale ma ütlen sulle: tarara, ponpon. Et kui nad kogu aeg tajuvad lihtsust, nõtkust ja pehmust, millega itaalia keele harmoonia, prosoodia, ellipsid ja inversioonid kunstile, liikumisele, väljenduslikkusele, laulu viisikäikudele ja helide vältusmõõdule sobivad, siis jääb ometi neil teadmata, kuivõrd paindumatu, kõlatu, raskepärane, rusuv, pedantne ja monotoonne on nende keel. Jaa-jaa. Nad on veendunud, et pärast seda, kui nad on valanud pisaraid koos emaga, kes on poja surmast meeleheitel, pärast seda, kui nad on värisenud türanni antud mõrvakäsu peale, ei ole neile ometi igavad nende muinasjutuainelised etendused, nende tobe mütoloogia, väiksed läägevõitu madrigalid, mis näitavad ühtviisi nii luuletaja halba maitset kui kunsti armetust, mis sellega rahuldub. On ikka lihtsameelsed küll! Nii see ei ole ega saagi olla. Tõel, headusel ja ilul on oma õigused, mille üle küll vaieldakse, kuid lõpuks imetletakse neid ikkagi. Seda, millel tõe, headuse ja ilu pitser puudub, imetletakse mingi aeg, kuid lõpuks paneb see haigutama. Haigutage siis ometi, härrased, haigutage nii palju kui tahate, ärge häbenege. Tasahilju võtavad võimu loodus ja minu kolmainsus, milleks on tõde kui sigitav isa, poeg kui headus, kust saab alguse ilu kui Püha Vaim, ja mille vastu põrgu värvavad iial ei saa. Võõras jumal asub alandlikult altarile kohaliku iidoli kõrvale, kogudes seal vähehaaval väge. Ühel ilusal päeval ta virutab küünarnukiga oma kaaslasele ning iidol ongi prantsti maas. Just nõnda olevat jesuiidid istutanud kristluse Hiinasse ja Indiasse. Ja rääkigu need jansenistid, mis nad tahavad, minule tundub, et niisugune poliitiline meetod, mis liigub eesmärgi poole ilma kära, verevalamise, märtrite ja ilma ühegi väljakistud juuksesalguta, on parim.

MINA. Peeaegu kõik, mis te ütlesite, on parasjagu arukas.

TEMA. Arukas? Seda parem. Võtku mind kurat, kui ma selleks vaeva näen. Mul tuleb see iseenesest. Olen nagu umbkäigu

<sup>113</sup>Vana kordussalmike, millel on ka teised sõnad: *Sellele võid ikka kindel olla.*

<sup>114</sup>Esimene on Mouret' ooper-divertiment (1742), teine Rameau koomiline ballett (1749).



muusikud siis, kui mu onu nähtavale ilmub. Kui juhtumisi asjale pihta saan, siis ikka sellepärast, et oma ametist kõneleb iga söega kaubitsev poiss paremini kui kogu akadeemia ja kõik maailma Duhamelid kokku.<sup>115</sup>

Ja siis hakkas ta jälle kõndima, ümisesedes endamisi aariaid *Hullude saarest, Modelli armunud kunstnikust, Sepast, Kaebaja-naisest*.<sup>116</sup> Aeg-ajalt, tõstnud käed ja pilgu taeva poole, ta karjatas: "Kas see on ilus, taevas hoidku! Kas on ilus! Kui kõrvad on peas, kuidas saab siis niimoodi küsida?" Ta alles hakkas kirglikuks muutuma ja laulis esialgu vaikselt, kuid mida kirglikumaks ta muutus, seda valjemalt ta laulis. Lisandusid žestid, näomoonutused ja kehatõmbused. Ma ütlesin: "Nii, nüüd läheb ta peast segi ning küpsemas on järjekordne stseen." Ja tõesti, ta alustas kõlavalt: "Olen vilets armetu...<sup>117</sup> Oh, isand, mu isand, laske mul minna... Oo, maa, võta vastu mu kuld,<sup>117</sup> oh, peitku hästi sinu muld... Mu hing, mu hing, mu elu! Oh, muld!... Seal ongi mu kallike; seal ongi mu kullake!<sup>117</sup> *Aspettare e non venire... A Zerbina penserete... Sempre in contrasti con te si sta...*"<sup>118</sup> Ühe jorinaga ja läbiseigi tõi ta kuuldavale pea kolmkümmend kõiksugu karakteritele mõeldud itaalia ja prantsuse traagilist ja koomilist aariat. Kord laskus ta sügava bassiga põrgu põhja, siis jälle lõõritades ja falsetti matkides rebestas taevalaotust ning samal ajal jäljendas ühtejärke raevukaid, leebunud, võimukaid ja pilkavaid laulvaid tegelasi oma kõnnaku, rühi ja liigutustega. Siin on nuttev neiu, kelle vigurdamise ta täielikult edasi annab, seal preester, kuningas või türann, kes ähvardab, käsutab ja raevutseb, ehk hoopis kuuletuv ori. Ta rahuneb, kurvastab, kurdab või naerab ega eksi kunagi noodi ega taktimõõduga, sõnade mõtte või aaria iseloomu vastu. Kõik puujunniliigutajad<sup>119</sup> olid oma laudade tagant tõusnud ning tema ümber kogunenud. Väljastpoolt täitsid

<sup>115</sup>Mõeldud on akadeemikuid Henri Louis Duhamel-Dumonceau'd (1700–1782), prantsuse agronoomi ja inseneri, ning tema venda Jean-Guillaume'i (1730–1816), kelle sulest on ilmunud söekaevandamise käsiraamat *Maa-alune geomeetria*.

<sup>116</sup>*Kaebaja-naine ehk Protsess*, (1762) Charles-Simon Favart'i komöödia Duni aariatega.

<sup>117</sup>Aariad Duni *Hullude saarest*.

<sup>118</sup>*Oodata ja mitte tulla... Mõtelge Zerbinale... Aina vaidlen ma sinuga... Aaria Pergolesi Teenija-käskijannast.*

<sup>119</sup>Nii nagu varemgi on mõeldud maletajaid.

kohviku aknaid kära peale seisma jäänud möödujad. Naerupahvakud võinuksid lae pealt viia. Tema ei märganud midagi, ta jätkas, nagu see polnukski tema, täis vaimustust, mis on hullumeelsusele nii lähedal, et ei saanud kindel olla, kas ta ka sellest vabaneb või tuleb ta pista fiakrisse ning otseteed hullumajja viia. Kui ta laulis Jomelli *Nutulaule*,<sup>120</sup> siis kordas ta iga katkendi kõige kaunimaid kohti uskumatu täpsuse, tõe pära ja tulisusega. Kauni, saatega retsitatiivi, kus prohvet kujutab Jeruusalemma rüüstamist, uputas ta pisaravalingusse, mille ta kuulajate silmist valla päästis. Kõik oli olemas, nii laulu tundlikkus, väljendusjõud kui ka valu. Ta rõhutas kohti, kus helilooja oli end eriti suure meistrina näidanud. Kui ta laulu jättis, siis selleks, et esitada instrumentide partiid, mille ta aga äkitselt sinnapaika jättis — selleks, et tulla tagasi vokaalse osa juurde, põimides mõlemaid nii, et säilisisid terviku seosed ja ühtsus. Ta vallutas meie hinged ja hoidis neid kõige erilisemas seisundis, mida ma eales tunda olen saanud. . . Kas ma olin täis imetlust? Jah, ma olin! Kas tabas mind heldimus? Jah, tabas. Ent mu tunnetesse segunes kübeke naljakat, mis neid moonutas.

Aga see, kuidas ta muusikariistu matkis, paneks teid suure häälega naerma. Põsed viimseni punnis, tegi ta tumedal kähinal metsasarvi ja fagotte järele; oboede jäljendamiseks kriiskas ta läbi nina; ajas uskumatult kiireks oma hääle tempo, et matkida keel-pille, mille sarnasust püüdis ta eriti täpselt tabada; väikesi flööte ta vilistas, suuri flööte kulistas, karjudes, lauldes ning rabeldes nagu hull ning mängides üksi nii tantsijaid kui tantsijannasid, lauljaid kui lauljannasid, kogu orkestrit, tervet ooperiteatrit, jagades end kahekümne eri rolli vahel, joostes ja seisma jäädes, endal nagu peas nagu kurjast vaimust vaevatul, silmad hiilgamas, suu vahul. Oli palav, nii et sure või ära, ning higi, mis tal juuksepuudriga segunedes laubakortse ja põski mööda alla voolas, jättis rõivale nired. Mida kõike pidin ma nägema! Ta nuttis, karjus, ohkas, ta vaade oli kas leebe, rahulik või raevukas. Nägin valust minestavat naist, õnnetut meest meeleheite viimisel piiril; templit, mis kerkis, ja linde, kes päikeseloojangul vaikivad, vett, mis üksildases ja jahedas paigas tasa vuliseb või mägedelt võimsalt langeb. Oli äikest, tormi ning hukkumisele määratute kaebeid segamini tuulevilina ja kõuekärkatustega. Oli öö ja pilkane pimedus, oli vari ja vaikus, kujutatakse ju vaikustki helide abil. Ta oli täiesti segi. Väsimusest kurnatuna, otsekui

<sup>120</sup>Itaalia helilooja Niccolo Jomelli (1714–1774) *Jeremia nutulaul*.



sügavast unest või pikaajalisest hajevilolekust virgudes, jäi ta juhmis hämmelduses seisma. Ta vaatas ümberringi nagu eksinu, kes püüab ära tunda kohta, kus ta viibib. Ta ootas, et saab tagasi jõu ja vaimuselguse, ning pühkis masinlikult nägu. Ta hüüatas nagu ärganu, kes oma voodi ümber suurt inimhulka näeb, kuid ei mäleta või ei tea, mida ta on korda saatnud: "Härrased, mis toimukse? Millest teie naer ja üllatus? Mis lahti?" Seejärel lisas: "Vaat mis on tõeline muusika ja muusikamees! Ometi, härrased, mõningaid Lulli palu ei tohi põlastada. Tehtagu paremini stseen *Ah! Ma ootan*,<sup>121</sup> muutmata selle sõnu. Vean kihla, keegi ei saa hakkama. Ei tohi põlata mõningaid kohti *Campal*, minu onu viulilugusid, tema gavotte, sõdalaste, preestrite ja ohverdajate sissemarsse. . . *Kahvatud tõrvikud, öö, mis pimedusest hirmsam. . . Tartarose jumalad*,<sup>122</sup> *Unustuse jumalad. . .*" Siinkohal ta paisutas häält, kandes toonid pikalt välja. Naabrid tõttasid aken-dele, meie tõttasime sõrmedega kõrvu kinni toppima. Ta lisas: "Siin on tarvis kopse, võimsat organit, tohutult õhku. Ent möödas on paast ja kolmekuningapäev, pea see rukkimaarjapäevgi mööda ei saa. Aga nemad ei tea ikka veel, mida muusikasse panna, järelikult ei tea nad, mis muusikule sobib. Lüüriline luule on alles sündimata, kuid nad jõuavad selleni. Kuulaku Pergolesit, Saksimaalast, Terradegliast, Traettat ja teisi, nad lugegu *Metastasio*<sup>123</sup> ning nad jõuavad selleni kindlasti.

MINA. Misasja? Kas *Quinault*, *La Motte*<sup>124</sup> ja *Fontenelle* ei mõistnud kõigest sellest mitte midagi?

<sup>121</sup>Rolandi monoloog Lulli ooperist *Roland* (1685) *Quinault'* sõna-dele.

<sup>122</sup>*Aaria Rameau* ooperist *Castor ja Pollux* (1737).

<sup>123</sup>Saksa helilooja *Johann Adolf Hasse* (1699–1783), kes liitus *Napoli* kooliga. *Domenico Terradegliast* (1711–1751), *Napoli* koolkonna helilooja. *Tommaso Traetta* (1727–1779), *Napoli* koolkonna helilooja. *Pietro Metastasio* (*Pietro Trapasi*, 1698–1782), itaalia luuletaja, draamakirjanik, libretist; rajas heroilise *opera seria*, tema tekstidele kirjutasid muusikat *Jomelli*, *Scarlatti*, *Händel*, *Haydn*, *Gluck*, *Mozart* jt. *Metastasiole* kuulus filosoofide imetus.

<sup>124</sup>*Philippe Quinault* (1635–1688), prantsuse luuletaja, kirjutanud tragöödiad, Lulli ooperilibretode autor. *Antoine Houdar de La Motte* (1672–1731), prantsuse kirjanik, kirjutanud tragöödiad ja libretosid. Koostöös *Campraga Galantne Euroopa* (1697). Tõlkis prantsuse keelde *Iliase*, lisades *Aruluse Homerosest*, kus muu hulgas väitis, et luule ei

TEMA. Mis puutub uude stiili, siis ei. Kõikides nende võluvates luuletustes ei ole kuutki järjestikust luulerida, mida saaks muusikale seada. Need on nutikad sententsid, kerged, õrnad ja peened madrigalid. Aga selleks, et mõista, kui kasutatud need on meie kunsti jaoks, mis on võimsam kõikidest kunstidest, kaasa arvatud Demosthenese kunst, laske endale neid värsse esitada — need tunduksid teile nii külmad, jõuetud ja üksluised! Sellepärast, et neis ei ole midagi, mis võiks olla laulule eeskujuks. Samahästi meeldiks mulle kirjutada muusikat La Rochefoucauld' *Maksiimidele* või Pascali *Mõtetele*. Kire loomalik karje on see, mis ütleb meile ette vajaliku joonise. Selle väljendus peavad olema tihedalt teineteise järel. Fraas peab olema lühike, mõte selles selge ja kogu aeg mõistetav. Helilooja käsutuses peab olema nii tervik kui ka iga selle eraldi osa, ta peab tohtima jätta välja sõna, seda korrata või lisada talle vajalik, pöörata ja väänata fraasi nagu polüüpi, ilma et ta fraasi hävitaks. Just see teeb lüürilise luule prantsuse keeles raskemaks kui keeltes, kus on vaba sõnajärg, mis iseenesest annab kõik võimalused. . . *Julm barbar, pistoda mul rindu torka. Saatuslikuks hoobiks olen valmis. Julgus kokku võta, löö... Ah, kaob mu jõud, ma suren... Leek mu tundeis salajane sütib... Julm armastus, mida nõuad minult? Jäta mulle sulnis rahu, minu endisaegne rõõm... Anna mõistus tagasi... Tunded peavad olema tugevad, helilooja ja lüüriline luuletaja äärmiselt tundlikud. Aaria tuleb peaaegu alati stseeni lõpetuseks. Meil on tarvis hüüatamist, vahelelausumist, viivitamist, sekumist, nõustumist, eitamist. Me kutsume, anume, karjume, ägame, nutame või naerame südamest. Ei mingit vaimutsemist, epigramme, kauneid mõtteid — need on liiga kauged lihtsast loomusest. Ärge arvakegi, nagu teatrinäitlejate mäng ja deklameerimine võiksid meile eeskujuks olla. Tühjagi! Meil on tarvis energilisemat, vähem maneeritsemat ja palju tõelisemat eeskujut. Mida üheülbisem ja ilmetum on keel, seda vajalikum on meile lihtne kõne ja tavaline kirglik tunnetehääl. Selle annab looma või kirest haaratud inimese karje.*

Sellal kui ta mulle nõnda kõneles, lahkus meid ümbritsenud inimhulk kas sellepärast, et nad mitte midagi ei mõistnud või ei huvitanud neid see, mida ta kõneles, sest nii see üldiselt on, et lapsele nagu täiskasvanule ja täiskasvanule nagu lapsele meeldib

---

kaunista, vaid kammitseb mõtlemist. Osaline nn *vanade* ja *uute* tüli taaselusutamises.



lõbutsemine rohkem kui õppimine. Kõik olid oma mängu juures tagasi ning meie oma nurgas üksi. Ta istus pingil, nõjatanud pea vastu seina, käed rippu, silmad pooleldi suletud, ning ütles mulle: Ei tea, mis minuga on, kui ma siia tulin, olin värske ja reibas, aga nüüd olen kurnatud ja omadega läbi, otsekui oleksin kümme lööd maha kõmpinud. See tabas mind äkki.

MINA. Ehk soovite midagi karastavat?

TEMA. Meeleldi. Mu hääl on ära, jõud kadunud ja rinnus tuikab. Seda juhtub minuga peaaegu iga päev, aga ma ei tea, miks.

MINA. Mida te soovite?

TEMA. Ükskõik, ma ei ole nõudlik. Vaesus on õpetanud kõigega leppima.

Meile tuuakse õlut ja limonaadi ning suurt klaasi täites tühjendab ta selle kaks-kolm korda järjest. Seejärel, otsekui ellu ärganu ta läkastab, niheleb ja jätkab:

Aga kas teie arvates, isand filosoof, ei ole väga veider, et mingi välismaalane, mingi itaallane Duni tuleb meid õpetama me oma muusikasse aktsente seadma, laulu õiges tempos ja taktis hoidma, kõiki intervale puhtalt võtma ning arvestama deklamatsiooniga nii, et miski prosoodiat ei kahjusta? Ometi ei ole see kes teab mis suur töö. Igaüks, kes on kuulnud, kuidas kerjus temalt tänaval almust palub, kuidas läheb marru mees, kuidas armukade naine raevutseb või heidab meelt armastaja, kuidas meelitaja, jah, meelitaja mahehäälselt sõnu nagu mett venitab — ühesõnaga, igaüks, kes on kuulnud mis tahes kirge või kannatust, kui see vaid oma energia poolest väärib olema eeskujuks heliloojale, oleks pidanud taipama kahte asja: esiteks seda, et ei pikkadel ega lühikestel silpidel ei ole mitte mingit kindlat kestust ega isegi mitte mingit kindlaksmääratud suhet nende kestuste vahel; et kirk korraldab prosoodiat peaaegu nii, nagu tahab, tekitab kõige suuremaid intervale, ning kui inimene suurimas valus karjub: "Ai, kui õnetu ma olen!", siis tõstab ta hüüatussilbi kõige kõrgema ja läbilõikavama noodini ja langetab ülejäänud silbid kõige sügavamale ja madalamale noodile, võttes oktavise, ehk isegi suurema intervalli ning andes igale helile pikkuse, mis sobib kokku meloodiakäiguga, ilma et see kõrva lõikaks, ning ilma, et pikk või lühike silp säilitaks pikkuse või lühiduse, nagu see on neil rahulikus kõnes. Missuguse tee oleme läbi käinud sestajast, mil *Armide'i* vahepalast *Renaud' võitja* (kui keegi selleks saada võib) või *Galantse India Kuuletume kõhkluseta*'st kõnelesime kui muu-

sikalise deklamatsiooni imest! Nüüd panevad need imed mu haletsevalt õlgu kehitama. Kunst edeneb nii suure hooga, et ma ei tea, kuhu ta välja jõuab. Ent joogem vahepeal.

Ta joob veel kaks-kolm klaasi, andmata endale aru, mida ta teeb. Kui ennist oli ta jõud otsa lõppenud, siis nüüd oleks ta, jälle seda ise märkamata, enda joogisse uputanud, kui ma ei oleks ära pannud pudelit, mida ta hajameelsusest ikka veel otsis. Ütlesin siis talle:

MINA. Kuidas on võimalik, et nii taktitundelise, nii vastuvõtlikuna kõigele kaunile muusikas te olete nii pime kaunite asjade vastu moraalilis, nii tundetu vooruse võlude suhtes?

TEMA. Ilmselt sellepärast, et nende jaoks on eraldi meel, mida minul ei ole, närvikiud, mida minule ei ole antud või on mu kiud nii lõtv, et näpi kui palju tahes, helisema see ei hakka. Ehk on asi selles, et ma olen alati elanud koos heade muusikute ja halbade inimestega, mille tõttu mu kõrv muutus väga peeneks ja süda kurdiks. Ja pealegi, miski käib kaasas ka tõuga. Minu isa ja onu veri on üks ja seesama veri. Minu veri on seesama mis minu isa veri, isa molekul oli karm ja nüri ning see neetud algmolekul pani nahka kõik muu.

MINA. Kas te armastate oma last?<sup>125</sup>

TEMA. Kas ma seda väikest metslast armastan? Ma olen hull ta järele.

MINA. Ometi ei kavatse te midagi tõsist ette võtta, et tõkestada neetud isamolekuli mõju temas?

TEMA. Arvan, et näeksin üpris kasutult vaeva. Kui tal on määratud saada korralikuks inimeseks, siis seda ma ju ei sega. Aga kui molekul peaks tahtma, et temast saab kaabakas nagu tema isa, siis teeks kõik see, mis mina ette võtaksin selleks, et temast aus inimene saaks, talle palju halba.<sup>126</sup> Kasvatus, mis molekuli kalduvustele üha vastu töötab, tiriks teda korraga kahte suunda ning veaks teda eluteel alati viltu, nagu ma näen lõputult paljusid inimesi, kes on ühtviisi saamatud nii heas kui halvas. Seda liiki me nimetamegi inimeseloomadeks, mis on kõikidest epiteetidest kõige kohutavam, sest see tähistab keskpärasust ja väljendab põlguse viimast astet. Suur kaabakas on suur kaa-

---

<sup>125</sup>J.-F. Rameau'i oli poeg, kes suri nelja aasta vanuselt, samal aastal kui poisi emagi.

<sup>126</sup>Mõistagi uskus Diderot hariduse ja kasvatus jõusse.



bakas, kuid ei ole mingi inimeseloom. Kuni isamolekul saaks võimust võtta ja viia ta täieliku väärikusekaotuseni, nagu see on toimunud minuga, kulub lõputu aeg. Laps kaotaks oma kõige kaunimad aastad. Esialgu ei tee ma temaga midagi, lasen tal vaid enda ette ilmuda ja vaatlen teda. Ta on juba maiasmokk, pugeja, sul, laiskvorst ja valetaja. Kardan küll, et oma tõust ei ole tal pääsu.

MINA. Ja teie teete temast muusiku, et sarnasusest midagi puudu ei jääks?

TEMA. Muusiku ja muusiku! Mõnikord vaatan teda hambaid krigistades ja ütlen: "Kui sa peaksid kunagi kas või ühtainustki nooti tundma õppima, siis keeran ma sul kaela kahekorra."

MINA. Aga, palun, miks siis nii?

TEMA. Sest see ei vii kuhugi.

MINA. See viib kõigeni.

TEMA. Jah, kui ollakse silmapaistvalt hea. Kuid kes võib kindel olla, et tema lapsest mingi virtuoos tuleb? Kümme tuhat ühe vastu, et temast saab vaid niisugune vilets kääksutaja nagu mina. Teate, leida last, kes kõlbab riiki juhtima ning kellest saaks suure kuninga, on ehk kergemgi leida kui sellist, kellest saaks suur viiuldaja!

MINA. Mulle tundub, et kommeteta, prassimisse ning luksusesse vajunud rahva seas viib meeldiv anne, isegi kui see anne on keskpärane, inimese varanduslikult kiiresti edasi. Ma ise kuulsin pealt jutuaajamist kahe inimeselooma vahel, kellest üks oli soosija ja teine soosik.<sup>127</sup> Viimane oli saadetud esimese kui lahke inimese juurde, kes võiks talle kasulik olla: "Härra, mida te oskate?" — Ma tunnen päris rahuldavalt matemaatikat. — Noh, õpetage siis matemaatikat. Pärast seda, kui te olete kümme kuni kaksteist aastat Pariisi tänavatel tõlgendanud, on teil kolm kuni nelisada liivrit rendist. — Olen õppinud seadusi ning õigus-teaduses asjatundlik. Kui Pufendorf ja Grotius<sup>128</sup> siia ilma tagasi tuleksid, sureksid nad kuskil aia taga nälga. — Tunnen väga

---

<sup>127</sup> Soosija — Diderot, soosik — Diderot' tütre õpetaja Bemetzrieder. Diderot osales teose *Bemetzriederi klavessiinitunnid ja harmoonia-printsiihid* (1771) koostamisel.

<sup>128</sup> Samuel von Pufendorf (1632–1694), saksa ajaloolane ja õigus-teadlane. Hugo Grotius (Hugo de Groot, 1583–1645), hollandi jurist ja mõtleja, rahvusvahelise õiguse rajaja (*Sõja ja rahu õigusest*, *De jure*

hästi ajalugu ja maateadust. — Kui leiduks vanemaid, kes oma laste kasvatamist südamega võtaksid, siis oleks teie varandus samahästi kui koos. Paraku niisuguseid vanemaid ei ole. — Ma olen üpriski hea muusik. — Aga miks te seda kohe ei öelnud? Ja selleks et teile näidata, missugust kasu võib muusikaand tuua, mul on tütar. Käite iga päev poole kaheksast õhtul kuni kella üheksani, annate talle tunni ja mina annan teile kaksikümmend viis luidoori aastas. Te sööte päeval, õhtul, öösel ja vahepeal koos meiega. Ülejäänud päev on teil enda päralt ja te kasutate seda kuidas tahate.

TEMA. Ja mis sai sellest mehest?

MINA. Olnuks tal aru peas, oleks ta ajanud kokku varanduse, ainsa asja, mida te näikse silmas pidavat.

TEMA. Kahtlemata. Oh kulda, oh kullakest. Kuld on kõik. Ja muu, mis ilma kullata, ei ole miski. Kui mul on luidoor, mida minuga juhtub harva, siis selle asemel, et talle taguda pähe kauneid tõdesid, mis tuleb tal unustada — sest muidu saab temast kerjus —, sean end tema ette. Ma võtan taskust luui ja näitan imetlusega talle, tõstan silmad taevasse, suudlen luuud ja silme ees ning selleks, et veelgi paremini talle püha mündi tähtsust selgitada, lallutan ja näitan näpuga kõigele, mida selle eest saab — kauni rõiva ja mütsikese, maitsva biskviidi. Seejärel panen ma luui tagasi taskusse, jalutan uhkelt, kergitan kuuehõlma, patsutan vestitaskut. Ja nõnda ma panengi ta mõistma, et just luuist seal taskus sünnib minu enesekindlus.

MINA. Mida paremat veel tahta! Aga kui juhtub, et luui väärtuslikkust sügavalt mõistnud laps peaks ühel päeval. . .

TEMA. Mõistan teid. Siinkohal tuleb silm kinni pigistada. Igal kõlbelisel põhimõttel on oma ebameeldivad küljed. Halvimal juhul tuleb üle elada ebameeldiv veerandtund ja kõik on jälle ühel pool.

MINA. Isegi kui ma nii julgete ja arukate vaadetega nõustun, jään kindlalt oma arvamuse juurde, et õige oleks teha temast muusik. Mina ei tea, kuidas siitmaailma vägevatele kiiremini ligi pääseb, kuidas nende pahesid teenida ning muuta tulusaks enda pahed.

---

*belli ad pacis*, 1625). Väidetavalt tasustati neid tublisid teadusemehi vääriliselt juba nende eluajal.



TEMA. Tõsi see on. Aga minul on kava, mis kiiresti ja kindlalt edule viib. Ah, oleks ta ometi tüdruk! Aga kui me ei saa teha seda, mida me tahame, siis tuleb leppida sellega, mis tuleb, ning võtta parim. Kuid ei tohi talitada nii lolli nagu enamik isasid, kes annavad spartaliku kasvatuse lapsele, kes on määratud elama Pariisis. Midagi halvemat ei saaks isa isegi oma lapsele õnnetust soovides teha. Kui kasvatus osutub halvaks, siis ei ole see minu, vaid minu rahvuse kommete viga. Vastutagu, kes saab. Mina tahan, et mu poeg oleks õnnelik, ehk, mis teeb sama välja, et ta oleks austatud, rikas ja mõjukas. Ma tunnen pisut neid kõige kergemaid teid, mis selle eesmärgini viivad, ning ma õpetan neid talle varakult. Kui ka teie ja teiesugused targad mu hukka mõistavad, siis õigeks mõistab mu enamik inimesi ja edu. Tal saab olema kulda, minu sõna selle peale. Kui tal saab seda olema palju, siis ei tunne ta millestki puudust ning talle kuulub isegi teie austus ja lugupidamine.

MINA. Te võite eksida.

TEMA. Siis ajab ta nagu paljud teised ilma kõige selleta läbi.

*(Järgneb)*

## AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik nüüd tellida

- mugava otsekorralduslepinguga e-pangas või pangakontoris — selle vormistamiseks tuleb toimetusest küsida endale isiklik viitenumber (tel. 07423050 või e-post [akadeemia@akad.ee](mailto:akadeemia@akad.ee))

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõtetes
- AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E–R kl 8–20, L kl 8–13. või internetiaadressil [www.tellimine.ee](http://www.tellimine.ee)
- Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post [kirilind@estpak.ee](mailto:kirilind@estpak.ee) või internetiaadressil [www.kirilind.ee](http://www.kirilind.ee)

*Akadeemia* ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050  
või e-post [akadeemia@akad.ee](mailto:akadeemia@akad.ee).

Toimetuses on müügil ka *Akadeemia* vanemad numbrid.



## CONTENTS

|  |                                  |      |
|--|----------------------------------|------|
| Travelling in time and chronesthesia* . . .                        | <i>Jüri Allik, Endel Tulving</i> | 915  |
| The unreality of time . . . . .                                    | <i>John M. Ellis McTaggart</i>   | 939  |
| The time of our lives . . . . .                                    | <i>Hugh Mellor</i>               | 958  |
| Time and geology . . . . .   | <i>Ivar Puura</i>                | 978  |
| Times of our lives . . . . .                                       | <i>Karen Wright</i>              | 987  |
| Time and $\theta\epsilon\omega\rho\iota\alpha$ . . . . .           | <i>Madis Kõiv, Piret Kuusk</i>   | 1000 |
| The concept of time . . . . .                                      | <i>Martin Heidegger</i>          | 1019 |
| A novel in B minor: Fragments . . . . .                            | <i>Madis Kõiv</i>                | 1043 |
| On periodization of literature. I: Background and theory . . . . . |                                  | 1058 |
| . . . . .  | <i>Tiit Hennoste</i>             |      |
| Abstracts . . . . .  |                                  | 1092 |
| Rameau's nephew. III . . . . .                                     | <i>Denis Diderot</i>             | 1101 |

\* Peer-reviewed article.

# AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163



Hind 36 krooni